

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
АГРАРНО-ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

В.Л. ЛОГВИНА

ПОЛТОЛОГІЯ

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ – 2006

УДК 32.001(075.8)

ББК 66.0я73

Л 69

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-629 від 09.03.2006 р.)*

Рецензенти:

Круглашов А.М. – доктор політичних наук, завідувач кафедри політології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Каденюк О.С. – доктор історичних наук, професор, завідувач історії, політології і соціології кафедри Подільського державного аграрно-технічного університету;

Нечитайло В.В. – кандидат історичних наук, професор кафедри політології та соціології Кам'янець-Подільського державного університету;

Кошель М.О. – кандидат історичних наук, політолог (Національний університет „Кієво-Могилянська Академія”).

Логвина В.Л.

Л 69 Політологія. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 304 с.

ISBN 966-364-354-8

Навчальний посібник відповідає вимогам державного стандарту (програми) нормативної дисципліни „Політологія”, розробленої Міністерством освіти і науки України, адаптований до впровадження принципів кредитно-модульного навчання європейської (болонської) освіти. В систематизованому вигляді, під кутом зору новітніх методологічних підходів і власних політичних висновків автор концептуально розглядає процес становлення політології як науки, основні сучасні політичні доктрини і теорії. Посібник містить тексти лекцій, семінарських занять і методику їх проведення, рекомендації до самостійної роботи студентів, модулі, тести, контрольні питання, питання екзаменаційних білетів та інші важливі компоненти дисципліни.

ISBN 966-364-354-8

© В.Л. Логвина, 2006

© Центр навчальної літератури, 2006.

ПЕРЕДМОВА

Політологія як наука та навчальна дисципліна існує досить давно. Це особлива сфера життєдіяльності людини, один з найважливіших здобутків людського розуму, без якої неможливе існування суспільства. У сучасному розумінні – це науковий орієнтир, за допомогою якого моделюється, прогнозується і організовується політичне життя держави і суспільства. Політика завжди впливала і в сучасних умовах дуже впливає на життя людей, держав, народів, бо політика від природи властива людині як істоті соціальній, здатній повноцінно жити і розвиватися лише в суспільстві, лише у взаємодії з іншими людьми. Тим-то кожній людині, незалежно від професії, фаху, потрібні політичні знання.

Нині в Україні політологія – одна з провідних дисциплін у системі гуманітарної освіти. Вона займає чільне місце в системі підготовки висококваліфікованих спеціалістів для всіх сфер суспільного життя.

Основними принципами викладання та вивчення політології є фундаментальність, системність, єдність логічного та історичного, національного й загальнолюдського, суспільного та особистісного, теорії й практики, навчання і виховання.

Навчальний посібник написаний з вірою в те, що політологія має відігравати визначальну роль у формуванні політичного мислення і політичної культури, активної громадянської позиції кожної людини і молодого спеціаліста зокрема, будь-якого профілю. Він розрахований на студентів вищих навчальних закладів освіти.

Посібник створено відповідно до вимог сучасної програми нормативної дисципліни "Політологія", рекомендованої для впровадження в практику викладання цієї дисципліни у вищих закладах освіти, з провадженням кредитно-модульних нормативів згідно з переходом ВНЗ на європейську (болонську) систему навчання.

При підготовці навчального посібника широко використано політологічні традиції вітчизняної й західної політології та новітні напрацювання українських і зарубіжних учених-політологів. При цьому автор спиралася на принципи комплексного вивчення студентами суспільних наук, що передбачає оволодіння ними поряд з політологією низки історичних, філософських, економічних та соціальних дисциплін.

У навчальному посібнику містяться тексти лекцій і теми семінарських занять, після викладу яких визначаються питання для самоконтролю, виконання самостійних завдань, тестів, модулів, написання рефератів та рекомендується література для поглибленого вивчення тем.

Подані методичні вказівки для самостійної роботи студентів з курсу. Самостійна робота – одна з основних форм роботи студентів вищих навчальних закладів при вивченні курсу "Політологія". З цією метою програма курсу для вищих навчальних закладів передбачає цілком самостійне вивчення студентами низки тем. Основними елементами цієї методики є освоєння літератури і навчальних посібників, аналіз та оцінка політичних явищ з позицій об'єктивності та історизму, розв'язання проблемно-пошукових завдань, написання рефератів з окремих проблем вивчених тем і виступ з ними на семінарах або в рамках інших форм навчально-виховної і науково-дослідної роботи.

Основна мета посібника полягає в розвитку творчого мислення студентів, їх вміння самостійно аналізувати і пояснювати зміст, суть політичних явищ та процесів, які відбуваються як у межах України, так і на європейському й міжнародному рівнях.

Посібник орієнтовний на тематичний план курсу як для студентів денної форми навчання, так і для заочної, вказані форми поточного та підсумкового контролю до тем лекцій і семінарських занять з курсу.

Наприкінці посібника містяться контрольні запитання до проведення трьох кредитних модулів та словник політологічних термінів.

Тема 1.

ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ПОЛІТОЛОГІЇ

Загальні положення

Характеристика політики як науки проявляється досягненням великих цілей в реалізації суспільних політичних акцій. Політика, як діяльність надзвичайно складна, вимагає від тих, хто їх здійснює, тонкого маневрування, психологічного розрахунку у відповідних політичних рішеннях.

Мета лекції – з'ясувати предмет та об'єкт політології, взаємодію політики з іншими суспільними науками та визначити методи політологічного дослідження.

Після вивчення матеріалу теми студенти повинні вміти: правильно визначити місце політології в системі сучасних наук, розрізняти політологію як науку і навчальну дисципліну, визначити предмет і об'єкт політології, розкрити взаємозв'язок політології з іншими науками, пояснити суть основних функцій та завдань політології.

План лекції

1. Політика як суспільне явище.
2. Зв'язок політології з іншими суспільними науками.
3. Політологія як наука.
4. Методи політологічного дослідження.

1. Політика як суспільне явище

Політологія – наука про політику. Поняття "політологія" утворилося з двох грецьких слів – *politike* і *logos*. Для розуміння предмета політології потрібно з'ясувати суть поняття "політика". Термін "політика" походить від давньогрецького слова *polis* (місто – держава) та його похідних: *politike* (мистецтво управління державою), *politeia* (конституція), *polites* (громадянин) та ін.

Єдиного значення "політика" не має. Воно має декілька значень: як державне, регіональне і муніципальне управління; як партійна діяльність у процесі розподілу політичної влади; як діяльність груп тиску, спрямована на відстоювання інтересів соціальних груп на державному рівні; як масова участь у політичних процесах (виборах, референдумах, мітингах, маніфестаціях тощо).

Політика не повністю охоплює діяльність державних органів, а є лише прерогативою тих інститутів (глави держави, парламенту, уряду), які безпосередньо сформовані народом і приймають політичні рішення. Крім політичної, державні органи виконують ще адміністративну функцію, спрямовану на підготовку і виконання політичних рішень; судову – розв'язання соціальних конфліктів, захист прав і свобод громадян; військово-силову – забезпечення правопорядку і національної безпеки. Сучасна правова держава передбачає чітке законодавче розмежування функцій політичних, адміністративних, судових та військово-силових органів.

Політична діяльність на регіональному і місцевому рівнях здійснюється керівниками представницьких і виконавчих органів влади суб'єктів федерації, автономії та регіонального і місцевого самоврядування, а також депутатським корпусом регіональних парламентів та місцевих Рад.

Діяльність громадських організацій як груп тиску набуває політичного характеру лише тоді, коли вони формулюють свої вимоги до органів політичної влади, забезпечують підтримку політичних партій під час виборчих кампаній, впливають на здійснення політичного курсу в своїх інтересах.

Політику треба розуміти як форму суспільної діяльності, спрямовану на здобуття, використання, підтримку і повалення політичної влади, реалізацію інтересів особи, соціальних груп на різних рівнях інститутів політичної системи.

Політика в суспільстві завжди виражає і представляє певні суспільні інтереси – об'єктивно зумовлені мотиви діяльності окремої людини, соціальної спільноти, суспільства загалом, спрямовані на досягнення мети. Політичний інтерес виявляєть-

ся у формі загального. Ним є здебільшого потреба збереження єдності суспільства, становлення людини як вільної, неповторної істоти.

Отже, політику можна розглядати як вияв інтересів окремих осіб, соціальних груп, їх зіткнення і протиборство, а також спосіб певної субординації цих інтересів, підпорядкування їх найвищому началові, значущому й обов'язковому.

Якщо у примітивних суспільствах політика слугувала інструментом реалізації інтересів панівних груп, то в сучасному цивілізованому суспільстві вона є інструментом узгодження інтересів, підпорядкування їх національному інтересові, а також інтересам міжнародних спільнот і організацій.

Усвідомлення політичних інтересів соціальними групами робить їх суб'єктами, а нерозуміння цих інтересів – об'єктами політики. Суб'єкти політики – це особи і соціуми, а також створені ними установи й організації, які беруть активну, свідому участь у політичному процесі. Об'єктами політики є всі явища політичного та суспільного життя – елементи політичної, економічної, правової і культурно-духовної підсистем суспільства, а також соціуми й окремі особи, на які спрямована діяльність суб'єктів політики.

Соціальні групи та особи, які не усвідомлюють своїх соціальних інтересів, не здатні виразити їх безпосередньо або через організовані форми тиску, стають об'єктами політичного маніпулювання, жертвами обману і самообману, тому що не розуміють, чиї інтереси виражає та чи інша ідеологічна течія. Наприклад, ідея підтримки національного виробника є популярною серед населення України, але вигідна тільки тим монопольним структурам, які з допомогою державного протекціонізму (пільгових податків і високих імпорتنих тарифів) захищені від конкуренції, і не вигідна споживачам, які позбавлені можливості вибрати високоякісний та дешевий товар.

Політика як вид суспільної діяльності співвідноситься з іншими її видами – економікою, правом, мораллю, релігією.

2. Взаємозв'язок політології з іншими суспільними науками

Політологія взаємодіє з великою кількістю наук, предметом дослідження яких є окремі аспекти політичної дійсності.

Співвідношення між **політикою та економікою** в історичному вимірі можна виразити так:

- 1) закони економічного розвитку визначають зміст і соціальний вектор політики через економічні інтереси соціальних груп, зміну структури виробництва і споживання, технологічні інновації;
- 2) політичні інститути залежать від економічного розвитку, особливо у примітивних суспільствах;
- 3) політика стримує економічний розвиток або коригує його відповідно до соціальних і національних інтересів, особливостей історичної ситуації;
- 4) політика, враховуючи закони об'єктивного економічного розвитку, забезпечує спокійний перехід від одного економічного укладу до іншого;
- 5) політика має вирішальний вплив на економіку в перехідних суспільствах, оскільки може стабілізувати або дестабілізувати фінансову систему, стримувати інфляцію або розкручувати інфляційну спіраль, створювати нову економічну модель і тим самим давати поштовх до культурної модернізації або допускати стагнацію при еkleктичному існуванні елементів старої і нової систем.

Політика та мораль як сукупність цінностей і норм правового характеру пов'язані між собою. Громадськість оцінює політику і політиків категоріями справедливості, честі. Однак колективна мораль не завжди збігається з універсальними цивілізаційними моральними принципами і тому етична оцінка політичної діяльності може бути спотворена стосовно цивілізаційних моральних стандартів. Так, на Заході подружня невірність може зашкодити політичній кар'єрі, а у посткомуністичних країнах навіть звинувачення у корупційній діяльності не перешкоджає політичному успіхові.

Відсутність жорсткої політичної конкуренції та правових механізмів цивілізованого усунення конкурентів з арени, наявність договірних "нічиїх" між політичними угрупованнями не дає змоги громадськості адекватно оцінити моральні якості політиків.

Співвідношення між політикою і мораллю зводиться до таких принципів:

- 1) політика завжди аморальна;
- 2) для досягнення високоморальної мети (здобуття незалежності, утвердження слави і величі держави тощо) всі засоби (в тому числі і насильницькі) морально виправдані;
- 3) жодна мета не може виправдати аморальні засоби (насилство, брехню, підступність).

Останній принцип дедалі частіше знаходить підтвердження у політичній практиці сучасного цивілізованого суспільства. При цьому моральність політиків в її універсальному цивілізаційному значенні залежить не стільки від їхніх особистих якостей, скільки від ситуації, в якій функціонує політика, а саме: ефективності **соціального** контролю над владними структурами; умов політичної конкуренції; рівня політичної культури політичних еліт і мас.

Що стосується співвідношення **політики та права**, то ефективність правового регулювання залежить від рівності інтересів соціальних груп на політичній арені, а також від рівня економічного і культурного розвитку країни. Така рівнодія інтересів є основою для створення права, яке слугує всьому суспільству, а не тільки окремим соціальним групам, як це має місце в посткомуністичних державах.

Урівноваження інтересів соціальних груп є умовою вироблення таких правил гри, які не дають змоги одним жити за рахунок інших, тобто безжалісно відкидають паразитичні способи мислення і діяльності. Крім цього, правова система залежить від попередньої правової (а також політичної) культури, економічного розвитку, міжнародних відносин. Наприклад, серед сучасних політиків, незалежно від їхньої ідеологічної орієнтації, знань чи певних інтересів, мало знайдеться таких, які прямо нехтували б принципами міжнародного права.

Отже право – це результат погодження суспільних інтересів політичних суб'єктів через механізм державної влади з метою досягнення певного стану рівноваги, з одного боку, з іншого – умова розв'язання суспільних проблем у межах принципу права, а не принципу сили.

Зіставивши **політику та релігію**, побачимо, що домінування як Церкви над державою, так і держави над Церквою, мало негативні історичні наслідки. Тому нині використання Церкви з політичною метою, а також втручання Церкви в державні справи є суспільно небезпечним явищем. Держава покликана забезпечити правові гарантії свободи людини і безпеки нації, а Церква – умови для внутрішньої свободи людини, морального відродження народу.

Політика як суспільна діяльність має такі ознаки:

- 1) мета політики – забезпечити панування одних соціальних груп над іншими, одних інтересів над іншими або узгодження соціальних інтересів, створення механізму реалізації спільних волі та інтересу;
- 2) соціальна функція політики – управління соціальними процесами;
- 3) суб'єкти політики – держава, партії, соціальні групи, особи, які усвідомлюють свої інтереси, спроможні їх виразити і захистити на державному рівні;
- 4) політика передбачає поєднання практичної діяльності, науки і мистецтва. Тому політик повинен не тільки мати досвід політичної діяльності, а й володіти глибокими гуманітарними знаннями (юридичними, соціологічними, економічними), вміти впливати на людей, вибирати найбільш оптимальні варіанти комунікації з масами;
- 5) засобами політики є сила, право і мораль.

Сила як сукупність матеріальних та організаційних засобів примусу й насильства домінувала в політиці впродовж усієї історії людства. У сучасних цивілізованих країнах переважають право і мораль. Оптимальне поєднання сили, права і моралі незалежно від історичної ситуації потрібне завжди. Якщо нема розумного співвідношення цих засобів, політика втрачає

здатність виразити інтегрований суспільний інтерес. Скажімо, якщо сила влади не обмежена правом, – це деспотія, і навпаки, якщо влада не здатна забезпечити виконання правових норм, – це розгул анархії й охлократії. Співвідношення між правом і силою в політиці здебільшого залежить від морального стану суспільства. Низький рівень його морального стану потребує збільшення сили влади, а високий – правового регулювання.

3. Політологія як наука

Політологія як наука про політику вивчає певні закономірності та тенденції політичного життя. Законом політичного життя не властиві такі ж стійкість і необхідність, як законом природи. Політичні закономірності – це стійкі й необхідні зв'язки між політичними явищами і процесами, на підставі яких можна прогнозувати майбутні політичні події. Однак про достовірність цього передбачення не можна стверджувати з такою точністю, як на підставі природного закону. Наприклад, мало хто з політологів точно передбачив путч 1991 р. у Москві або швидкий розпад СРСР. Тому багато вчених вважають більш доцільним вживати замість терміна "політична закономірність" інший – "політична тенденція" як певний напрям розвитку в різних варіантах. У політичному житті завжди існують альтернативні варіанти, і мистецтво політика полягає у виборі саме того варіанта, який би завдав якнайменшої шкоди суспільству. Політик повинен враховувати якомога більшу кількість взаємодіючих факторів, виявляти певні закономірності. Унікальність політичної ситуації полягає в тому, що вона завжди неповторна, включає такі елементи, які не мають аналогів у світовій історії.

Разом з тим у кожній ситуації виявляються ознаки, які мають здатність повторюватися при збігові тих чи інших факторів і нехтувати якими не можна. Наприклад, політичною закономірністю можна вважати неможливість здійснити реформи при слабкій виконавчій владі або ефективно управляти за відсутності чіткого розподілу функцій державних органів.

У політологічній літературі вирізняються **три групи законів політичного життя**: закони структури, функціонування, розвитку. Закони структури виявляють сталість, визначеність зв'язків певної політичної структури (держави, партії). Так, закономірність олігархізації партії значною мірою зумовлена її авторитарною організаційною структурою. Закони функціонування торкаються сталості й визначеності зв'язків у процесі політичної діяльності в певному часовому вимірі. Наприклад, закономірністю можна вважати відчуженість політичної участі мас у тоталітарному режимі. Закони розвитку характеризують сталість і визначеність зв'язків при переході від однієї політичної системи до іншої. Сюди відносяться закономірності реформ, революцій.

Отже, **політологія – це наука про закономірності й тенденції функціонування і розвитку політики, політичних систем та окремих політичних інститутів, їх взаємодію з різними підсистемами суспільства.**

Нині термін "політологія" вживається здебільшого в країнах колишнього СРСР, а в інших країнах застосовується термін "політичні науки", який об'єднує політичну філософію, політичну соціологію і політичну психологію.

Стосовно розуміння предмета політології виділяються два підходи: **плюралістичний і моністичний**. Прихильники плюралістичного підходу включають до політології різні дисципліни: історію політичних і правових учень, політичну соціологію, політичну філософію, політичну географію. Прихильники моністичного напрямку розглядають політологію як окрему галузь дослідження зі специфічними методами. Так, у французьких та італійських посібниках термін "політологія" застосовується на позначення дисципліни, яка вивчає політичні режими, інститути, елементи громадянського суспільства. В англо-американській традиції відповідна дисципліна називається "порівняльним правлінням". Політологія в моністичному значенні включає два аспекти: етатистський (державознавчий), який охоплює коло проблем, пов'язаних з функціонуванням державних інститутів, й **такратологічний**, що вивчає владні відносини на всіх рівнях суспільства.

На сучасному етапі проблематика політології тісно переплітається з проблематикою соціології. Деякі західні політологи, зокрема Р.Бендікс і С.Ліпсет, розрізняють політологію і соціологію на тій підставі, що перша вивчає вплив держави на суспільство, а друга – вплив суспільства на державу. Це твердження не є незаперечним з огляду на дедалі більше зближення політології й соціології в площині спільного використання методів дослідження. Йдеться про те, що методологія сучасних політологічних досліджень змістилася до конкретно-соціологічного аналізу політичних явищ і процесів, тобто соціолого-поведінковий аспект досліджень визначає специфіку сучасної політології. Отже, політологія нині зводиться до одного з підрозділів соціології – соціології політики.

Політологія тісно переплітається з політичною філософією. Відмінність між ними, на думку багатьох політологів, полягає в тому, що філософія розглядає більш уможливлені, абстрактні проблеми, а політологія – ті явища, які можна експериментально перевірити; філософія говорить про те, що має бути, а політологія – про те, що є.

4. Методи політологічного дослідження

Політологія як будь-яка гуманітарна наука виконує такі функції:

- 1) описову, суть якої полягає в констатації фактів політичної реальності, на підставі чого можна отримати відповідь, якою є ця реальність;
- 2) пояснювальну, що дає змогу зрозуміти суть політичних явищ, причини їх виникнення, закономірності функціонування. Пояснювальна функція дає відповідь на запитання: чому саме ці, а не інші факти мають місце в політичній реальності;
- 3) прогностичну, яка зводиться до передбачення, якою буде політична дійсність у майбутньому (наприклад, прогноз щодо успіху на виборах);

- 4) інструментальну, яка полягає в розробці певних проектів при прийнятті рішень для досягнення конкретного політичного результату;
- 5) ідеологічну, що орієнтує на вибір певної системи ідеологічних цінностей. Вона дає змогу зрозуміти, яким чином уникнути фальшивих, безглузвих ціннісних орієнтацій.

Політологія як наукова теорія ґрунтується на певній методології. *Методологічна основа* політичної науки – це загальнотеоретичні дослідження політики на рівні філософського обґрунтування її природи, основних принципів генезису і функціонування політичних інститутів, ролі особи в політичному процесі; теорії середнього рівня, спрямовані на дослідження і формування окремих концепцій політичного маркетингу; конкретні емпіричні дослідження різних елементів політичної ситуації.

Серед **загальнотеоретичних методів** дослідження суспільства можна виділити структурно-функціональний (Т.Парсонс, Р.Мертон); конфліктології (Р.Дарендорф, Л.Козер); символічного інтеракціонізму (Дж.Мід, Г.Блумер); біхевіоризму й обміну (Б.Скінер, Дж.Хоманс, П.Блау); структуралізму (К.Леві-Стросс, М.Фуко); постмодернізму (П.Бурдьє).

Структурно-функціональний метод базується на розумінні суспільства як системи інтегрованих елементів, що прагне до стабільності на основі вибору певної системи цінностей. Криза цінностей породжує соціальні дисфункції. Стан функціонування політичної системи, а також тенденції її розвитку можна визначити виходячи з аналізу цінностей. Коли, наприклад, у свідомості переважають егалітарно-колективістські цінності на кшталт не сприйняття приватної власності, пріоритету права над владою, а політики оцінюються за їхньою Ідеологічною орієнтацією, а не за діловими якостями, то така політична система не має перспективи набути найближчим часом ознак розвиненої політичної системи.

Суть сучасних **конфліктологічних теорій** зводиться до розуміння конфлікту як необхідної умови природного розвитку суспільства на основі зіткнення інтересів різних

соціальних груп і окремих осіб навколо розподілу влади, матеріальних ресурсів, а також психологічних відмінностей. Якщо з позицій структурно-функціонального методу система цінностей забезпечує стабільність суспільства, то з точки зору конфліктології – створення ефективних механізмів розв'язання соціальних конфліктів.

Символічний інтеракціонізм розкриває зміст та інтенсивність можливостей взаємодії як необхідної умови становлення і трансформації соціальних інститутів. Ця інтеракція залежить від розуміння смислових значень зовнішніх стимулів (слів, предметів, логічних конструкцій). Часто в політичному житті конфлікти виникають на ґрунті не тільки зіткнення інтересів, а й нерозуміння політичних термінів. З позицій нього методу можна простежити, як міжособистісні контакти впливають на формування політичних інститутів. Часто нерозуміння вигоди суспільної взаємодії призводить до негативних соціальних наслідків. Нині в Україні політичні діячі ще не звикли мислити ринковими категоріями взаємодії, що є однією з причин сповільнення процесу утворення сучасних партій. Отже розуміння взаємодії залежить від ментальності її суб'єктів, а остання – від теоретичних знань і досвіду, набутого в якісно новій ситуації.

Метод біхевіоризму передбачає дослідження реальної поведінки суб'єктів політики незалежно від тієї інформації, яку вони подають про себе або яка надходить від інших. Тут аналізується поведінка, зумовлена не певними цінностями, нормами, а ситуацією. Тобто, за теорією біхевіористів, від політика можна очікувати будь-якої дії залежно від ситуації. Наприклад, патріот може бути корупціонером, а колишній злочинець – чесним політиком, якщо одна ситуація стимулює попит на корупційні дії, а інша ці дії обмежує або взагалі виключає. Отже впровадження цього методу в наукових дослідженнях дає змогу зняти маску лицемірства з політиків і показати їхні реальні дії.

Теорія обміну пояснює зміст політичної діяльності співвідношенням таких стимулів, як винагорода і покарання. Згідно з цією теорією людина здатна повторювати ті дії і в тих обставинах, за які вона отримує винагороду. І чим вища

вартість цієї винагороди, тим більше зусиль докладає людина для її досягнення. Покарання, навпаки, обмежує суспільно шкідливі дії людей. Тому цей метод можна вважати перспективним з огляду на досягнення співвідношення процедур заохочення і покарання в різних політичних структурах: політичному керівництві, державному апараті, партійній діяльності тощо.

Структуралізм розглядає соціально-політичні явища в дусі старого позитивізму, як незалежні від різних духовно-ментальних настанов та орієнтацій людей, і як такі, що визначають поведінку останніх. До них структуралісти відносять об'єктивні суспільні структури, які розвиваються за законами, аналогічними природним (економічні, політичні, ідеологічні, духовно-ментальні). Цей метод дає змогу простежити, як руйнування старих політичних, економічних та ідеологічних структур впливає на свідомість еліти і мас. З позицій структуралізму реформістський потенціал владної еліти й електорату збільшуватиметься в міру остаточної вичерпності старих структур, а видима боротьба ідеологій є не що інше, як конфлікт політичних угруповань за перерозподіл ресурсів. Отже, аналіз міфів, мови, економіки (об'єктивних структур) дає змогу зрозуміти спосіб мислення і поведінку політиків.

Постмодернізм намагається наблизити об'єктивістський і суб'єктивістський підходи до політичної реальності. Згідно з його концепцією існують об'єктивні структури (політичні, економічні, ідеологічні відносини) – поля, що детермінують розуміння, спосіб відчуття, осмислення та оцінки суб'єктів політики, політичної реальності – габітус. Посередником між полями і габітусом є практика, в процесі якої відбувається їх взаємне формування. Отже цей метод дає змогу розкрити зміст політичної діяльності, виходячи з аналізу політичної ситуації (взаємодії різноманітних полів) і способу мислення, вибору тих стратегій, які можуть загальмувати чи прискорити суспільний процес.

Засвоєння сучасної зарубіжної методології політологічних досліджень значно розширює силове поле наукового пізнання політичної реальності у різних її виявах.

До **емпіричних методів** належать методи вибіркового та польового досліджень, прихованого спостереження, експерименту.

Суть методу **вибіркового дослідження** полягає в тому, що вчений вивчає не весь об'єкт дослідження (генеральну сукупність), а лише його частину – вибіркочу сукупність. Наприклад, при вивченні певної соціальної групи для дослідження обирається тільки один відсоток від загальної кількості.

Метод польового дослідження ґрунтується на вивченні людей у реальних життєвих ситуаціях. Він має перевагу над методом вибіркового дослідження, оскільки дає змогу спостерігати об'єкти дії.

Дослідження, при якому люди, поведінка яких вивчається, не знають про це, називається **прихованим спостереженням**. Цей метод характеризується тим, що зводить нанівець вплив дослідника на поведінку людей.

Істотна риса **експерименту** – створення контрольованої ситуації у процесі дослідження. В експерименті часто використовують дві групи – експериментальну, котра залежить від впливу стимулу, і контрольну, що не залежить від нього. Наприклад, вивчаються виступи політичного лідера у двох групах: серед його прихильників і в нейтральній аудиторії. На основі зіставлення двох виступів виводиться оцінка впливовості лідера.

Отже, використання загальнотеоретичних та емпіричних методів зарубіжної соціології у політологічних дослідженнях забезпечує зміщення акцентів української політології з описових на інструментальні.

Питання для самоконтролю

1. У яких ситуаціях людина стає суб'єктом політики?
2. До якого виду можна віднести владу викладача над студентом?
3. За яких умов політика може бути моральною, а за яких – аморальною?

4. За яких умов бухгалтерський облік є категорією економіки і за яких – категорією політики?
5. Чи може існувати цивілізована правова система, якщо в суспільстві домінують інтереси одних соціальних груп, а інші – пасивні?
6. Як співвідносяться засоби політики (сила, мораль, право)?

Рекомендована література

1. *Бодуен Ж.* Вступ до політології. – К., 1995.
2. *Гаджиев К.С.* Введение в политологию. – М., 2000.
3. *Зиновьев А.П., Шевченко В.Н.* Политология. – М., 2001.
4. *Краснов В.И.* Политология как наука и учебная дисциплина // Социально-политический журнал. – 1995. – №1.
5. *Основи політології* /за ред. Ф.М.Кирилюка. – К., 2000.
6. *Піча В.М., Хома Н.М.* Політологія: конспект лекцій. Навчальний посібник для вищих закладів освіти України. – К., 1999.
7. *Піча В.М., Хома Н.М.* Політологія: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти 1–4 рівня акредитації. 2-е вид., випр. і доп. – К., Львів, 2002.
8. *Політологія* /За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенька – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 2001.
9. *Федун Л.А.* О предмете и методе политологии //Социально-политическая наука. – 1993. – №3.
10. *Хакер Е.* Що є політична теорія //Політологічні читання. – 1993. – №1.

Тема 2. ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ І УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Загальні положення

При розгляді теми ми охарактеризуємо погляди давньосхідних мислителів на політику, визначимо відмінність між різними напрямками політичної думки (конфуціанство, даосизм), політичні доктрини античності, основні риси політичної думки доби середньовіччя, а також розглянемо погляди на державу, церкву представників епохи Реформації, політичні погляди Н.Макіавеллі, політичні ідеї європейського соціалізму XVI–XVII ст. та теорії природного права і суспільного договору.

Простежимо і проаналізуємо розвиток політологічної думки України з періоду княжої доби до першої половини XX ст.

План лекції

1. Політична думка Стародавнього Сходу.
2. Політичні вчення античності.
3. Основні риси політичної думки епохи Середньовіччя.
4. Загальна характеристика політичної думки епохи Відродження та Реформації.
5. Політичні погляди Ніколо Макіавеллі.
6. Теорії природного права та суспільного договору.
7. Просвітництво. Раціоналістичні концепції політики.
8. Історія української політичної думки.

1. Політична думка Стародавнього Сходу

Перші політичні погляди Стародавнього Сходу мали релігійно-міфічний характер. Тільки починаючи з XI–VIII ст. до н.е. відбувся перехід до відносно раціонального погляду на світ у

цілому та державу зокрема. Ці погляди виявляються у вченнях Конфуція, Мо-Цзи, Лао-Цзи, Будди, Заратустри та інших.

Визначну роль в історії політичної думки Китаю відіграло вчення Конфуція, яке було викладене в укладені й його учнями книзі "Бесіди про висловлювання". Згідно з вченням Конфуція держава – це велика сім'я, а влада імператора є чимось на зразок влади батька. Відносини між правителем і підданими схожі на відносини у сім'ї, де молодші залежать від старших. Конфуцій виступав за аристократичну форму правління; його ідеалом було керівництво аристократів, яких характеризували знання та добродетель, а не походження та багатство. Конфуцій був прихильником абсолютного послуху "старшим", відданості правителю та ненасильницьких методів правління.

У VI ст. до н.е. китайським мислителем Лао-цзи була заснована школа даосизму. Даосисти розробили першу анархічну теорію, засудивши доцільність існування держави, закликаючи до життя у гармонії з природою. Держави повинні бути маленькі, з не численним населенням.

Однією з провідних течій давньокитайської політичної думки є легізм. Китайці називали легістську доктрину "фацзя". Одним з основоположників легізму був чиновник-реформатор Шан Ян. Легістська модель держави була антиподом конфуціанської. Конфуціанська формула "держава для народу" здавалась легістам вершиною безглуздя. Держава, на їхню думку, призначена не "служити" народу, а бути для нього вуздечкою. Легістам здавалося, що чим менше розвиватиметься культура, чим недолугішим буде народ, тим упорядкованішою, сильнішою стане держава.

Таким чином, легісти вперше сконструювали завершену модель військово-деспотичної держави.

Ворожими конфуціанству були, зокрема, моїстські погляди на суспільство, якими певний час захоплювалась китайська інтелігенція. Моїстська доктрина з'явилася у Китаї в IV ст. до н. е., але вже наприкінці III ст. до н.е. там забули про її існування. Засновник моїзму Мо-Цзи виступав з ідеями виборності правителя та соціальної рівності людей. Він критикував соціальну не-

справедливість, засуджував аристократизм і закликав до проведення реформ на користь народу. Змістивши акцент у справі реформування суспільства у патріархально-сімейних традиціях на державне втручання, моїзм послужив перехідним містком від "інтелігентного" конфуціанства до легізму.

2. Політичні вчення античності

Приблизно так само, як і в Стародавньому Сході, розвивалися погляди на державу у Стародавній Греції. В історії давньогрецької політичної думки виділяються три етапи:

I етап (IX–V ст. до н. е.) пов'язаний із становленням давньогрецької державності і представлений Гомером, Гесіодом, Солонем, Гераклітом, Піфагором;

II етап (V–I ст. до н. е.) припадає на час розквіту давньогрецької філософської та політичної думки. Цей етап представлений вченнями Демокріта, софістів, Сократа, Платона та Аристотеля;

III етап (друга половина IV–II ст. до н. е.) характеризується занепадом давньогрецької державності. Погляди цього періоду в розвитку політичної думки відображені в учіннях Епікура, стоїків, Полібія.

З правління Солона, знаменитого афінського державного діяча й законодавця, "почалася демократія", як писав Аристотель. Він був першим, хто збагнув, що демократія – це відповідальність усіх громадян за стан справ у державі. Держава, на думку Солона, щонайменше потребує законного порядку. У результаті проведених ним реформ політичні права громадян почали залежати не від походження, а від розміру їх власності. Солон вважав, що беззаконня та міжусобиці – найбільше зло, а порядок і закон – найбільше добро для держави.

Певний внесок у розвиток державно-правових учень зробили Піфагор (580–500 до н. е.) і його послідовники. Виходячи з того, що люди не можуть жити без управління, піфагорійці висловлювалися проти демократичного устрою полісів, кращою формою правління вважали аристократію, яка здійснює свою

владу на підставі закону. Справедливість, на думку піфагорійців, полягає у рівній віддачі на рівне. Найбільшим злом вони вважали анархію.

Значну увагу в з'ясуванні проблем сутності держави приділив Геракліт (544–483 до н.е.). Усе в світі, зазначав він, знаходиться у вічному русі, боротьбі за оновлення. "Не можна двічі увійти в ту саму річку, оскільки все тече, все змінюється". Геракліт твердив, що люди нерівноцінні одні одним, нерівні між собою. Геракліт критикував демократію. Демократію він розглядав як правління "нерозумних", а ідеальною формою правління вважав аристократію, під якою розумів не родову знать, а аристократію духу.

З іменем Сократа пов'язане виникнення моральної філософії. На його думку, закони є основою держави і без них неможлива моральна організація державного життя. Принципи законності Сократ використовував як базисний критерій для класифікації та характеристики різних форм державного устрою і правління. Владу, засновану на волі народу і на державних законах, він називав царством, а владу проти волі народу і таку, що базується не на законах, а на свавіллі правителя, – тиранією. Якщо правління здійснюється людьми, які виконують закони, то такий устрій він називав аристократією, якщо ж влада походить від багатства, – плутократією, якщо від волі всіх, – демократією. Судячи з платонівського діалогу "Критон", Сократ першим в історії європейської політичної та правової думки сформулював концепцію договірних відносин між державою та її членами (громадянами). Політична свобода людини, на думку Сократа, можлива лише в разі панування в державі (полісі) законів, які відповідають вимогам розуму і справедливості.

Найвидатнішими представниками філософії та політичної думки, які зробили вагомий внесок у розвиток державно-правових концепцій Стародавньої Греції, були Платон і Аристотель.

Платон (428 або 427–347 до н.е.) був першим, чий письмові твори дійшли до нас. Стосовно його вчень про державу – це діалоги "Держава", "Політика", "Закон".

У творі "Держава" Платон допустив можливість побудови такої ідеальної держави, в якій кожен член суспільства мав робити "своє" і "лише своє", не роблячи того, що є обов'язком інших громадян. Для ідеальної держави характерні поділ праці та відмінності між моральними якостями громадян. Аналізуючи форми правління, філософ віддав перевагу аристократії, критикуючи тимократію (плутократію), олігархію, демократію і тиранію, які заступали одна одну внаслідок поступового псування людської душі (природи).

У діалозі "Закон" Платон запропонував ще один, конкретніший, проект ідеальної держави. В цьому творі зазначалося, що всесвітом і людьми керують боги, смикаючи за певні ниточки. Здійснюючи керівництво, боги мають на увазі ціле, люди не знають їхньої мети, оскільки не благо існує для окремої особи, а особа для нього. Але людина має душу, тобто принцип саморуку, тому вона певною мірою вільна. Орієнтуючись на свої бажання, вподобання і схильності, людина мріє про щастя. Але оскільки людина не знає загальної ідеї та любить тільки себе, вона несвідомо коїть зло і сама ж потерпає від нього. У кожному конкретному випадку збудником вчинків людини є її самолюбство. Тому, розмірковуючи над проектом ідеальної держави, Платон пропонував жорстко регламентувати всі аспекти життя й діяльності людини в суспільстві.

Він допуслав, що форма правління може бути альтернативною. У першому випадку – це правління людей з надзвичайними повноваженнями, у другому – управління здійснюється на підставі закону, якому підкоряються і правителі.

Держава і право, свобода і справедливість були об'єктами дослідження ще одного видатного філософа античності – Аристотеля (384–322 до н.е.).

Думки з цього приводу він виклав, зокрема, в "Політиці", "Етиці" та "Афінській полігії".

На відміну від своїх попередників Аристотель вважав, що держава є продуктом природного розвитку, вона виникає поступово, проминаючи стадії сім'ї, поселення, держави. Людина за своєю природою прагне жити у спілкуванні з іншими людь-

ми. Держава є вищою формою спілкування. В ній завершуються елементи політичної природи людини. Аристотель спробував визначити категорію "держава". Він вважав, що за формою це є організація певної сукупності громадян. Первинний елемент держави – це громадянин, яким може бути людина, що наділена правом брати участь у законотворчому, дорадчому процесах і здійсненні судової влади.

Форму держави він розглядав як політичну систему, уособлену верховною владою. Аристотель першим розділив владу на законодавчу, виконавчу та судову. Він розрізняв правильні та неправильні форми держави: правильні – монархія, аристократія, політея; неправильні – тиранія, олігархія, демократія. Найправильнішою формою держави Аристотель вважав політею, під якою розумів правління більшості в інтересах загального блага.

Також Аристотель розробив питання про громадянство. Громадянином, на його думку, був той, хто "володіє сукупністю громадянських прав, захищав поліс, брав участь в управлінні, суді". У цілому Аристотель пов'язував політику з моральністю та етикою, що є вступом до політики.

Внаслідок війн македонського царя Філіппа II і походів його сина Олександра (IV ст. до н.е.) грецькі поліси втратили незалежність. Через руйнацію їхніх державних інститутів порушився зв'язок між суспільством, державою та особою, а чинні правові норми вже не відповідали новим соціальним відносинам.

Під впливом означених обставин зазнали змін уявлення людей про буття, державний порядок і устрій, а також соціальні норми, у політичних поглядах запанували аполітичність, безтурботність, спокій духу, задоволеність і свобода.

Одним з прихильників цих поглядів був Епікур (341–270 до н.е.) – автор численних праць, головна з яких "Про природу". Він один із перших стверджував, що оскільки людина є суспільною істотою, то саме суспільство сформувалося шляхом суспільного договору. Епікур був прихильником поміркованого варіанту античної демократії, за якої панує закон у поєднанні з самостійною особистістю. Головна мета державної влади – це гарантувати людям безпеку, навчити їх не заподіювати шкоди

один одному. Діяльність держави та закони повинні відповідати уявленням про справедливість.

Ще більше відрізнялись від політичних ідеалів Платона і Аристотеля правові погляди стоїків, підвалинами вчення яких були свобода особи і природне право.

Течія стоїцизму існувала тривалий час – від IV–III ст. до н. е. до I–II ст. н. е. – та була досить впливовою у філософській думці того періоду. Прибічники цієї теорії вважали, що всесвіт керується долею, яка є загальним природнім законом, що одночасно має божественний характер. Стоїки стверджували, що в основі громадянського співжиття лежить природний потяг людей один до одного. Держава є не штучне, умовне, договірне утворення, а природне об'єднання. Рабству, на думку стоїків, немає виправдання, бо воно суперечить загальному світовому співгромадянству людей. В ідеальному суспільстві не повинно бути станових різниць, усюди повинні існувати однакові порядки. Найкращим державним ладом є "поєднання демократії, царської влади і аристократії".

Естафету розвитку політичної думки перейняли мислителі Стародавнього Риму. Безперечно, політична думка Риму чимало запозичила від поглядів Сократа, Платона, Аристотеля, Епікура та багатьох інших античних мислителів, але теоретичним концепціям римських авторів були притаманні своєрідність і новизна, чому сприяли нові соціально-економічні умови життя.

Всю історію Давнього Риму прийнято поділяти на три етапи:

- 1) царський (754–510 до н.е.);
- 2) республіканський (509–28 до н.е.);
- 3) імператорський (27 до н. е. – 476 н. е.).

У 395 р. н. е. єдина римська імперія була остаточно розділена на західну зі столицею у Римі та Східну із столицею у Константинополі. Східна Римська (Візантійська) імперія проіснувала до 1453 р.

Особливо ґрунтовними і системними були вчення Марка Тулія Цицерона (106–43 до н.е.). У своїх наукових роздумах, викладених у творах "Про державу", "Про закони" та інших Цицерон наголошував, що основою держави є прагнення лю-

дей жити разом, а осередком – сім'я. Держава, на його думку, – це узгоджене правове утворення, здобуток народу.

У залежності від кількості суб'єктів влади в державі Цицерон поділив держави на монархії (царську владу), аристократію (владу оптиматів), демократію (народну владу), вказуючи, що у природі існує кругообіг цих форм. Ідеалом Цицерон вважав змішану форму, яка б мала елементи трьох названих форм держави.

Цицеронові належить першість у закладенні основ міжнародного права. Він сформулював принцип необхідності дотримання зобов'язань за міжнародними договорами. Війну Цицерон характеризував, як вимушений акт, припустимий тільки у випадку безуспішності міжнародних переговорів. Усі війни він поділяв на справедливі і несправедливі.

3. Основні риси політичної думки епохи Середньовіччя

Епоха Середньовіччя припала на V–XVI ст. На протязі цього періоду політичні погляди активно розвивалися та змінювалися. Ця еволюція включає три великі етапи:

I. Ранньосередньовічний (кінець V – середина XI ст.) Цей період характеризується тим, що держави спочатку організовуються у великі, але слабо інтегровані монархії, і незабаром розпадаються на окремі політичні утворення.

II. Етап розвитку середньої доби Середньовіччя (середина XI – кінець XV ст.) Для цього періоду характерні централізовані станово – представницькі монархії;

III. Етап пізнього Середньовіччя (кінець XV – початок XVII ст.) Державність цього періоду характеризується переважно абсолютними монархіями.

Упродовж усієї епохи Середньовіччя йшла жорстока боротьба між папством і світськими феодалами, монархами за керівну роль у суспільстві. Центральною проблемою політичної думки було питання про те, яка влада повинна бути пріоритет-

ною: духовна чи світська. За домінування духовної влади виступали Фома Аквінський, Августин, а за пріоритет світської – М. Подуанський, А. Данте.

Видатний філософ епохи середньовіччя Фома Аквінський запозичив у Аристотеля ідею про людину як істоту політичну, а також думку про те, що держава, як ціле, логічно випереджує індивідів, що її складають, а благо держави є важливіше за благо її громадян. Головним завдання державної влади є сприяння державному благу, збереження миру та справедливості у суспільстві. Народ має право скинути владу несправедливого та жорстокого монарха, якщо він посягає на право Церкви. Найкращою формою правління Фома Аквінський вважав монархію, зокрема, такий її різновид, як монархія політична, у якій влада правителя залежить від закону та не виходить за його рамки.

Марсилій Подуанський – італійський мислитель та політичний діяч, сформував свою доктрину у праці "Захисник миру" (1324). Він заперечував претензії Папи на владу над світом, бо це суперечило Святому Письму, за яким влада духовна мала бути відділена від світської. Відповідальність за всі біди та нещастя у світі М. Подуанський покладав на Церкву. Церква повинна бути відділена від держави та підпорядкована світській політичній владі.

Держава для М. Подуанського – це світський інститут, який розвивається за власними законами. Держава виросла із сім'ї, як найпростішого елементу людської асоціації. З появою держави він пов'язує появу політичної влади. Саме Подуанському належить трактування миру як засобу для досягнення "громадянського щастя". М. Подуанський був проти підпорядкування політики засадам релігії та моралі. В цілому його творчість свідчить про рішучий розрив з теологічною традицією у поглядах на державно-правові явища.

4. Загальна характеристика політичної думки епохи Відродження та Реформації

Епоха Відродження припадає на середину XIV – початок XVII ст. і характеризується постановкою у центрі уваги людини з її потребами та поглядами. Підставою для цього були економічні, духовні та інші чинники, зокрема, зростання авторитету науки, падіння впливу церкви, Реформація, крах схоластичної системи, поширення раціоналізму.

Для епохи Відродження характерні гуманізм, визнання унікальності кожного індивіда, заклик до автономії особистості. Мислителі Відродження вважали, що доля людини визначається не її знатним походженням, конфесійним статусом, а виключно її активністю, благородством. Ідеалом вважалась держава з республіканським устроєм, яка опиралась на принципи рівності та справедливості.

Загалом політична думка епохи Відродження у своєму розвитку поділялась на три етапи:

1. Гуманістичний (середина XIV – середина XV ст.). Цей період характеризувався протиставленням середньовічному геоцентризму інтересу до людини у її стосунках зі світом.

2. Неоплатонічний (середина XV – перша третина XVI ст.). Етап відзначається постановкою проблеми соціального буття.

3. Натуралістичний (середина XVI – початок XVII ст.) На цьому етапі закони природи намагаються застосувати до пізнання соціальної дійсності.

Реформація – це широкий антифеодальний і антикатолицький рух у першій половині XVI ст., який заклав початок протестантизму. Лідером Реформації був М. Лютер, який виступав не лише проти засилля папської влади, а й за зменшення влади Церкви взагалі. У 1517 р., ставши свідком продажу індульгенції, М. Лютер прибив до дверей храму у м. Віттенберг свій твір "95 тез", закликаючи до публічної дискусії.

Провідними ідеями М. Лютера були:

1) необхідність всенародної боротьби з папством під проводом світської влади;

- 2) безумовний послух народу світській владі;
- 3) ідеалом є сильна та стабільна абсолютна монархія;
- 4) світська влада не є ідеальною, а лише стримує явне зло;
- 5) необхідним є законний примус з боку держави;
- 6) піддані мають право на незалежне переконання, а у випадку переслідування за них – право на опір.

Ідеологом французького реформаторства був Ж. Боден. Він виступав на захист віротерпимості, вимагав сильної влади, котра б поважала закон і захищала свободу совісті. Ж. Боден першим сформулював і обґрунтував поняття суверенітету як ознаки держави.

Державу Ж. Боден визначав як правове управління багатьма родинами і тим, що їм належить, відповідно до справедливості та законів природи.. Серед форм правління виділив демократію, аристократію, монархію. Найкращою формою правління Ж.Боден вважав обмежену законами монархію, де суверенітет повністю належить монарху, а управління країною здійснювалося б на аристократичних і демократичних принципах.

5. Політичні погляди Ніколо Макіавеллі

Одну з перших світських державно-правових концепцій у XVI ст. розробив італійський політичний мислитель Ніколо Макіавеллі (1469–1527). Він у творах "Государ", "Історія Флоренції", "Міркування про першу декаду Тита Лівія." заперечував теологічний підхід до з'ясування сутності держави і права та обґрунтовував концепцію фортуни (долі).

З цього приводу Макіавеллі зазначав, що правителі, які повністю підкорялися долі, не змогли вистояти проти її ударів і втратили владу. На його думку, влада в державі може бути здобутою з допомогою зброї чи милості долі. Форми держави залежать від кількості правителів. Це, за вченням ученого, держави, що управляються "єдиновладно" – монархії. Останні можуть бути успадкованими або новими, що здобуті з допомогою зброї, або в той самий спосіб приєднані до успадкованої монархії.

Значну увагу Макіавеллі приділяв дослідженню процесу утворення монархії. Держава, утворена силою із застосуванням зброї, завдає багато клопоту, і в ній важко утримати владу.

Розмірковуючи про монархію, Макіавеллі віддавав перевагу абсолютній монархії – адже влада, здійснювана монархом за допомогою магістрату, не може бути надійною, оскільки монарх повністю залежить від волі громадян, що входять до магістрату.

Необхідною умовою сильної централізованої держави, на думку Макіавеллі, повинні бути гарне законодавство, гарне військо і гарні союзники. Король мусить чітко формулювати мету і досягати її всілякими засобами. Якщо державі загрожує занепад чи втрата незалежності, то в цьому разі він може ігнорувати моральні норми. Навіть більше, монарх постійно знаходиться у стані ворожнечі. Його оточують вороги як у державі, так і зовні. Тому він може нехтувати моральними засадами і застосовувати насилля, може уподібнюватися левові та лисиці. Такий принцип у політиці згодом отримав назву макіавеллізму.

У цілому заслуги Н. Макіавеллі у розвитку політичної науки полягають у тому, що він:

- 1) відкинув схоластику, замінивши її раціоналізмом та реалізмом;
- 2) заклав основи політичної науки;
- 3) виступив проти феодальної роздробленості, за створення централізованої Італії;
- 4) увів у політичний лексикон поняття "держави" та "республіки" у сучасному їх розумінні;
- 5) сформулював суперечливий, але вічний принцип "мета виправдовує засоби".

6. Теорії природного права та суспільного договору

В останній третині XVI – на початку XVII ст. сталася буржуазна революція в Нідерландах, яка значно вплинула на розвиток капіталістичних відносин у протестантських країнах. Згодом (1640–1688) буржуазна революція мала місце в

найбільш промислово розвинутій Англії. Ці події значною мірою були підготовлені розвитком мануфактурного виробництва, яке заступило ремесла. Новий спосіб виробництва сприяв поділові праці, зростанню її продуктивності, пошукові способів раціоналізації виробничих процесів, стимулював розвиток суспільних і природничих наук.

Першу спробу з'ясувати сутність і призначення держави за нових умов зробив голландський юрист і громадський діяч Гуго де Гроот Грацій (1583–1645). Стосовно походження держави мислитель зауважував, що люди об'єднуються в державу добровільно, задля особистого захисту і протистояння насильству та зобов'язуються виконувати цей договір, а також норми права, що встановлюються для підтримання порядку. В державі панує громадянська влада, яка є верховною і суверенною. Держава здійснює владні функції з допомогою політичних інститутів.

Мислитель не віддавав переваги жодній із форм правління. Він вважав, що при створенні держави народ міг вибрати будь-яку форму, але обравши, вже не мав права її змінювати, окрім випадків крайньої небезпеки для існування самого народу.

Видатним фундатором політичних учень нового часу був англійський мислитель Томас Гоббс (1588–1679). Проблеми державності, права, законності, миру і порядку досліджувались ним у працях "Філософські засади вчення про громадянина", "Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної та громадянської".

Гоббс розглядав три моменти становлення політичного організму: 1) природний стан; 2) перехід до держави; 3) державний стан.

У природному стані, зазначав Гоббс, нема загальної влади, нема законів і, відповідно, нема й справедливості. У цьому стані відсутня власність, кожен має право на все, у тому числі й на життя іншої людини. У природному стані точиться "війна всіх проти всіх". Людина, як істота егоїстична, завжди знаходиться під страхом смерті, під впливом інстинкту самозбереження, які перемагають усі інші почуття. Але розум, здатність людей розмірковувати, вказують умови виходу з цього стану. Ці умови –

природні закони. Закон може виконуватися за допомогою примусу і сили. Такою силою є держава.

Т. Гоббс розрізняв держави, що виникли внаслідок добровільної згоди громадян, та держави, що утворилися за допомогою фізичної сили. Він називає три основні форми держави – монархію, аристократію, демократію. Найкращою, на думку Гоббса, є монархія, бо вона найповніше виражає і реалізовує абсолютний характер влади держави, у ній загальні інтереси дуже тісно співпадають із приватними інтересами суверена.

Гоббсівська державно-правова концепція значною мірою вплинула на нідерландського мислителя Баруха (Бенедикта) Спінозу (1632–1677). У своєму "Богословсько-політичному трактаті" Спіноза обстоював тезу, що людина, насамперед, залежить від закону "природної необхідності", що впливає з самої природи. Але, крім цього, вона залежить і від законів, що встановлені волею самих людей для безпечного та зручного життя.

Держава у Б. Спінози виступає носієм природних прав усього населення. Основними її функціями він вважав:

- 1) упорядкування релігійного життя;
- 2) забезпечення недоторканості власності;
- 3) поширення освіти;
- 4) гарантування безперешкодного ведення торгівлі;
- 5) оцінка поведінки кожного;
- 6) покарання злочинців;
- 7) вирішення конфліктів, які виникають між громадянами;
- 8) здійснення заходів, спрямованих на ведення війн та їх запобігання.

У цілому Б. Спіноза увійшов в історію політичної думки як критик теологічних політико-правових ідей, як один із творців світської доктрини держави і права.

Чільне місце серед авторів політичних концепцій того часу посідає англійський філософ Джон Локк (1632–1704). Політичне вчення Джона Локка викладене у праці " Два трактати про правління" (1690). На думку Дж. Локка, до виникнення держави люди перебували у природному стані, але він не характеризується як "війна проти всіх". Для природного стану притаманна

рівність, право особи розпоряджатись своєю власністю, але у суспільстві були відсутні органи, які б об'єктивно вирішували конфлікти між людьми, карали злочинців. Це спричинило обстановку невпевненості та напруги. Для надійного забезпечення природних прав, рівності та свободи, захисту особи й власності люди створили державу.

Цілісність держави та виконання нею своїх основних завдань здатне забезпечити конституційне правління, при якому влада була б обмежена законом і поділена. Перше місце відводиться законодавчій гілці влади як верховній у державі. Інші гілки влади повинні підпорядковуватися законодавчій владі, але вони також мають великий вплив у державі.

Дж. Локк сформулював політичні принципи, які лягли в основу всіх демократичних правових держав світу. Його вважають основоположником лібералізму та сучасного конституціоналізму.

7. Просвітництво. Раціоналістичні концепції політики

В історії суспільного розвитку Просвітництво постає як ідейний рух у країнах Західної Європи та Північної Америки кінця XVII–XVIII ст. Головною метою цього руху була боротьба проти багатьох феодальних установлень у соціально-політичному житті.

Ідеологію Просвітництва було започатковано в процесі розвитку буржуазних відносин і антифеодальної боротьби у XVII ст. в Англії, де буржуазні революції відбулися раніше, ніж в інших країнах. Просвітництво пропагувало ідеї буржуазної демократії, суспільного прогресу, рівності, праці на благо суспільства, свободи особистості, республіканського державного устрою.

Одним із перших французьких просвітителів був Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755). Його політичні погляди викладені у працях "Перські листи" (1721), "Роздуми про причини величі і падіння римлян" (1734), "Про дух законів" (1748). Монтеск'є виділяв три форми правління: республіку, монархію і деспо-

тизм. Аналізуючи згадані форми правління, Монтеस्क'є віддавав перевагу монархії, яка функціонує на підставі закону. В такій державі, на його думку, гарантується політична свобода людей і виникають умови для реалізації принципу: "свобода є право робити все, що дозволено законом".

Важливу роль у Просвітництві відіграв французький філософ Жан-Жак Руссо (1712–1778), погляди якого викладені у творах "Судження про вічний мир", "Проект конституції для Корсіки", "Про суспільний договір, або Принцип політичного права". На думку Ж.-Ж. Руссо, держава виникла після появи соціальної нерівності. Посилаючись на потребу встановити мир, багаті запропонували бідним утворити державну владу, а бідним не було сенсу відмовлятися.

Отже, держава виникла завдяки суспільній угоді, найголовнішою метою якої було забезпечення кожному спокійного використання власності, що йому належить.

Ж.-Ж. Руссо вважав, що держава покликана виконувати загальну волю, а його ідеалом є республіканська форма правління. Оскільки народ є єдиним сувереном, то немає необхідності ділити владу на законодавчу та виконавчу гілки. Найважливіші суспільні проблеми вчений пропонував розглядати на всенародних плебісцитах. Мислитель вважав шкідливим існування в державі різноманітних асоціативних утворень (партій, громадських організацій, церкви), бо вони перешкоджають висловленню громадянами "головної загальної волі".

Як відомо, колонізація Північної Америки здійснювалася англійцями за складних політичних і соціально-політичних умов. На суспільне життя колоній-поселень значною мірою впливали зовнішній та внутрішній чинники. Це, по-перше, воєнне протистояння Англії з Голландією, Францією та Іспанією; по-друге, ідейна боротьба між поселенцями – прибічниками англіканської церкви та протестантами – кальвіністами.

Одним із найвизначніших американських політичних і суспільних діячів періоду боротьби за незалежність є Томас Пейн (1737–1809), відомий своїм політичним трактатом "Здоровий глузд" (1776) і памфлетом "Права людини" (1791). На відміну

від багатьох своїх сучасників Т. Пейн розрізняв суспільство і державу з її владними інститутами. Він, зокрема, зазначив, що вони різняться не тільки соціальною роллю, а й походженням. Суспільство створюється потребами людей, сприяє їх щастю, позитивно об'єднує їхні устремління, а держава та її уряд є результатом вад людей, їхня мета – стримування негативних устремлінь, забезпечення життя та свободи громадян. Найвні форми правління від поділяв на два види: правління на основі виборів і представництва та правління на основі спадку.

Прибічником сильної централізованої федеральної влади був Александер Гамільтон (1757–1804). Він засуджував самостійність місцевої влади штатів, не погоджувався з думкою про конфедерацію, вважав їх державою у державі, предтечею анархії, пропагував ідею держави з сильною внутрішньою та зовнішньою політикою.

Другий президент США Джон Адамс (1735 – 1826) вважав, що влада – це форма примусу, панування однієї групи людей над іншими. Він критично ставився до демократії, зауважуючи, що "демократія ніколи не є такою бажаною, як аристократія чи монархія. Коли вона запанує, то є більш кривавою, ніж монархія. Пам'ятайте, демократія ніколи не триває довго".

8. Історія української політичної думки

Становлення політичної думки в Київській Русі теж відбувалося під впливом християнської релігії, яка з 988 р. стала державною. Про це свідчать перші літературні пам'ятки того часу. Основними творами того часу, в яких відображені політичні ідеї, були "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона, "Руська правда" Ярослава Мудрого, "Повчання дітям" Володимира Мономаха, "Повість минулих літ" літописця Нестора, "Ізборник 1076 р." та ін.

Головними концепціями суспільно-політичної думки княжих часів була концепція "богоугодного володаря" і концепція "князівського єдиновладдя". Автори першої концепції, а саме ігумен Феодосій Печерський і літописець Нестор, сформулю-

вали ідею "духовного приводу над світською владою", тобто ідею необхідності об'єднання київських князів навколо церкви, а не навколо великокнязівського престолу, а також ідею божественної природи влади.

Представники другої концепції, зокрема митрополит Іларіон, вбачав у сильній монархічній владі князя запоруку територіальної цілісності держави. На думку митрополита Іларіона, християнство повинно служити консолідації країни, а церква – державі та володарю.

В пам'ятках літератури Київської Русі знайшли відображення найгостріші проблеми соціально-політичного життя тогочасного суспільства: зміцнення державності, збереження єдності першої слов'янської держави, обстоювання її міжнародного авторитету, вирішення проблеми співвідношення церковної та світської влади.

Упродовж тривалого часу українському народові доводилось витримувати тяжкі випробування. Предки українців зазнали монголо-татарської навали, потім Україну захопила Литва, але найтяжчим виявився гніт Польщі, що супроводжувався релігійними утисками. Державною релігією в багатьох країнах Європи, зокрема у Польщі, до складу якої входила Україна, був католицизм, який мав на меті побороти православну церкву в українських землях.

Національно-релігійне поневолення негативно вплинуло на розвиток політичної думки в Україні. Та все ж таки в українських землях зародилася національна політико-правова ідеологія. Цьому сприяло те, що в XV–XVI ст. в Україну через Польщу почали проникати із Заходу ідеї Реформації, спрямовані проти феодального ладу й католицизму, який контролював майже всі сфери життя.

Політична думка цього періоду представлена працями Юрія Котермак–Дрогобича та Станіслава Оріховського. Зокрема, ідеалом для С. Оріховського була освічена монархія, обмежена законом. Він виступав проти теологічної теорії про божественну основу держави і влади, вважав неприпустимою підлеглість світської влади духовній. Він зробив спробу розді-

лити їхні функції: єпископ під час служби не є підданим короля; влада короля не поширюється на церкву; сфера впливу єпископа обмежується стінами собору.

Політичні погляди в Україні набули подальшого розвитку за часів Гетьманщини, яка існувала впродовж 116 років (1648–1764). Політична думка того часу розвивалась у контексті таких правових документів, як "Березневі статті", "Гадяцький трактат", "Конституція прав та свобод Запорізького війська" та ін.

Питання співвідношення церкви і держави знайшли відображення в політичних поглядах визначного діяча православної церкви Петра Могили (1596 або 1597 – 1647). Стосовно перспективи розвитку Української держави, можливої її самостійності П. Могила виклав концепцію ідеального володаря. Бачив його сильним, рішучим, добродішним і вірним православної віри правителем. Відносно походження влади П. Могила дійшов висновку, що вона дається від Бога, перед яким вона і підвітна у своїх діях. Верховна державна влада діє у трьох напрямках: політичному, мирському та духовному. Політичні та мирські справи він ставив попереду. До них він відносив управління, суд, законодавство. Вважав за необхідне разом із внутрішніми політичними проблемами вирішення питань зовнішньої політики, захисту суверенітету країни.

Погляди П. Могили на співвідношення церкви і держави порізному сприймали та розвивали діячі Києво-Могилянської академії. Зокрема, С. Яворський відстоював рівноправність світської та духовної знаті, намагався пристосувати ряд православних догм до католицьких схем. Мислитель захищав ідею сильної церковної влади, що не заважало йому водночас стверджувати, що "царі більше панують над тілом, ніж над душею людською".

Ректор Києво-Могилянської академії Ф. Прокопович першим в умовах російської держави створив теорію освіченого абсолютизму, спираючись на теорії природного права та суспільного договору. На його думку, пріоритетною повинна бути світська влада, церква має підпорядковуватись державі. Носієм державної влади, за теорією Ф. Прокоповича, може бути лише освічений володар.

У XIX ст. розвиток політичної думки в Україні відбувався під впливом соціально-економічних відносин, які визначились занепадом феодалізму і зародженням капіталістичного ладу. Крім того, на становлення національної політичної ідеології значною мірою вплинули діяльність таємної політичної організації Північного та Південного товариств, повстання декабристів у Петербурзі й Чернігівському полку, що були придушені.

Вершиною розвитку політичної думки першої половини XIX ст. стала політична доктрина Кирило-Мефодіївського товариства. Члени цієї організації, а саме, Т. Шевченко, М. Костомаров, Г. Андрузький, М. Гулак, М. Куліш та інші, згуртували довкола ідеї слов'янського об'єднання у формі слов'янської республіканської федерації.

Значний внесок у розвиток політичної та правової ідеології ліберального й демократичних рухів в Україні зробив М. Драгоманов (1841–1895) – талановитий філософ, публіцист, історик та вчений. Він створив концепцію суспільства, що ґрунтується на ідеї асоціації гармонійно розвинених особистостей. Реалізація цього ідеалу, вважав він, можлива за федералізму з максимальною децентралізацією влади та самоврядування громад і областей. М. Драгоманов розробив проект конституційного перетворення Російської імперії на децентралізовану федеративну державу.

У державно-правовій концепції М. Драгоманова передбачалися три гілки влади: законодавча, виконавча і судова. Законодавча влада належала двом думам – державній і союзній. Головою держави міг бути імператор з успадкованою владою чи обраний голова Всеросійського державного союзу. Глава держави призначав міністрів, відповідальних перед обома думами. Своєю державно-правовою концепцією М. Драгоманов пропонував парламентську державу із засадами самоуправління, яка впливала б на соціальну та економічну сфери суспільства, надавала б великого значення просвітництву й законодавству, які уможливили б реформаційні зрушення.

Певний внесок у розвиток політичної думки належить філософу і письменнику І.Я. Франкові (1856–1916). У його

політичній творчості знайшли відображення соціальні та економічні процеси, що мали місце на межі XIX – XX ст. у Галичині, яка зазнавала утисків з боку Австро-Угорської монархії, польських поміщиків і капіталістів. І. Франко був політичним діячем, і за підтримки М. Драгоманова став одним з організаторів радикальної партії з демократичною програмою. Серед проблем, які розглядалися І. Франком, були: аграрна проблема, загальні принципи розв'язання селянського питання, робітничача, національна проблема. І. Франко був соціалістом, але не виступав за диктатуру пролетаріату, акцентуючи увагу не на класових, а на загальнонародських вартостях. Мислитель виступав за рівність усіх націй і вважав, що найкращим вирішенням національної проблеми було б утворення державних об'єднань змішаного типу, які опиралися б на солідарність інтересів.

Подальшому розвитку політичних ідеологій в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) значною мірою сприяли М. Грушевський та В. Винниченко.

Основою політичних концепцій М. Грушевського було українське питання. Він вважав, що основою входження України в Росію була автономія, але цим принципом знехтували. Можливість вирішення цієї проблеми він бачив у випадку децентралізації влади в Росії та утворення федерації, під якою розумів об'єднання в одній державі декількох.

Разом з М. Грушевським в Україні працював відомий політичний діяч, один з керівників Української Центральної Ради В. Винниченко. Він брав участь у розробленні проекту Конституції, яку мали затвердити Установчі збори. Але через те, що воєнні дії перешкодили проведенню Установчих зборів по всій Україні, проект Конституції було розглянуто 29 квітня 1918 р. на засіданні Малої Ради. Цей документ увібрав у себе основні політико-правові погляди М. Грушевського та В. Винниченка, яких вони додержувались останнім часом.

Першим, хто відкрито заявив про колоніальний статус України у складі Російської імперії та право українського народу на самовизначення, був М. Міхновський. Він пропонував йти до незалежності протореними шляхами західних країн,

використовуючи творчі потенціали націоналізму європейського типу.

У політичній думці в Україні 20 – 30-х рр. ХХ ст. виділяють кілька напрямків, зокрема, консервативний (В. Липинський, С. Томасівський, В. Кучабський), державницький націоналізм (С. Дністрянський, В. Старосольський, С. Рудницький), інтегральний націоналізм (Д. Донцов, М. Міхновський, С. Бандера, Я. Стецько).

Суть українського консерватизму зводиться до таких основних положень:

- 1) політичним ідеалом для України є спадкова монархія, яка очолюється гетьманом;
- 2) класократія, особливий політичний режим влади, є противагою республіканській парламентській демократії;
- 3) суть класократії полягає у пануванні активної меншості (аристократії), що складається із кращих людей;
- 4) реалізація доктрини консерватизму детермінується поширенням консервативної ідеології, християнської релігії та солідаризму.

Д. Донцов увійшов в історію української політичної думки як автор ідеології "інтегрального" націоналізму. Підставами українського націоналізму, на його думку, були:

- 1) вольовий принцип;
- 2) постійне прагнення до боротьби;
- 3) романтизм і фанатизм у національній боротьбі;
- 4) синтез національного та інтернаціонального;
- 5) необхідність виховання нової політичної еліти;
- 6) орієнтація на примус у процесі боротьби за незалежність.

Питання для самоконтролю

1. На які засади спиралась політична етика Конфуція?
2. Які стандарти життя намагалися запровадити старокитайські легісти?
3. Хто з античних філософів розробив моральну філософію?
4. Хто першим розділив владу на три гілки?

5. Що Ви розумієте під поняттям "політес"?
6. Які доктрини були панівними в епоху Середньовіччя?
7. Проти чого виступали лідери Реформації?
8. Які основні риси необхідні ідеальному правителеві (за Макіавеллі)?
9. Хто ввів у обіг висловлення "мета виправдовує засоби"?
10. На який час припадає епоха Просвітництва?
11. Хто з французьких філософів відноситься до просвітників?
12. Яку роль у поширенні політичних знань відіграло Кирило-Мефодіївське товариство?
13. Необхідність встановлення якого політичного режиму в Україні обгрунтував В. Липинський?
14. Які ідеологічні течії можна виділити в українській політичній думці першої половини ХХ ст.?

Рекомендована література

1. *Аристотель*. Политика //Соч. в 4 т. – Т. 4. – М., 1990.
2. *Платон*. Діалоги. – К., 1999.
3. *Драгоманов М.* Вибране. – К., 1991.
4. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
5. *Нерсесянц В.* Политические учения Древней Греции. – М., 1979.
6. *Шульженко Ф.П., Андрусяк Т.Г.* Історія політичних і правових вчень. – К., 1999.
7. *Крижанівський О.П.* Історія стародавнього Сходу. – К., 2002.
8. *Піча В.М., Хома Н.М.* Політологія. Навчальний посібник. – Київ; Львів, 2002.
9. *Бобик В.М.* Базові засади політології: історія, методологія, практика. – К., 2000;
10. *Піча В.М., Хома Н.М.* Політологія: конспект лекцій. Навчальний посібник для вищих закладів освіти України. – К., 1999.
11. *Кравченко В.И.* Политология. – Харьков, 2000.
12. *Політологія*. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія// За ред. О.І. Семкіна. – Львів, 1996.
13. *Політологія: історія та методологія* //За ред. Ф.М. Кирилока. – К., 2000.

Тема 3.

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ХХ СТОЛІТТЯ

Загальні положення

Зростання ролі політики, її вплив на економіку, ідеологію, культуру – характерне явище ХХ ст. Об'єктивно це пояснюється розвитком індустріального суспільства, демократизацією громадського життя, ускладненням суспільних структур, посиленням політичної активності народу тощо. Це століття докорінних змін у світі, століття революцій, світових війн, розвитку демократії на Заході й її становлення на Півдні, Півночі, Сході. Процеси політичних перетворень викликали до життя нові теорії про політику, які сформувалися на науковій базі, утвореній попередниками. Водночас у сучасних концепціях використовуються ідеї, моделі, правила політичної ери, що притаманні людству на рубежі ХХ–ХХІ ст. У зв'язку з цим вже на початку ХХ ст. збільшується кількість дослідницьких робіт у галузі політики, оформлюється політологія як самостійна наука.

Мета теми – з'ясувати генезу сучасної політології, основні її напрямки дослідження та нові тенденції, ознайомитися з теоріями видатних фахівців ХХ ст., розробки яких становлять теоретичні й методологічні основи багатьох цікавих, аргументованих, адекватних реальності досліджень у царині політичної науки.

Завдяки вивченню досягнень різних політологічних шкіл студент підготується до поглибленого вивчення спеціальної літератури з окремих аспектів політології, вільного пошуку власної думки для самостійного розв'язання суспільних проблем сьогодення з урахуванням знахідок світової політичної думки.

План лекції

1. Генеза політичних ідей на початку – наприкінці ХХ ст.
2. Основні напрямки досліджень національних політологічних шкіл.
3. Політологія посткомуністичних суспільств.

1. Генеза політичних ідей на початку – наприкінці ХХ ст.

При розгляд першого питання важливо зрозуміти, що на початку ХХ ст. у світі виникла нова політична реальність. Вона пов'язана з оформленням масових політичних партій, які борються за владу і вплив на виборців; розвитком нових засобів масової інформації, здатних значною мірою впливати на громадську свідомість мас; потребою перебудови традиційної конфігурації відносин панування підпорядкування у суспільстві. Тому вже наприкінці ХХ ст. існуючі класичні політичні теорії стають неефективними.

Усупереч критичному осмисленню реалій індустріально-ринкової цивілізації К.Марксом більш виправданою в історичній перспективі виявилася парадигма лібералізму А. Токвіля. Саме соціальний консенсус, а не конфлікт став основою капіталістичного розвитку у ХХ ст. А мислителі, які по-новому подивилися на політику й перейшли від аналізу формальної структури влади до досліджень її реальної організації, значною мірою визначили загальний напрямок політичних досліджень у ХХ ст.

Генеза політичних ідей цього періоду характеризується тими проблемами, що були поставлені політичною наукою в різні періоди століття і є предметом обговорення та подальшого дослідження в сучасних умовах політичного життя.

Теорія еліт. Її засновниками були італійські політологи Гаєтано Моска (1856–1941) і Вільфредо Парето (1848–1923), які поставили собі за мету показати, яким чином і хто насправді керує суспільством.

Провідна ідея Г. Моски передбачала створення владного класу, диференціацію владних функцій, згідно з якою влада перебувала й повинна перебувати в руках меншості – еліти, тобто класу, який править, виконує свої політичні функції, монополізує владу, дістає вигоди із своєї влади. На думку Г.Моски, скрізь виникають два класи – правлячий клас і підпорядкований клас. Другим, численнішим класом, керує перший. Він його також контролює. Проте таке становище підпорядкованого класу не є перешкодою для поступового проникнення кращих представників мас в еліту.

В.Парето визначив еліту як клас, що складається з людей найбільш продуктивних і здібних у царинах своєї діяльності. Еліту як головний клас він поділяє на правлячу і не правлячу. Правляча еліта включає тих, хто безпосередньо бере участь у правлінні. Не правляча еліта – це інтелектуали, ідеологи, бізнесмени, політики тощо. Серед еліт має місце розмежування на “левів”, які використовують силу, та “лисиць” – експертів з обдурення й спекуляції. Тому для збереження соціальної рівноваги потрібна циркуляція еліт. Учений наголошував на принциповій важливості зміни одного різновиду еліт іншими, на необхідності її якісно-оцінних характеристик. Тим самим він зробив крок у бік ціннісної інтерпретації еліт.

Функціонування демократії, на думку італійських учених, неможливе без координації та організації її з боку організованої меншості, інакше вона міф, який немає нічого спільного з реальною політичною дійсністю.

Таким чином, Г.Москою і В.Парето були поставлені актуальні проблеми структури політичної влади й звернена увага на груповий характер реалізації будь-якої тези про те, що функціонування демократії є неможливим без організації та координації її розвитку з боку еліти. Це стало наскрізною темою політичної думки ХХ ст. Більш детальноше можна познайомитися з теоріями еліт при вивченні теми курсу “Політичне лідерство та політичні еліти”.

Політична теорія М.Вебера. Значною мірою на формування сучасної парадигми політичної науки вплинули праці німецького філософа, соціолога, історика Макса Вебера (1864–1920). Він перший з європейських учених, котрий усвідомив фундаментальність феномена влади та вторинність державно-правових інституцій, відмовився від суто юридичного уявлення про владу. Стрижневою лінією його міркування є тлумачення панування як влади, що дає право керувати одним і вимагає послуху від інших. Вебер розробив соціологію панування, використавши три головних типи легітимного (суспільно визнаного панування).

Перший тип – традиційне панування, що ґрунтується на перекопливості у святості традицій, законності репрезентованих ними органів, на пануванні авторитету володаря. Другий тип – раціонально-правове або легальне панування – визначає підкорення не особі, а визначеним у суспільстві законам. Для забезпечення такого типу панування необхідний професійний апарат (раціональна бюрократія). Третій тип легітимного панування – харизматичне панування, яке передбачає безумовну та ірраціональну віру в надприродні якості лідера. Структура панування подана так: 1) панівна меншість – еліта; 2) апарат управління – функціонери; 3) підпорядковані пануванню маси.

Веберівське переосмислення ідеї класичної демократії полягало в тому, що система легального панування потребує джерела додаткової легітимації з боку традиції та/або харизми. Тим самим учений пропонує концепцію плебісцитарної демократії на чолі з вождем, який стоїть над усіма іншими центрами і силами влади. Демократична система, на його думку, може бути легітимізованою через комбінацію кількох систем відносин панування/підкорення:

- ◆ професійний апарат керівництва (формально-раціональний засіб реалізації влади);
- ◆ плебісцитарний вождь (який визначає політичний курс, що здатний захопити маси);
- ◆ парламент (критично-контрольна інстанція традиційного типу).

Як бачимо, вирішальне значення відведено вождеві й бюрократії, другорядна роль – парламенту, що пояснюється негативною оцінкою ним політичних партій, які, на думку Вебера, були органами партійної ієрархії.

Таким чином, теоретична спадщина М.Вебера (поняття типів панування, раціональної бюрократії, плебісцитарної демократії, харизматичного лідерства) стали парадигмальними основами сучасних політологічних студій, а його праці залишаються теоретико-методологічною домінантою політології ХХ ст. До ідей М.Вебера ми будемо повертатися неодноразово, вивчаючи базові теми курсу політології.

“Залізний закон олігархії Р.Міхельса. Роберт Міхельс (1876–1936) – один із визнаних класиків сучасної політичної науки. У так званому “залізному законі олігархії” він поєднав і довів до логічного завершення ідеї, накреслені теорією еліт Г.Моски і В.Парето та теорією типів панування М.Вебера. Р.Міхельс стверджував, що сама структура кожного організованого суспільства викликає необхідність в еліті. Зміст його закону можна витлумачити в такій спосіб: у будь-якій організації, незалежно від її масштабів, керівники стають необхідними для успіхів її діяльності та для її збереження. Природа організації така, що вона наділяє владою й привілеями лідерів, у той же час даючи їм можливість не бути контрольованими й відповідальними перед членами організації. За будь-якої демократії головні рішення приймає переважно олігархія. Але її гарантом може бути суперництво олігархій.

Ідеї Р.Міхельса знайшли продовження у працях французького ученого М.Дюверже, німецького політолога З.Неймана, англійського соціолога Р.Маккензі. При вивченні теми курсу “Політичні партії та громадські організації і рухи” ми будемо до них звертатися.

Теорія “зацікавлених груп” А.Бентлі. Артур Фішер Бентлі (1870–1957) започаткував теорію зацікавлених груп у праці “Процес керівництва. Вивчення громадських рухів” (1908). Відомий американський теоретик намагався обґрунтувати реальну роль політичних партій, політичного лідерства у політичному процесі, їхній вплив на діяльність державних інститутів.

Теорія А.Бентлі виходить з того, що діяльність людей, визначувана їхніми інтересами, структурується за напрямками через різні “зацікавлені групи”. Це постійно-мінливий процес, при якому відбувається тиск громадських сил (інтересів) на уряд (владу) з метою змусити його підкоритися їхній волі. У цьому процесі сильні групи домінують й примушують підкорятися собі слабші; а державне керування, таким чином, включає до своїх функцій адаптацію, врегулювання конфліктів та досягнення рівноваги між протидіючими групами.

Таким чином, аналізуючи політичний процес крізь призму спільних інтересів різних груп, А.Бентлі накреслює контур процесуальної інтерпретації теорії демократії.

У рамках теорії демократії склалися сучасні *теорії правової держави і громадянського суспільства*. Видатними теоретиками теорії демократії є американські учені Ліпсет, Даль, австралійський і американський економіст і соціолог Й.Шумпетер, Д. Сарторі та ін. Їх ідеї і теорії стануть основою при вивченні теми курсу “Демократія: сутність, форми та роль у суспільстві”.

Доктрина технократії. Виникнення цієї доктрини пов’язується з іменем американського професора Т.Веблена (1857–1929) й пояснюється посиленням впливу на політику науки і техніки. В таких умовах влада все більше концентрується в руках управляючих (менеджерів), радників, експертів тощо. Виникає нова соціально-політична система – технократія. Влада технократів виходить не з інтересів суспільства, а з досягнень науки в інтересах суспільства. Ця доктрина має багато послідовників Г.Саймона (науково-управляюче суспільство), Д.Белла (постіндустріальне суспільство), Б.Беквіта (експертократія), З.Бжезинського (технотронне суспільство) та ін. У 70 – 80-ті рр. виник і дістав визнання новий концептуальний перегляд ролі науки, метою якої стає забезпечення передумов виживання суспільства загалом. Автори синергетики (І.Пригожин, І.Стенгерс, Г.Ніколі, Г.Хакен, Г.Хенке, М.М.Моїсеєв, С.П.Курдюмов, Є.М.Князева та ін.) переосмислюють традиційні уявлення про соціальні процеси, визначають тактику політики, яка має бути гнучкою, відповідною не тільки конкретним умовам, а й їх швидким змінам.

Концепція тоталітаризму. Тоталітаризм – це феномен ХХ ст. З приводу концепції тоталітаризму точаться нескінченні дискусії, які особливо загострюються при віднесенні певних реальних режимів до тоталітарних. Значне місце вони займають у працях німецько-американського політолога Хани Аренд (1902–1973), австро-американського Фрідріха Фон Хайєка (1899–

1988), російського філософа М.О.Бердяєва (1874–1948), французького соціополітолога Раймона Арона та ін. З характерною тоталітарних суспільств, головною рисою яких є перетворення особистості у представника “маси”, ми познайомимося при вивченні теми “Політичні режими сучасності”.

Світ кінця ХХ ст. відзначається цивілізаційною різноманітністю, він значно більше політизований ніж за будь-якої попередньої доби. Свідченням цього є, передусім, утворення у кінці ХХ ст. великої кількості суверенних держав, які намагаються зберегти політичну незалежність. Цей процес супроводжується виникненням дедалі більшої кількості внутрішніх і зовнішніх проблем, що активізують політичну поведінку громадян й вимагають розв’язання проблем геополітики і міжнародних відносин.

Таким чином, розгляд генези політичних ідей і теорій ХХ ст. (далеко не всіх) показує, що розвиток політології пов’язаний з теоретичними потребами суспільного життя, реаліями дійсності, що потребують свого теоретичного і ідеологічного осмислення.

Різноманітність напрямків, проблематики, теорій і парадигм до вивчення політики, відсутність загальної методологічної бази – така загальна картина політології ХХ ст.

2. Основні напрямки досліджень національних політологічних шкіл

Розглядаючи основні напрями розвитку політичної думки ХХ ст., слід мати уявлення про політологічні школи, які забезпечують її розвиток.

Політична наука США. Ще у 1880 р. у Колумбійському університеті була організована перша школа політичної науки, а у 1903 р. утворилася американська асоціація політичних наук.

Особливістю розвитку політології США є її емпірична спрямованість, опора на соціологічні та соціально-психологічні методи і підходи. В 20–30-х рр. “чиказька школа” проголосила актуальність вивчення людської поведінки в інституціях, групах, політичному процесі у цілому. Для цього з експериментальної психології було запозичено ідею вивчення поведінки лю-

дей за допомогою аналізу їх настанов (attitude), які можуть бути виміряні й обчислені за допомогою анкет та інтерв'ю. Старійшина американської політичної науки Ч.Мерріам приділив увагу її методології, виступаючи за рішучу заміну описових констатуючих міркувань про політику науковими дослідженнями, що повинні мати нормативний характер. Його учень і послідовник Г.Лассуелл також розвинув ідею про політичне дослідження у справжню науку. В передмові до книги “Влада і суспільство”, написаної у середині ХХ ст. , Г.Лассуелл підкреслював, що факти самі по собі – це просто набір деталей і вони не мають іншого сенсу, ніж бути ґрунтом для гіпотез. Проте, оскільки епоха потребує не споглядальності, а науки, засвоєння якої сприяє високопрофесійній дії, заклик не хехтувати теорією задля практики має принципове наукове і методологічне значення.

Таким чином, біхевіористська парадигма політичних досліджень стала методологічною орієнтацією політичної науки США. Вона розвивається на основі соціального аналізу поведінки виборців і суспільної думки (Кей), політичного лідерства й еліт (Лассуелл), політичної соціалізації (Істон, Лейн), політичної культури (Алмонд, Верба), бюрократії (Ла Паломбара), процесу прийняття управлінських рішень (Саймон) та інші.

Незважаючи на глибоке проникнення біхевіоризму в політологію США, він час від часу зазнає масової критики фахівців за надмірну захопленість фактами, просту описовість тощо. Не виключено, що саме це вплинуло на зародження в його ж рамках постбіхевіоризму.

Головні принципи постбіхевіоризму більш ніж десятиріччя тому виклав Д.Істон. Їхні складові такі:

- ◆ дослідження й конструктивний розвиток проблеми цінностей;
- ◆ відображення сучасного конфлікту, який існує в суспільстві у ставленні до ідеалів;
- ◆ визначення мети – повернути увагу до потреб свого часу, використати знання про цінності для розв’язання соціальних і політичних проблем.

Отже, постбіхевіоризм передбачає певну орієнтацію на фундаментальні дослідження (зокрема, на проблеми соціальних функцій цінностей, взаємовідносин між цінностями, їхньої ролі у житті людей тощо).

У сучасних умовах кінця ХХ ст. основними напрямками політичних досліджень США є:

- ♦ вивчення досвіду американського управління і політики (виборчих технологій, політичного лідерства, політичної поведінки та ін.);
- ♦ міжнародні відносини;
- ♦ розробка змісту і методів прикладної політології, що досліджує практичні аспекти функціонування політики в різних сферах суспільного життя.

Видатні політологи США: Д.Істон, З.Бжезинський, Ф.Хайек, Р.Даль, Р.Такер, Ч.Еліот та ін.

Англійська політична наука розвивається у двох напрямках – економічному (політика розглядається як сфера раціональної діяльності людей, що намагаються мати максимальну користь) і соціальному, який намагається побачити у політичній поведінці людей результат впливу (неусвідомленого) культурних традицій і цінностей. Переважання емпіричного підходу в межах цих напрямків обумовлено впливом американського досвіду. До найбільш актуальних проблем політології належать: партійні системи і проблеми політичній партій (Д.Карндорф, Р.Блейк, Х.Пеллінг, А.Бітті), корпоративізм у зв'язку з проблематикою груп тиску, політична поведінка і політична культура (Р.Маккензі, Д.Батлер, А.Сілвер, Д.Стоукс, Р.Роуз та ін.).

Французька політична наука. Її появу пов'язують з іменами А.Есмена, Л.Дюги, М.Оріу наприкінці ХІХ ст. Але своїм розвитком і авторитетом вона зобов'язана Р.Арону і М.Дюверже. Ці учені розглядали політичну науку не просто як додаток до конституційного права, а як самостійний напрямок досліджень. З часів сформованого М.Оріу поняття “політичний інститут” інституційний підхід до вивчення політики дав змогу французьким політологам розширити межі політичних досліджень і

радикально змінити самий їх характер. Політична наука Франції звернулася до вивчення проблем демократії, тоталітаризму (Р.Арон), “політичного поля” (Д.Гаслі, М.Оферле, Б.Ларуа, П.Бурд’є), пропонує авангардні постмодерністські стратегії політичних досліджень (М.Фуко, Ж.-Ф.Ліотар, А.Турен та ін.). Досить сильні позиції у Франції займають проблеми традиційної політичної науки – конституційне право і дослідження державних інститутів.

Італійська політична наука. На відміну від інших країн Західної Європи в Італії розвиток політичної науки продовжився не відразу після перемоги над фашизмом. Справа в тому, що в італійському суспільствознавстві панувала думка, на яку звертав увагу ще Г.Моска, що потрібно розвивати традиційні дисципліни (філософію, право, економіку, історію, географію), які мають своїм об’єктом ті чи інші аспекти політики. Розповсюдженню політичної науки протидіяли, як і на початку ХХ ст., дві сили – армії юристів та істориків.

Відродження політичної науки почалося з повернення до спадщини Г.Моски і В.Парето, видання перекладів праць Р.Міллса, Р.Дарендорфа, М.Дюверже та інших політологів США і Західної Європи. Роль ініціатора відродження політичної науки в Італії належить “флорентійській школі”, особливо Дж.Сарторі.

Перші емпіричні дослідження пов’язані з вивченням політичної, особливо електоральної поведінки населення, організаційної структури і діяльності італійського парламенту, політичної системи взагалі. Головна заслуга Дж.Сарторі – це теорія “конкурентної демократії”. Демократія повинна бути, на його думку, селективною поліархією і поліархією гідності. Він вчасно поставив питання про співвідношення демократії і політичної культури пануючої еліти, доказуючи, що країна не може мати політичний клас кращий, ніж її політична культура. Роботи Дж.Сарторі набули міжнародного визнання.

Німецька політична думка зберігає теоретико-філософський характер, продовжуючи традиції німецької класичної філософії.

Тому структуру сучасної німецької політичної науки можна поділити на три великі блоки:

- 1) фундаментальну політичну філософію і дослідження науково-методологічних принципів політичної науки;
- 2) державознавчі концепції, пов'язані з традиційною філософією держави і загальним ученням про державу в юриспруденції;
- 3) глобальні політико-соціологічні теорії суспільства.

Перший, політико-філософський блок, представлений нормативно-онтологічною теорією, що має своїм завданням визначити цілі й норми політичної діяльності, зорієнтувати її на певні моральні й соціальні цінності. Інакше кажучи, вона зорієнтована на те, що поєднує людей, а не на те, що людину відособлює. В основі її – теза про потребу поєднання у практичній діяльності етики і політики (Г.Майєр, Е.Фегелін, Л.Страусс, А.Бергштрассер, В.Хенніс та ін.).

Неопозитивістський напрямок критичного раціоналізму заперечує ідентифікацію політики й етики. Прибічники цього напрямку вважають, що політика не має за мету досягти загального щастя, а побудова досконалого суспільства взагалі неможлива. Тому її завдання випрацювати процедури і прийоми “плавання” у ситуації перманентних конфліктів і “фундаментальної людської недосконалості” (К.Поппер, Г.Альберт, К.Байме, Г.Лембрух та ін.).

Другий блок політичних теорій містить різноманітні теоретичні концепції держави: “тотальної держави”, що тотожна самому суспільству (К.Шмітт), політичної соціології держави (Г.Хеллер, О.Штаммер – держава – це суспільне об'єднання, що як вища інстанція забезпечує упорядковану узгодженість усіх суспільних дій на певній території).

Третій блок німецької політичної науки складають глобальні політико-соціологічні теорії: “радикального функціоналізму” Н.Лумана, “активізованої громадськості” Ю.Хабермаса, “теорія конфлікту” Р.Дарендорфа, які торкаються проблем демократії й суспільства у цілому.

Досить потужні політологічні школи склалися в Канаді, Бельгії, Голландії, Данії, Австралії. Ще у 1970 р. було створено

Європейський консорціум для політичних наук і досліджень. Скандинавська асоціація політичних наук об'єднує політологів Норвегії, Швеції, Фінляндії.

Політична думка в Україні ХХ ст. Особливості української політичної думки початку ХХ ст. визначалися тим, що вона розвивалася в соціальному середовищі, в якому зникали спадково-майнові ознаки, руйнувався сільський традиційний спосіб життя і замість аграрного поставало масове індустріальне суспільство.

З огляду на розмаїття ідей розвиток української політичної думки ХХ ст. не був суспільним потоком, а являв собою кілька паралельних і окремих, хоча взаємозалежних напрямків.

Народницько-демократичну традицію України, яку започаткували Кирило-Мефодіївське товариство (1846 р.), В.Антонович, М.Драгоманов, С.Шелухін (1864–1939) та ін., підкреслюючи необхідність спиратися в майбутньому державному будівництві на власний політичний досвід та історичні традиції.

Позиції демократичного народництва політично ослабли у 20–30-х рр. ХХ ст. Це було викликано появою досить потужних альтернативних рухів – інтегрального націоналізму, націонал-комунізму та націонал-демократії., усвідомленням провини українських соціалістів за поразку у національно-демократичній революції 1917 – 1920 рр.; кризою демократичних режимів у загальноєвропейському масштабі; становленням тоталітарних режимів.

У 30–50-х рр. ХХ ст. соціалістичні ідеї (немарксистського характеру) в еміграції намагалися розвивати В.Винниченко (1880–1951) та І.Багряний (1906–1963). В.Винниченко (основна праця – “Конкордизм”) виступив зі спробою обґрунтування нового суспільного ладу, який має поєднувати кращі здобутки комуністичної та капіталістичної систем. Фактично це був український варіант доктрини конвергенції, висунутої на Заході в 50–60-х рр. І.Багряний умотивував потребу відмовитися від тоталітаризму (у вигляді комунізму, інтегрального націоналізму, фашизму) та переорієнтувати свою діяльність на поширення демократії, через дезінтеграцію СРСР.

Ліберальні традиції, започатковані в Україні М. Драгомановим (1841–1895), у 70–80-х рр. ХХ ст. були сприйняті українським дисидентським підпіллям і знайшли вияв у правозахисній діяльності (зокрема в діяльності та програмних документах Української Гельсінської групи). Тоді й було порушено питання політичної незалежності України з дотриманням прав і свобод особистості. А вже в першій половині 90-х рр. ХХ ст. носіями ліберального світогляду стали майже 10 політичних партій (Ліберально-патріотична партія України, Аграрно-демократична партія України, Народно-демократична партія України та ін.).

Консервативні традиції наукової думки знайшли відображення в позиціях таких відомих мислителів України, як В. Липинський (1882–1932), С. Томашівський (1875–1930), В. Кучабський (1895–1945). Усіх трьох найвпливовіших представників українського консерватизму об'єднували такі ідеї: визнання провідної ролі держави в суспільно-політичному житті, критичне ставлення до націоналізму та російського більшовизму, визнання керівної ролі політичної еліти у державотворчому процесі.

Націонал-комуністичні ідеї, що були особливо поширені на початку ХХ ст. (М. Хвильовий (1893–1933), О. Шумський (1890–1946)) набули “другого дихання” в Україні в 60-ті р. ХХ ст. (І. Дзюба, Л. Плющ, М. Руденко та ін.). Проте хоча вони і мали місце у науковій думці України, на практиці виявилися утопічними й нежиттєздатними.

Як модернізований напрям політичної думки України у ХХ ст. став інтегральний націоналізм, виникнення якого пов'язують з ім'ям М. Міхновського (1873–1924). Досягнення повної незалежності України, “Україна для українців” мислитель вважав метою-максимумом. Віра в націю як найвищу суспільну цінність сягнула гіпертрофованих розмірів в ідеологічних конструкціях Д. Донцова (1883–1973), М. Сціборського (1897–1941), С. Бандери (1906–1959), Я. Стецько (1912–1986). У час, коли тоталітарні рухи здобували перемоги в Європі (20 – 30-ті рр.), їх ідеї набули величезної популярності, а після краху фашистського й на-

цистського режимів Італії та Німеччини, поразки УПА в боротьбі проти СРСР швидко втрачали соціальну базу.

Націонал-демократичні ідеї в Україні знайшли наукове обґрунтування в працях С.Дністрянського (1870–1936), С.Рудницького (1877–1937), В.Старосольського (1878–1942), О.Ейхельмана (1854–1943). Базовими для націонал-демократичного напрямку були такі засади: обґрунтування права українського народу на самовизначення, домінування суверенності нації над суверенністю держави, ідеї демократичного політичного режиму і республіканської форми правління як основи політичного ладу української нації. Можна вважати спадкоємцями цих ідей представників сучасних правоцентристських партій України (Народний рух України та деякі інші).

Отже, українська політична думка ХХ ст. представлена різними напрямками, мала за мету обґрунтування наукової концепції української державності, національної свідомості, політичної орієнтації українського народу. Її аналіз свідчить про те, що представники різних позицій зробили значний внесок в розробку української і світової політичної науки.

Таким чином, національні політичні школи, досліджуючи ті чи інші проблеми політики, внесли вагомий внесок у розвиток світової політичної думки ХХ ст. й розширили наші уявлення про політологію як науку. В Україні ж розвиток політології як науки став можливим лише з набуттям країною незалежності. А українська політична думка, незважаючи на вплив російських інтелектуально-політичних течій, мала свої особливості розвитку у ХХ ст.

3. Політологія посткомуністичних суспільств

Розглядаючи це питання, наголосимо, що така політологія лише формується.

Розпад світової держави – Радянського Союзу, утворення незалежних держав стали історичним фактом. Виник посткомуністичний світ. Усе це створило передумови для подолання довготривалої інтелектуальної ізоляваності, для деідеологізації

мислення, для розширення обріїв політичної думки. Переміни, що відбулися в цей період, реальна практика соціально-політичних перетворень на пострадянському просторі надали політологам небачені можливості для порівняльного аналізу масиву емпіричного матеріалу, що не мають аналогів у ХХ ст. Поступово заявляє про себе складова частина політичної науки – політологія посткомунізму. Вона вивчає ті явища, тенденції та закономірності, які характерні для політичного життя посткомуністичних суспільств.

Безумовно, ступінь відповідності зібраної інформації й політичних концепцій реаліям посткомуністичних (особливо пострадянських) країн поки ще незначна. Щоб досягти інтелектуальної зрілості й набути самостійний, парадигмальний статус, політології посткомунізму потрібно перебороти деякі труднощі чи “фактори стримання”. В першу чергу, це фактор, пов’язаний із загальними особливостями становлення політичної науки і її інфраструктури (головна з них – надмірна політизація науки), а також самого політичного товариства. Дослідники відмічають (А.М.Салмін, В.Полохало та ін), що в сучасний час ми маємо чотири типи політологів, а відповідно, чотири типи політичного знання.

По-перше, це університетська політологія; по-друге – теоретична, що пов’язана з академічною політологією (в Росії, Україні вони різняться за походженням: перша більш пов’язана з освітньою системою, друга – з академічними структурами – РАН, УАН): по-третє, це політологія радників, по-четверте – політичні технології, або політологія консультантів (від “паблік рилейшнз” до квазітеоретичного аналізу).

Таким чином, у своїх посткомуністичних країнах політологи відрізняються один від одного соціальним статусом, професійним рівнем, стереотипом поведінки тощо. Тому актуальним завданням політології посткомуністичних суспільств є адекватна теоретизація фактичного матеріалу, урахування політико-культурні традиції, конкретно-історичні умови, національний менталітет.

Дискусійною політичною проблемою є перспективи та альтернативи політичного розвитку посткомуністичних країн. Більшість політологів вирішує її, формулюючи таку дилему: або

демократичне, відкрите суспільство, або повернення до комуністичного тоталітаризму. Інші політологи стверджують, що ми маємо справу з так званим перехідним періодом, невизначеним за змістом і непередбаченим за політичними наслідками. Багато уваги приділяється політичним трансформаціям посткомуністичних суспільств, новій геополітичній ситуації, суперечностям геополітичного самовизначення, етнополітиці тощо.

Безумовно, поки що політологія не дає відповідей на багато запитань, які ставить життя. Але вона розвивається й цьому процесу сприяють переклади на російську, українську мови праць відомих у світі політологів, видання політичних журналів (“Поліс”, “Соціально-політичний журнал”, “Політична думка”, “Свободная мысль” та ін.). Активно заявляють про себе нове покоління політологів: К.С.Гаджиев, Л.Ф.Шевцова, О.С. Парнін, В.Полохало, М.Томенко та багато інших.

Таким чином, якщо раніше для країн соціалістичного вибору марксизм-ленінізм вважається єдиною суспільно-політичною теорією, а в капіталістичних країнах він критикувався, то тепер ця течія є тільки однією з напрямків суспільно-політичної думки, поряд з неолібералізмом, неоконсерватизмом, соціал-демократизмом та ін. Якщо ще десять років тому єдино вірним методом дослідження був діалектичний матеріалізм, то сьогодні їм користуються поряд з такими методами, як біхевіоризм, структуралізм, функціоналізм, системний метод тощо.

Роки української незалежності (після 1991 р.) отримали досить потужне філософсько-політичне осмислення. Дискусії щодо спрямованості та швидкості руху від тоталітаризму до демократії точилися і серед українських фахівців всіх напрямів суспільствознавства, і серед політичних лідерів, державних керівників, урядовців.

Представники лівоцентристської ідеології пропонували обрати за основу державної стратегії такі положення, як президентське правління, формування єдиного Євразійського Союзу й зближення з Росією та іншими країнами СНД, збереження монопольних позицій державного сектора в національній економіці, створення “згори” соціально орієнтованої моделі ринкової економіки.

Виразники протилежної орієнтації наголошували на необхідності відмови від продовження етатистського курсу в державній політиці. Так, зокрема, відомий український політолог М.Томенко виступив за синтез кращих (національних і світових) здобутків соціал-демократії, лібералізму та консерватизму у вигляді українського соціального лібералізму та утвердження руху “нової демократії”, ідеологічна платформа якої має спиратися на такі засади: пріоритет прав особистості, верховенство права в суспільному житті; поділ державної влади; правові гарантії діяльності політичної опозиції тощо.

Сьогодні в Україні розвивається національна школа політології, основні інтелектуальні сили якої зосереджені в провідних університетах (Харківському, Київському, Львівському), наукових установах та громадських об'єднаннях (інститут національних відносин і політології), Українська академія політичних наук, Асоціація молодих українських політологів і політиків, Українська Асоціація політологів та ін.). Зусилля сучасної вітчизняної політології спрямовані на утвердження загальнолюдської політичної культури, формування національної демократичної доктрини, створення концепції широкої політичної просвіти й системи політологічної освіти в Україні.

Таким чином, для розвитку суспільно-політичної думки кінця ХХ ст. надані можливості для нових ідей і теорій, вільних від стереотипів і догм. А політика сучасного суспільства – доволі складна справа, отже займатися нею мусять професіонали.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть дослідників політичних партій, теорій еліт.
2. Як Ви розумієте метод біхевіоризму?
3. Хто є автором концепцій тоталітаризму?
4. У чому суть політичної модернізації?
5. Які політичні концепції другої половини ХІХ ст. Ви можете назвати?

Рекомендована література

1. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М., 1993.
2. Аренд Х. Вирус тоталитаризма //Новое время. – 1991. – №11.
3. Бурдьё П. Социология политики. – М., 1993.
4. Бжезинский З. Великие преобразования //Політична думка. – 1994. – №3.
5. Вебер М. Политика как призвание и профессия //Избр. произв. – М., 1990.
6. Грацианский П.С. Политическая наука во Франции. – М., 1975.
7. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространства //Вопросы философии. – 1994. – №3.
8. Лазоренко О.В., Лазоренко О.О. Теорія політології. – К., 1996.
9. Мальцев В.А. Основы политологии. – М., 1997.
10. Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств./За ред. В.Полохало. – К., 1995.
11. Політологія. /За ред. М.І.Сазонова. – Х., 1998.
12. Політологія. /За ред. О.В.Бабкіної. – К.,1998.
13. Политология посткоммунистических обществ в Украине и России. К методологии политического анализа //Полис. – 1998. – №3.
14. Поттер К. Открытое общество и его враги. – М., 1992.
15. Сартори Дж. Вертикальная демократия //Полис. – 1993. – №2.
16. Современная буржуазная политическая наука: проблемы государства и демократии / Под ред. Г.Х.Шахназарова. – М., 1982.
17. Українська державність у ХХ ст.: історико-політологічний аналіз. – К., 1996.
18. Хайек Ф.А. Дорога к рабству. – М., 1992.
19. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – М., 1992.
20. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М., 1995.

Тема 4. ПОЛІТИКА І ВЛАДА ЯК СУСПІЛЬНІ ЯВИЩА

Загальні положення

Політика і влада – найважливіші складові суспільного життя. Виявлення їх сутності дозволяє розібратися в складних проблемах сучасності та визначити свою позицію до них. Сучасна людина постійно відчуває на собі вплив політики. В умовах демократичного переходу її ефективність постає важливим чинником стабільності нашого суспільства. Саме її регулюючий вплив на суспільні процеси повинен сприяти подоланню кризи. Кожен з нас повинен усвідомити для себе значення політики, політичної участі, сутність політичних відносин, влади та політичного життя, виявити для себе механізми їх функціонування. Від вирішення цієї проблеми нашим суспільством залежить просування його шляхом демократії.

План лекції

1. Зміст, походження та функції політики.
2. Взаємодія політики з іншими сферами суспільного життя.
3. Поняття та структура влади, її легітимність.
4. Політичні відносини та політичне життя суспільства.

1. Зміст, походження та функції політики

Термін “політика” виник ще в античній Греції. Він походить від давньогрецького слова polis (лат.), що означає місто-держава (в античній Греції). З назвою “поліс” пов’язаний і інший термін politeia, що дослівно означає “брати участь у політичному житті”. Отже, з перших творів, присвячених вивченню політики (трактат Аристотеля “Політика” при дослівному перекладі також носить назву “те, що відноситься до держави”), цей

термін означав “державне життя”, “державний устрій”. За Аристотелем, політика входить до родового визначення людини. Він, визначаючи сутність людини, називав її політичною твариною. Інший давньогрецький філософ Платон під політикою розумів мистецтво, здатність жити разом за умов полісу, шляхом дотримання певного комплексу правил соціального співжиття. Таким чином, починаючи з давніх часів, політика – це знання і уміння досягати розділення функцій громадян, зберігати їх спілкування і цілісність спільності.

Однією з традиційних детермінантів політики є влада. Відповідно під політикою розуміють діяльність та відносини по здійсненню влади в суспільстві. Німецький політолог М. Вебер зазначав, що політика – це прагнення влади, її завоювання і утримання в різних великих суспільних колективах. За Д.Істном, політика постає як реалізований владою розподіл цінностей. Слід зазначити, що до кінця XIX ст. політика пов’язувалась традиційно і переважно із державною владою, напрямками її діяльності та формами устрою. Отже, особливу увагу привертала інституційний аспект розуміння політики. Інша позиція розгортається в XX ст. Вона репрезентує політику як владу, не лише державну, а й пов’язану з недержавними структурами, в яких також зосереджується влада (партії, групи тиску, ЗМІ тощо). Значно доповнює цю позицію підхід, сформований в другій половині XX ст. на базі політичного біхевіоризму. В цих межах політика асоціюється з цариною діяльності політичної людини, її інтересами, поведінкою.

Ще одну доміную у визначенні політики становить виявлення її соціального змісту. Відповідно ми можемо відокремити два напрямки. Перший розглядає політику як об’єднання людей для досягнення загального добробуту, як діяльність по висловленню загального інтересу. Це сфера компромісу, консенсусу. Отже, вона визначається як спосіб соціальної інтеграції і спілкування (комунікації). Другий напрямок щодо визначення соціального змісту абсолютизує конфліктний початок політики. Відповідно політика вбачається в забезпеченні панування одних над іншими, як вираз боротьби. Конкретним втіленням

цього підходу є диктатура одного з класів, або ж “відстоювання дихотомії “друг-ворог” (за К. Шмідтом), “наші-чужі”. Політика, за цією домінантою, є формою реалізації тих або інших етичних цілей. Зрозуміло, що в цьому плані розмаїття підходів може бути дуже широке – наприклад, зростання блага та управління у відповідності із принципами справедливості (Платон); здійснення раціонального мислення (Г.В.Ф.Гегель); встановлення соціального балансу сил та підтримка цілісності суспільства (Дебре); здійснення загальної волі (Ж.-Ж.Руссо).

Політика також може розглядатися як нормотворчість, діяльність по укріпленню зміни відносин у суспільстві, як досягнення домовленості. Політика, як ми бачимо, пов'язана з управлінням. В надрах його розгортається пошук шляхів до маловідомого. Процес прийняття рішень у політиці носить творчий характер, присутні елементи ризику, бо результати не завжди можна передбачити. Безумовно, всі ці концептуальні складові необхідно враховувати під час аналізу такого феномену, як політика. Це дасть змогу уникнути однобічного підходу до цього складного явища.

На ранніх етапах розвитку людського суспільства, коли люди були об'єднані кровноспорідненими зв'язками, необхідності в політиці не було. Суспільство ще не зазнало тоді різкого протиставлення інтересів. Механізм самоорганізації в отриманні та розподілі продуктів, догми релігії, традиції природним чином регулювали як процес задоволення потреб, так і підтримку цілісності соціуму. Однак, по мірі прогресу матеріального виробництва, ускладнення суспільства, зростання його багатомірності, постає проблема врегулювання суперечливих інтересів та збереження його цілісності. Племена об'єднуються в більш великі спільності – народності, йде внутрішня диференціація суспільства за соціальними, етнічними, релігійними та іншими ознаками. Потрібною виявляється інша організація суспільства. Виникає держава, яка за рахунок використання засобів примусу забезпечує необхідні загальнообов'язкові форми соціальної поведінки для усіх верств населення. Це якісно новий рівень регулювання міжгрупових відносин, розповсюджених на значній

території. Формується особливий верства людей, що здійснює владу і управління (апарат управління). Тобто чітко розмежовуються функції управління та тих, ким управляють.

Відношення до державної влади, як ми бачимо, впливає на можливості задоволення соціальними групами своїх запитів та потреб. Необхідність вступати в опосередковані державою відносини з іншими групами та з самими центрами влади передбачало в свою чергу відбір владнозначущих інтересів та оформлення групових зазіхань. Це сприяло виникненню нових соціальних асоціацій, а також призводило до зростання кількості людей, що спеціально займалися управлінням. Отже політику можна визначити як систему відносин між людьми, які виникають з приводу організації та використання державної влади в суспільстві.

Політичний характер суспільних відносин вимагає усвідомлення своїх інтересів як групою в цілому (на рівні політичних програм, цілей, ідеологій), так і кожним її представником окремо. Людина повинна усвідомлювати свою приналежність до даної групи. Політичне усвідомлення інтересів включає співвідношення їх із запитами інших груп і визначення засобів та ступеня державного втручання в процес суспільної взаємодії. Коли спільнота не може усвідомити свої політично значущі інтереси, вона стає заручницею власної еліти або буде об'єктом маніпулювання з боку інших груп. Таким чином, політичні усвідомлення інтересів необхідні для формування політичної волі, спрямованої на ефективну участь в політичному процесі.

Підсумовуючи, можна визначити політику як галузь в основному цілеспрямованих відносин між групами з приводу використання інститутів публічної влади для реалізації їх суспільно значущих запитів та потреб.

Визначимо тепер основні функції політики:

- ◆ відбиття владно значущих інтересів соціальних груп суспільства. Завдяки політиці люди отримують додаткові можливості задовольняти свої потреби і інтереси;
- ◆ політика раціоналізує протиріччя, що виникають, сприяє вирішенню конфліктів;

- ◆ управління, налагодження суспільної взаємодії (важливий засіб цього – можливість використання примусу щодо членів суспільства);
- ◆ політика передбачає інтеграцію суспільства, забезпечує гармонію приватних та суспільних інтересів. Через це завдяки політиці підтримується цілісність суспільства, стабільність та суспільний порядок;
- ◆ політика становить середовище соціалізації особистості. Людина входить до політики, засвоює та виробляє своє ставлення до суспільної взаємодії з приводу використання державної влади;
- ◆ в процесі політики людина засвоює загальноприйнятні уявлення;
- ◆ крім усього політика, використовуючи методи політичного регулювання, може утворювати нові форми соціальної організації життя. Інакше кажучи, забезпечує інноваційність суспільного розвитку. Можливості політики розширюються завдяки взаємодії з іншими сферами суспільного життя.

2. Взаємодія політики з іншими сферами суспільного життя

Політика відчуває на собі вплив економіки, моралі, права, художньої культури тощо. Але ж й вона діє на ці та інші сфери.

Тривалий час політика сприймалась як всезагальна універсальна форма людської активності. Розуміння певної автономії політики дало змогу більш чітко співвіднести політику з іншими сферами життя.

Це співвідношення різні мислителі оцінювали доволі неоднозначно. Деякі бачили її як першорядну сферу людської діяльності (Моска); інші, навпаки, розчиняли її в різних видах діяльності, заперечували можливість її автономізації (Фрейд); деякі розглядали її як залежну від економіки (Маркс), права (Гоббс), моралі (Аристотель) чи релігії (теологічна парадигма); інші – визначали її як відносно автономну рівноправну з іншими сферами суспільного життя.

Існують дві крайні точки зору: одна з них детермінує політичні процеси неполітичними факторами, інша гіперболізує самодетермінованість політики, говорить про її непідвладність впливу інших сфер життя. Здається, що більш об'єктивним є підхід, за яким політика та інші сфери взаємодіють, взаємозалежать як відносно самостійні системи регулювання соціальних процесів. Можлива перевага тих чи інших регуляторів обумовлюється різними причинами (історична ситуація, менталітет та ін.).

В умовах стабільних демократій зв'язок політики з іншими сферами має стійкий динамічний характер. Простежується тенденція до зниження ролі методів політичного регулювання, посилення впливу моральних, релігійних норм, методів самоорганізації в суспільстві.

Перехідний стан політичного режиму, який часто супроводжується кризою, сприяє посиленню впливу факторів політичного характеру, підвищує значення політичної волі та рівня інституціалізації політичних відносин. Особливо це виявляється в логіці дії авторитарного режиму, для якого політика – засіб пріоритетного впливу на посилення регульованості соціальних процесів.

Щодо тоталітарного режиму, то в ньому політична сваволя досягає неосяжних розмірів. Політичні методи за суттю підміняють та девальвують чинники іншого порядку. Навіть економічна доцільність віддає місце ідеологічним міркуванням. Політика набуває гіпертрофованого значення, вона проникає навіть у особисте життя громадян.

Тепер розглянемо конкретну взаємодію політики з деякими сферами людської життєдіяльності.

Економіка має значний детермінуючий вплив на формування політичної влади. Зокрема, девелоппемський підхід (з англ. – розвиток) визначає, що слабо розвинута економіка передбачає централізацію влади, посилює авторитарні тенденції. Високий рівень економічного розвитку є важливим фактором встановлення та збереження стабільної демократії.

Зарубіжні дослідники використовують таке поняття, як індекс комплексного розвитку, в якому економічні показники посідають важливе місце. В залежності від їх розвинутості про-

гнозується перспектива встановлення стабільної демократії в тій чи іншій країні, що переживає етап модернізації.

Такий дослідник, як Б.Рассел, синтезував показники соціально-економічного та політичного характеру, та виділив п'ять типів держав, що відповідають п'яти типам соціально-економічного розвитку суспільства. Традиційні, примітивні суспільства; традиційні цивілізації; перехідні суспільства; суспільства промислових революцій; суспільства високого масового споживання.

Зв'язок політики та економіки необхідно розглядати діалектично. Політика також має регулюючі можливості щодо економіки, бо є формою владно-державного примусу. В разі необхідності вплив її набуває особливого значення. Сьогодні як ліберальні ідеологи заходу, так і консервативні відмовляються від різко негативного ставлення до державного регулювання економіки. Вони визнають необхідність застосування цих важелів.

У сучасній Україні, як і в інших державах, що проводять посттоталітарні трансформації, питання посилення регульованості соціальних процесів є найбільш актуальним. Політичний аналіз потрібен для проведення ефективних економічних перетворень: встановлення конкурентного середовища, ствердження ринкових відносин, розвитку підприємництва. Міри політичного характеру необхідні й для подолання негативних наслідків минулої системи та подолання кризових явищ перехідного періоду.

Однак успіх демократичних перетворень буде залежати від збереження динамічного балансу між чинниками політичного та економічного характеру. Наприклад, не менш значущим виявляється розвиток вільної економічної діяльності, ствердження господарської ініціативи та широкий розвиток підприємництва.

Економіка та політика взаємодіють опосередковано через соціальні відносини. Тому характер їх взаємодії багато в чому залежить від змісту інтересів соціальних груп, що складають те чи інше суспільство.

Правова, юридична сфера закріплює в законодавстві основні принципи політичного панування. Воно постає своєрідним індикатором дозрілості політики, держави. Визначає межі при-

пустимої політичної поведінки суб'єктів політичної діяльності. Особливо це повинно стосуватися правлячих кіл. Щодо нашої нещодавньої історії: в умовах тоталітарного режиму право слугувало політиці, ніяк не регламентувало правове, владне свавілля. Абсолютна влада розбещує абсолютно.

Дослідження проблеми співвідношення політики і моралі бере свій початок ще за давніх часів. У цілому в історії філософської та політичної думки можна визначити три основні підходи.

Перший підхід (Макіавеллі, Моска, Міхельс, Бентам) відкидає будь-яке серйозне значення моралі для політики.

Другий підхід (Платон, Аристотель, Фромм), навпаки, розчиняє політичні підходи в морально-етичних оцінках. Висловлювалась точка зору, що етичні орієнтири є найсуттєвішими в людській життєдіяльності (однаково в усіх сферах, не відокремлюючи політику).

Третій підхід (А.Швейцер, М.Ганді) відстоювали думку ушляхетнювання політики мораллю. З цього погляду, мораль є важливим чинником оцінки політичної діяльності взагалі.

У політиці процес формування та реалізації інтересів первісно пов'язаний з моральним вибором людини. Уявлення про справедливість, характер відносин з державою, про межі свободи та рівність впливають на політичні настанови та поведінку. У відносинах з державою (державною владою) людина керується вимогами користі та моральності. Мораль розміщує політичні питання у площині взаємовідносин “добра” та “зла”. Індивідуальний вибір більшою мірою залежить від морального апробування, тоді як професійні аспекти управлінської діяльності еліт містять мінімальний рівень моральної рефлексії.

Зрозуміло, що моральність політики відносна, тим більше, що моральна оцінка політичних засобів, що застосовуються, залежить від конкретної ситуації. Наприклад, держава може ефективно використовувати своє монопольне право на використання сили тільки тоді, коли має легітимність. Інакше кажучи, коли моральні почуття народу збігаються з нормами офіційної владної моралі.

У відносинах моралі та політики також необхідний баланс неприпустимий як гіперморалізм, що призводить до містифікації політичних уявлень, що є шляхом до соціальних катастроф, так і нехтування соціальними принципами, що характерно для всіх відомих історії диктаторських режимів.

Якщо політика не цурається моральних вимог, тоді їй власне прагнення досягти цілей за рахунок меншої соціальної ціни, зберегти мир та громадянську згоду.

Індивідуальний, груповий та загальнолюдський рівні політичної свідомості повинні отримувати інтегральну формулу. Перевага одного з них негативна за своїм впливом, бо порушує динамічний баланс між політикою та мораллю, реальним та ідеальним. Для збереження цього балансу необхідно посилювати ті настанови, що об'єднують суспільство, а не призводять до його розпаду. Стабільність суспільства передбачає одним з важливих чинників мораль як джерело політичного розвитку та політику – як засіб зміцнення універсальних норм та цінностей моралі.

3. Поняття та структура влади, її легітимність

Як вже було зазначено, сутнісну детермінанту політики становить влада. Розглянемо детальніше цей феномен.

Сучасна політологія, як правило, виходить із розуміння влади, яке запропонував М.Вебер. Влада постає як здатність окремої людини або групи людей стверджувати у сфері соціальних відносин, не дивлячись на опір, власну волю. Влада проявляється повсюди: в родині, у виробничих колективах, армії, у державі загалом. В останньому випадку ми маємо справу з верховною політичною владою.

Сутність влади полягає у відносинах керівництва, владарювання і підкорення. Однак існують різні тлумачення влади. Телеологічне, з погляду досягнення цілей, результатів діяльності. За ним, влада може бути визначена як реалізація намічених цілей. “З двох суб'єктів А і В, суб'єкт А досягає найбільш намічених результатів, а ніж суб'єкт В. Відповідно суб'єкт А і володіє владою”.

Біхевіористське трактування розглядає владу як особливий тип поведінки, при якому одні люди командують, а інші – підкоряються. Цей підхід індивідуалізує розуміння влади, зводячи його до взаємодії реальних особистостей. Особлива увага приділяється суб'єктивній мотивації влади. Людиною керує поривання до влади, прагнення до неї. Вона сприймається як засіб збагачення, одержання престижу, безпеки, добробуту. Політична влада складається із зіткнень, різноманітної волі до влади як балансу, рівноваги політичних сил.

До біхевіористського трактування близький і психологічний підхід. Загальне в них те, що влада має за джерело індивідуальну поведінку. Необхідно виявляти психологічні засади волі до влади. Наявно цей підхід можна прослідкувати в межах психоаналізу. Влада виникає як взаємодія волі до влади одних та готовності до підкорення, “добровільного рабства” – з боку інших. У психіці людини є структури (за З.Фрейдом), які роблять її схильною до переваги рабства заради особистої захищеності та заспокоєності за допомогою любові до правителя.

Системне трактування влади протилежне попередньому. Влада, за ним, це похідна не від індивідуальних, міжособистісних відносин, а від соціальної системи і виявляється у взаємовідносинах частин та цілого.

Структурно-функціональні інтерпретації розглядають владу як властивість соціальної організації. Людське суспільство базується на доцільності розподілу функцій керування та підкорення. Це умова ефективного спільного буття людей. Ієрархія властива суспільству. Отже влада постає як властивість соціальних статусів, ролей, що дають змогу контролювати ресурси влади.

Реляціоністське (від relation англ. – відношення) визначення влади є синтезним. Влада – це відношення між двома партнерами (агентами), при якому один з них здійснює значний вплив на іншого. Іншими словами, влада – це взаємодія між суб'єктом і об'єктом, при якій суб'єкт за допомогою певних засобів контролює об'єкт.

Структура влади складається з суб'єкта, об'єкта влади та ресурсів. Суб'єкт втілює активний початок. Відносини влади

мають асиметричний характер (влада завжди концентрується на боці суб'єкта, але сутність суб'єкт-об'єктних відносин залежить від типу політичного режиму).

Ресурси влади – це всі ті засоби, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта. Ресурси можна класифікувати на утилітарні, примусові, нормативні (за А.Етціоні). Утилітарні – це матеріальні та інші соціальні блага, що пов'язані з повсякденними інтересами людей. Вони можуть використовуватись як для заохочення, так і для покарання. Примусові ресурси – це міра адміністративного покарання. Їх застосовують тоді, коли перші (утилітарні) виявляються не ефективними або вичерпаними. Нормативні – включають ті заходи, які впливають на внутрішній світ людини, на норми поведінки та ціннісні орієнтації (ЗМІ, художня література, різні сфери культури, діюче законодавство, традиції тощо). Цей тип ресурсів впливає саме на свідомість людини, тоді як перші два – на реальні обставини життєдіяльності людини, а через це – на поведінку.

Можна також проводити класифікацію ресурсів відповідно до сфер життєдіяльності: політичні, економічні, соціальні, політико-силові, культурно-інформаційні.

Економічні ресурси – це матеріальні цінності, що необхідні для суспільного виробництва та споживання. Це гроші, засоби виробництва, земля, корисні копалини, продукти харчування тощо.

Соціальні ресурси дають змогу впливати на соціальний статус людини. До них відносяться, наприклад, матеріальний добробут, кар'єра, престиж, освіта, медичне обслуговування, соціальна захищеність.

До культурно-інформаційних ресурсів належать знання та інформація, а також засоби їх отримання й розповсюдження (заклади освіти і науки, ЗМІ, заклади культури). Деякі дослідники вважають, що ХХІ ст. стане століттям панування інформаційних ресурсів влади.

Політико-силові ресурси – це державний апарат фізичного примусу (армія, карні органи тощо).

Важливо відзначити, що і сама людина є специфічним ресурсом влади (демографічні ресурси). Людина створює всі інші ресурси влади. Людина може виступати знаряддям влади як засіб впливу на інших людей. Тобто людина може виступати і суб'єктом, і об'єктом влади.

Ми визначили, що таке влада як феномен суспільного буття. Але влада може бути класифікована за такими видами: економічна, соціальна, духовно-інформаційна, примусова, політична.

Особливо цікаве питання – в чому полягає специфіка політичної влади. Визначимо ряд ознак, що її відрізняють:

- ◆ легальність у використанні сили в межах держави та з боку держави;
- ◆ верховенство, обов'язковість рішень політичної влади над усякими іншими;
- ◆ публічність (всезагальність). Політична влада від імені всього суспільства звертається до усіх громадян за допомогою права;
- ◆ моноцентричність (наявність єдиного центру прийняття політичних рішень). Інші види влади поліцентричні;
- ◆ розмаїття ресурсів політичної влади.

Політична влада відрізняється від усіх інших форм суспільної влади своєю суверенністю: загальні закони і порядки поширюють її на всіх громадян; вона виносить остаточне рішення в усіх випадках; самостійно представляє громадянське суспільство у міжнародних справах. Вирішальним засобом застосування влади виступає монополія насильства як внутрішнього (право покарання), так і зовнішнього (право на війну). Для політичної влади мають значення не стільки інтереси окремих осіб чи груп, скільки загальні інтереси всіх громадян суспільства.

Політична влада реалізує свої можливості у формах, протистояти яким не можуть антисоціальні тенденції і антигромадські дії. Вона спирається на специфічні знаряддя і засоби влади: юридично-судові, адміністративні, карні, військові. Змістом політичної влади має бути прагнення до збереження суспільства від розпаду і створення умов для його розвитку.

В сучасному суспільстві простежується кумулятивний ефект – накопичення влади, що посилюється. Різні види влади мають тенденцію до взаємодії і навіть до обумовлення одна одною.

Для того, щоб виконувати свої функції, влада повинна бути інституціоналізованою, закріпленою у формі політичного панування. Воно означає структурування в суспільстві відносин владування і підкорення, організаційне оформлення і закріплення розподілу управлінської праці. З останньою пов'язані, з одного боку, соціальні привілеї, з іншого – виконавча діяльність. Політичне панування виникає, коли влада інституюється, перетворюється в стійкі відносини. Воно пов'язане з розподілом статусних позицій в суспільстві.

Панування громадянами оцінюється по-різному. Позитивна оцінка прийняття влади населенням, визнання ним її права управляти та згода підкорюватися означає легітимність влади. Така влада характеризується як справедлива та правомірна. Вона має авторитет. Більшість населення впевнена, що існуючий порядок є найкращий з можливих для цього суспільства. Легітимність влади супроводжується наявністю консенсусу щодо основних цілей і цінностей розвитку.

Необхідно розрізняти легітимність влади та її легальність. Перше поняття носить етичний характер, друге – юридичний та етично-нейтральний. Легальною є влада, яка видає закони та має змогу їх здійснювати, але при цьому вона може бути не легітимною (наприклад, коли населення знаходиться в пасивній або активній опозиції до влади). В цьому випадку легальна влада часто вдається до примусу і насилля як по відношенню до окремих членів суспільства, так і суспільства загалом.

За М.Вебером можна виділити три типи легітимності влади: традиційну, харизматичну та легальну.

Традиційна влада базується на переконаності і святості традицій та законності репрезентованих ними органів. Ця влада має дві модифікації:

- ◆ базується на патріархальному пануванні, визначається примітивною згодою з продиктованим владою перебігом

суспільних процесів і першорядною значущістю при цьому патріарха як володаря;

- ◆ базується на становому пануванні з притаманною йому ієрархією, вираженою в моральній та майновій нерівності станів при шануванні існуючих звичаїв і володаря.

Харизматична влада передбачає безумовну та ірраціональну віру в надприродні якості володаря. Термін “харизма” запозичений з історії християнської церкви, де його використовують для позначення проповідників, котрі мали дар безпосереднього спілкування з божеством і обминали при цьому офіційні релігійні інституції. В політичній практиці під харизмою розуміють священний дар, виключні якості керівника.

Легальна влада, або раціонально-правова, базується на раціонально зрозумілому інтересі. Для цього типу характерна переконаність у законності встановлених порядків. Для забезпечення такого типу панування необхідний професійний апарат. Змістом цієї влади є визнання важливості законів. Люди підкорюються не особистості, а законам, в межах яких обираються і діють представники влади.

4. Політичні відносини та політичне життя суспільства

Конкретним проявом політики та влади в суспільстві є політичні відносини та політичне життя. Політичні відносини виражають стійкий характер взаємозв'язків між собою та з інститутами влади. У змістовному плані вони характеризують різноманітні взаємодії еліти і електорату, еліти і контреліти, лідерів і груп підтримки, соціальних і національних спільностей, різноманітних груп інтересів і політичних інститутів.

Важливим показником політичного життя є характер політичних відносин, який віддзеркалює домінуючі складові функціонування державної влади, як то: чи то непримиренна боротьба політичних інтересів і партій, чи то прагнення цих сторін до суспільної згоди і порозуміння для вирішення загальних про-

блем; чи то громадянська війна, чи то громадянський мир; чи то постійне очікування соціального вибуху у будь-якій формі, чи то стабільність і почуття безпеки.

Для розуміння сутності політичного життя принципово важливим є те, що інтереси людини в політиці більшою мірою носять надперсональний характер, тобто мають значення для тієї чи іншої частини населення. Ці інтереси взаємодіють з інтересами інших суспільних груп, тому для нормалізації міжнаціональної взаємодії (політичного життя) особливе значення має участь у них держави.

Для політичного життя України останнім часом характерні нові тенденції. Кардинальні зміни в ньому відбулися з розпадом СРСР. Змінилася сама схема взаємовідносин людського загалу: відхід від пріоритету міжнародних проблем ("СРСР – міжнародне коло") до пріоритету внутрішніх проблем, таких як: громадянське суспільство – державна влада, її форма, її економічна, культурна, освітня, національна, екологічна та інша політика. З цих взаємовідносин провідними стають політичні. Через те, що від них (і це згодом розуміють усі) залежить успіх вирішення усіх інших питань.

Таким чином, політика виникає на визначному етапі розвитку суспільства, коли розмаїття інтересів та породжувані ними конфлікти створюють загрозу суспільному цілому. Держава, що формується разом із політикою, є силою, яка проводить в суспільстві завдяки примусу загальнообов'язкову модель поведінки для всіх членів соціуму. Політика і держава пов'язані із владою та владними відносинами, які є асиметричними, характеризуються спроможністю суб'єкта влади впливати на поведінку об'єкта влади. Політика – це діяльність та відносини з приводу реалізації влади в суспільстві. Вона являє собою сферу цілеспрямованої взаємодії соціальних груп для використання інститутів публічної влади із метою досягнення своїх інтересів, запитів, потреб. Саме політика багато в чому забезпечує прогресивний розвиток суспільства, стверджує стабільність, порядок, порозуміння. Однак, неефективна політика може обернутися для суспільства регресом, стати національною трагедією.

На заваді цим негативним явищам можуть стати розвиток знань про політику, зацікавленість нею та участь у політичному процесі.

Рекомендована література

1. *Вебер М.* Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избр. произв. – М., 1990.
2. *Хайек Ф.* Пагубная самонадеянность. – М., 1992.
3. *Бодуен Ж.* Вступ до політології. – К., 1995.
4. *Основи політології: Курс лекцій / За ред. М. Сазонова.* – Х., 1993.
5. *Пугачев В., Соловьев А.* Введение в политологию. – М., 1995.
6. *Фетисов А.С.* Политическая власть: проблемы легитимности // Соц.-полит. журнал. – 1995. – №3.
7. *Власть: Сборник.* – М., 1989.
8. *Поппер К.* Открытое общество и его враги. – М., 1993. – Т. 1–2.

Тема 5. ДЕРЖАВА ЯК ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА, ПРАВОВА І СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА

Загальні положення

В уявленні будь-якої людини держава – це ті органи, установи, організації, що видають закони, встановлюють певний порядок і стежать за його виконанням, а якщо потрібно, то і застосовують силу. Держава визначає все наше життя: встановлює розміри зарплати, стипендії, пенсії, відпустки, цін, податків і та ін. Це побутує, повсякденне, звичайне уявлення про державу. Воно хоч і правильне, але не повне. А суспільство, передусім, цікавить, якою повинна бути держава, а не якою вона вже є. Чому вона побудована так, а не інакше, чи відповідають її функції потребам сьогодення, як зробити її кращою і гуманнішою?

Відповідь на всі ці питання можна отримати тільки в результаті наукового аналізу держави.

План лекції

1. Природа, ознаки і функції держави.
2. Устрій сучасної держави.
3. Громадянське суспільство і правова держава.

1. Природа, ознаки і функції держави

Держава є центральним інститутом політичної системи суспільства. В її діяльності концентрується основний зміст політики.

Саме поняття "держава" зазвичай вживається в двох значеннях. У широкому сенсі – це країна, суспільство, народ, що розташовані на певній території і представлені органами вищої влади. В цьому значенні зазвичай говорять про німецьку, англійську, українську держави.

У вузькому, власному значенні термін "держава" означає організацію, що має верховну владу на певній території.

Держава має ряд ознак, що допомагають виявити її суттінсть.

По-перше, відокремлення публічної влади від суспільства, її розбіжність з організацією усього населення, поява верств професіоналів-управлінців.

По-друге, суверенітет, тобто верховна влада, на певній території. На відміну від різноманітних організацій, що володіють певною владою над людьми, держава володіє вищою владою, рішення якої обов'язкові для всіх громадян.

По-третє, держава має територію, чітко обмежену державним кордоном. Закони і повноваження держави розповсюджуються на людей, що проживають на цій території. Держава бу-дується за територіальним принципом.

По-четверте, держава володіє монополією на законне застосування сили і фізичного примушення. Вона може не тільки обмежити свободу людини, а й навіть фізично знищити її. Для цього у держави є спеціальні засоби: зброя, армія, поліція, служба безпеки, суд, прокуратура.

По-п'яте, держава має виключне право на видання законів і норм, обов'язкових для усього населення.

По-шосте, державною прерогативою є стягнення податків і зборів, що необхідні для отримання численних державних службовців і матеріального забезпечення державної політики.

Ці ознаки відрізняють державу від інших організацій і об'єднань, але не розкривають її зв'язки з суспільством і фактори, що лежать в основі її виникнення і еволюції.

Які ж причини виникнення держави? Щоб повно і аргументовано відповісти на ці питання, студентам бажано було б звернутися в тому числі і до історичної літератури. Ми ж намагатимемося відповісти на це питання з точки зору різноманітних політологічних підходів.

Отже існує декілька точок зору на питання про причини виникнення держави.

Більшість дослідників сходяться на тому, що держава з'явилася в результаті розкладу родоплемінного ладу, появи верств

управлінців-професіоналів та поступового відокремлення в їхніх руках управлінських функцій, ресурсів влади і соціальних привілеїв під впливом цілого ряду факторів.

До таких факторів відносять:

- ◆ розвиток суспільного розподілу праці, виділення управлінської праці в спеціальну галузь. В результаті розвитку усього суспільства і виробництва, появи додаткового продукту, розширення господарських і зовнішніх зв'язків у суспільства з'явилася потреба в підсиленні управлінських функцій і створенні для цього державних органів;
- ◆ виникнення в ході суспільного розвитку приватної власності, класів і експлуатації. Найбільш детально цю точку зору обгрунтовує марксизм, що на перший план в діяльності держави ставить функцію класового пригноблення. Сучасна наука не заперечує важливого впливу виробничих відносин і економічних панівних класів на державу. Але в той час сама його поява і існування не зв'язуються з виникненням приватної власності і появою класів. І те, що спочатку управління здійснювалося безпосередньо всіма членами роду без спеціально уповноважених осіб та установ, пояснюється зовсім не тим, що суспільство було вільне від класів, а незначним обсягом і простотою суспільних відношень. Більш того, немало держав Сходу виникли й існували на базі так званого "азійського" засобу виробництва, основою якого була суспільна власність і відсутність рабів;
- ◆ завоювання одних народів іншими. Існує точка зору, за якою держава виникає не внаслідок внутрішнього класового розшарування, як стверджує марксизм, а в результаті зовнішнього і політичного насильства, що поглиблює соціальну нерівність і приводить до утворення класів та експлуатації. Автори цієї теорії – Ф.Опенгеймер і Л.Гумплович. Вплив завоювань на утворення і розвиток держави має місце, але його не треба абсолютизувати, упускаючи з виду інші, інколи і більш важливі фактори;

- ◆ демографічні фактори. Передусім зростання чисельності і густоти населення, перехід народів від кочового до осілого способу життя, упорядкування шлюбних стосунків;
- ◆ психологічні фактори. При цьому держава розглядається як плід людського розуму, який було досягнуто під впливом певних потреб і емоцій людини. Деякі вчені вважають, що потужним мотивом створення держави був страх перед агресією з боку інших людей, побоювання за життя, свободу і майно. Інші ставлять на перший план людський розум, що прийшов до висновку про необхідність створення спеціального органу – держави, здатного краще забезпечити природні права людей, ніж їхні традиційні, додержавні форми співжиття;
- ◆ антропологічні фактори. Вони означають, що державна форма організації має коріння в самій суспільній природі людини. Вона виникає в результаті розвитку людської природи і за допомогою права вносить в життя людей справедливі моральні начала.

Дослідження показали, що держава виникає, розвивається під впливом цілого ряду факторів, і виокремлення будь-якого одного майже неможливе.

Історія держави – складний і багатогранний процес, опосередкований багатьма історичними й регіональними особливостями кожної епохи, специфікою локальних цивілізацій та іншими факторами. Тим не менше уявляється можливим виділити декілька основних етапів еволюції держави.

Перший етап – рання стадія становлення держави, де зберігаються залишки первісної демократії, чергуються республіканські і монархічні форми правління. У суспільстві існує розподіл на вільних і не вільних. При цьому вільні діляться на класи з очевидним бажанням на керуючу верхівку і підлеглі низи, а також напіввільних громадян. Дві функції держави характеризують цей період. Улаштування загальних справ у суспільстві вільних і домінування по відношенню до поневолених.

Другий етап – Середньовіччя і початок нового часу (XVI ст.). Зберігається сильна деспотична влада з домінуванням відно-

шень панування і володіння. Однак до цього часу процес нової політичної організації суспільства зайшов вже достатньо далеко. З'явилося саме поняття "держави", а в науковій літературі – поняття "республіка". В XVI ст. остаточно визначається поняття держави.

Третій етап – закріплення на Сході монархічних і імперських форм держави, завершення процесу утворення загальнонаціонального ринку, мовної і культурної консолідації більшості країн. Активізація ідеї громадянського розвитку суспільства. Створення і розпад багатонаціональних імперій.

Четвертий (сучасний) етап еволюції держави відзначений розширенням федеративних і конфедеративних процесів, боротьбою за і проти таких об'єднань і появою умов для нової сучасної державності. Ці умови включають: поглиблення демократичного процесу, створення основ громадянського суспільства і правової держави, формування динамічних механізмів стабілізації держави.

Існує також інший підхід до історії розвитку державності.

Якщо розглядати цей процес з точки зору особливостей взаємовідносин держави і особи, втілення в державному устрої раціональності, принципів свободи і прав людини, то можна виділити тільки два глобальних етапи її розвитку: традиційний і конституційний, а також проміжні стадії, що поєднують риси традиційних і конституційних держав.

Традиційні держави виникли й існували здебільшого стихійно, на основі звичаїв і норм, що йдуть корінням у глибоку стародавність. Типовим втіленням такої держави є монархії.

Конституційний етап у розвитку держави зв'язаний з його підпорядкованістю суспільству і громадянам, з конституційною визначеністю сфери державного втручання, з правовою регламентацією всієї діяльності держави і створенням гарантій прав людини.

Конституційні держави істотно відрізняються від держав традиційних за засобами формування, внутрішньою будовою і функціями.

Більшість сучасних держав будуються і функціонують на базі конституції.

Конституція – це система зафіксованих у спеціальному документі відносно стабільних правил, що визначають устрій держави, її організацію, засоби політичного волеутворення, прийняття рішень, а також положення особи в державі.

У сучасних демократичних державах конституції зазвичай складаються з двох частин. В першій визначаються норми взаємовідносин громадян і держави, права і свободи особи. У другій частині описується характер держави, статус різноманітних властей, правила взаємовідносин парламенту, президента, уряду і суду, а також структура і порядок функціонування органів управління.

Перші конституції були прийняті у 1789 р. в США, у 1791 р. у Франції, Польщі. Однак ряд документів, що носять характер конституційних актів, з'явився ще раніше – у 1215, 1628, 1679, 1689 рр. у Великобританії.

Конституція потрібна для регулювання політичного життя впродовж тривалого періоду, але реальна тривалість їхньої чинності в різноманітних країнах не однакова. Наприклад, Франція пізнала вже 16 конституцій, а в США досі діє їхня перша конституція, в яку внесено всього лише 26 поправок. Однак більш ніж 200-річне існування конституції США не означає, що вона не зазнала значних модифікацій відповідно до вимог часу. Конституційні новації виявилися тут не стільки в прийнятих поправках, скільки в модифікації тлумачення ряду статей Основного Закону Верховним федеральним судом Америки, що наділений правом прийняття остаточних рішень з інтерпретації закону.

Наявність демократичної конституції – важливий показник конституційності держави лише в тому випадку, якщо вона реально втілена в державній організації і безперечно виконується органами влади і громадянами.

2. Устрій сучасної держави

Устрій держави характеризує її форми: форми правління і форми територіального устрою. В них втілюється організація верховної влади, структура і порядок взаємовідносин вищих державних органів, службових осіб і громадян.

Форми правління діляться за засобами організації влади і її формальним джерелом на монархії і республіки.

Монархія – форма держави, що існувала тисячоліттями, в якій джерелом влади вважається вищий володар (король, імператор).

Абсолютна монархія існує сьогодні в дуже обмеженій кількості країн і характеризується зосередженням в руках правителя законодавчої, виконавчої і судової властей. Така форма правління існує у Саудівській Аравії, Катарі, Омані.

Конституційна монархія – така форма правління, при якій повноваження монарха обмежені конституцією. Конституційна монархія ділиться на дуалістичну (Йорданія, Кувейт, Марокко), в якій монарх наділений здебільшого виконавчою владою і лише частково законодавчою, і парламентську, в якій монарх хоча і вважається главою держави, але фактично володіє представницькими функціями, а інколи має право вето на рішення парламенту.

Більшість сучасних демократичних монархій – парламентські монархії. Уряд в них формується парламентською більшістю і підзвітний парламенту, а не монарху.

У специфічній формі монархії і сьогодні збереглася майже у третині країн світу, в тому числі у восьми державах Західної Європи: Великобританії, Швеції, Данії, Іспанії та ін. Сучасні монархії мало чим відрізняються від республік – другої основної форми правління.

В республіці джерелом влади вважається народна більшість, вищі органи влади обираються громадянами. У сучасному світі існує три основні різновидності республік: парламентська, президентська і змішана або напівпрезидентська. Історія знає і багато інших різновидів республік: рабовласницьку, аристократичну, радянську, теократичну та ін.

Характерною рисою *парламентської республіки* є утворення уряду на парламентській основі і його відповідальність перед парламентом. Парламент здійснює по відношенню до уряду ряд функцій: формує і підтримує уряд, видає закони, що приймаються урядом до виконання, затверджує державний бюджет і завдяки цьому встановлює рамки діяльності уряду, здійснює

контроль над урядом, критикує урядову політику, подає альтернативні варіанти урядових рішень і всього політичного курсу.

На відміну від парламенту уряд володіє виконавчою владою, а нерідко і законодавчою ініціативою, а також може клопотати перед президентом про розпуск парламенту.

У більшості країн членство в парламенті сумісне зі збереженням депутатського мандату. Це дозволяє привертати в уряд не тільки лідерів партій, що правлять, а й впливових депутатів парламенту.

Офіційно керівник уряду (прем'єр-міністр, канцлер) не є главою держави, але реально саме він – перша особа в парламенті. Президент в парламентській республіці займає більш скромне місце. Він обирається або парламентом, або зборами виборців, або безпосередньо народом. Його роль в парламентській республіці мало чим відрізняється від функцій глави держави в парламентських монархіях.

Президентська республіка – друга достатньо розповсюджена форма республіканського правління.

Головна ознака президентської республіки полягає в тому, що президент в ній водночас виступає і главою держави, і главою уряду. Він керує внутрішньою і зовнішньою політикою держави, є верховним головнокомандувачем збройних сил. Президент обирається безпосередньо народом, але інколи і колегією виборців (США). Він сам призначає членів кабінету міністрів, що несуть відповідальність перед ним, а не перед парламентом.

У президентській республіці існує жорсткий розподіл влади, парламент не може винести уряду вотум недовіри, а президент не в праві розпустити парламент.

Не зважаючи на всі свої позитивні якості, президентська республіка не отримала широкого розповсюдження в Західній Європі.

У країнах Латинської Америки президентська республіка нерідко виступає у вигляді суперпрезидентської, де майже вся реальна влада зосереджена у президента.

Третя різновидність республіки – *напівпрезидентська або змішана республіка*. Така форма існує в Австрії, Ірландії, Португалії, Польщі, Фінляндії, Франції, Болгарії, з 2006 р. в Україні та ін.

У напівпрезидентській республіці поєднується сильна президентська влада з ефективним контролем парламенту за діяльністю уряду. При цьому вона не має сталих типових рис, як президентська і парламентська, і в різних країнах істотно відрізняється з тієї або іншої сторони. Головна риса напівпрезидентської республіки – подвійна відповідальність уряду перед президентом і парламентом.

Класичним взірцем напівпрезидентської республіки є Франція. Тут президент і парламент обираються незалежно один від одного. Парламент не може змістити президента, котрий, в свою чергу, вправі розпустити парламент, проголосивши дату позачергових парламентських виборів. Президент є главою держави і верховним головнокомандувачем, представляє країну на міжнародній арені, володіє правом відкладного вето на рішення парламенту і правом введення надзвичайного стану.

Без погодження з парламентом президент призначає главу уряду, разом з яким формує кабінет міністрів. Глава держави головує на засіданнях уряду, затверджує його рішення і завдяки цьому контролює його діяльність.

Парламент контролює уряд через затвердження щорічного бюджету, а також за допомогою винесення йому вотуму недовіри.

Згідно з конституційною реформою 2004 р. в Україні розпочалася з 2006 р. розбудова парламентсько-президентської республіки, в якій Верховна рада України формує Кабінет Міністрів і несе пряму відповідальність за його діяльність, а глава держави (президент) є охоронцем Конституції, відповідає за зовнішню і внутрішню політику, зберігає представницькі функції.

Отже, ми розглянули всі основні форми правління, існуючі в сучасних державах. Однак слід звернути увагу на те, що ці форми не вичерпують усіх механізмів правління народу. Одним з таких механізмів є референдум (лат. *referendum* – те, що повинно бути повідомлене) – всенародне волевиявлення по важливому державному або суспільному питанню.

Референдуми широко використовуються більшістю демократичних країн світу, особливо на місцевому рівні, хоча в цілому вони мають підлегле відношення до законотворчої діяльності

парламенту. За допомогою референдуму народ здатний безпосередньо висловити свою волю, стати творцем законів, виявити ініціативу. З іншого боку, можливість проведення референдуму змушує державні органи і уряд більше орієнтуватися на думку народу. Окрім політичної організації держави існує ще й її територіальна організація, що характеризує співвідношення цілого і частин, центральних і регіональних органів влади. У сучасному світі розрізняють дві основні форми територіального устрою держави: унітарну і федеративну.

Унітарна держава являє собою єдину політичну однорідну організацію, що складається з адміністративно-територіальних одиниць, які не володіють власною державністю.

Унітарна держава характеризується простотою устрою, єдиною конституцією і громадянством, єдиною системою вищих державних органів, права і суду, що діють без обмеження на всій території країни. Унітарній державі притаманний високий ступінь централізації державної влади, широкий контроль центру над місцевими органами влади.

Унітарні держави сформувалися здебільшого в країнах з мононаціональним населенням (окрім Іспанії і Бельгії до 1988 року). Водночас для низки унітарних держав характерна наявність певної автономії для існуючих в їхньому складі утворень. Деякі з цих автономій створені за історико-географічною ознакою (більшість областей Італії й Іспанії), за національно-територіальною (Іспанія – Басконія, Каталонія; Індія – союзні території і округи). Сюди відноситься і Україна, яка має в своєму складі Автономну Республіку Крим.

Унітарні держави бувають централізованими (Великобританія, Швеція, Данія та ін.) і децентралізованими (Франція, Італія, Іспанія).

Централізовані держави можуть надавати достатньо широку самостійність місцевим органам управління, але середній рівень управління при цьому не володіє значною автономією і безпосередньо орієнтується на виконання рішень центру.

У децентралізованих унітарних державах крупні регіони користуються широкою автономією і навіть інколи володіють

власними парламентами. Вони самостійно вирішують делеговані центром питання в області утворення, комунального господарства, охорони суспільного порядку та ін. При цьому вони зазвичай сильно обмежені центром в питаннях фінансової діяльності і тому сильно залежать від центру.

Федеративна форма територіального устрою держави відрізняється від унітарної тим, що джерелами влади, суб'єктами державного суверенітету в ній виступають як великі територіальні утворення, так і весь народ.

Федерація – це сталий союз держав, самостійних у межах розподілені між ними і центром компетенціях, який має власну конституцію, законодавчі, виконавчі і судові органи, а часто і подвійне громадянство.

Федеральний принцип державного устрою покликаний забезпечити вільне об'єднання і рівноправну взаємодію спорідненостей, котрі мають значні етнічні, історичні, культурні і інші особливості, при цьому створити оптимальні можливості для вираження інтересів меншостей і наблизити владу до громадян.

Федерація будується на основі розподілу функцій між суб'єктами і центром, що зафіксований у конституції країни. Владні повноваження поділені на:

- ◆ виняткові повноваження центру (як правило, фінанси, зовнішня політика, оборона, податки, мито, керівництво збройними силами та ін.);
- ◆ виняткову компетенцію суб'єктів федерації – організація місцевого самоврядування і охорони суспільного порядку, культури та ін.;
- ◆ спільну компетенцію союзу і його членів.

Розвиток федерації може здійснюватися як в сторону зміцнення і розширення влади центру, так і в сторону розширення влади суб'єктів федерації.

Члени федерації не володіють індивідуальним суверенітетом і правом одностороннього виходу з союзної держави.

Федерація як форма територіального устрою держави показала свою життєздатність, чого не можна сказати про конфедерацію.

Конфедерація – це постійний союз самостійних держав, для здійснення конкретних спільних цілей. Члени конфедерації повністю зберігають державний суверенітет і передають в компетенцію союзу лише рішення обмеженої кількості питань більш усього в області оборони, зовнішньої політики, транспорту, зв'язку. Ця форма державного об'єднання достатньо міцна і зазвичай еволюціонує в федерацію або розпадається зовсім. Наприклад, конфедерації в США (1776–1787рр.), Швейцарії (до 1848 р.), Німеччині (1815–1867 рр).

На території колишнього СРСР зроблена спроба створити Співдружність Незалежних Держав (СНД). Така форма державного утворення не може бути сталою, оскільки не забезпечує єдності діяльності членів співдружності і не створює гарантій виконання ними своїх зобов'язань. Досвід показує, що об'єднання і зближення держав можливо тільки на шляху економічної інтеграції і поступової реалізації федеративних принципів.

3. Громадянське суспільство і правова держава

Це питання теми є логічним продовженням попередніх. Такі категорії, як "політика", "державна", про які йшла мова раніше, тільки у взаємодії з категорією "громадянське суспільство" дозволяють розкрити суспільний механізм, спрямований на створення умов для вільного життєзабезпечення і реалізації життєвого потенціалу кожної людини. Що ж означає термін "громадянське суспільство"?

Громадянське суспільство – це безпосередньо неконтрольована державою сфера життєдіяльності індивідів. Звичайно, саме це поняття вживається як співвіднесене з категоріями "державна" і правова "державна".

Відразу звернемо увагу на те, що не можна змішувати або ототожнювати "суспільство" як людську спорідненість з категорією "громадянське суспільство" як історичним феноменом, що виникає на певному етапі розвитку людського суспільства. Громадянське суспільство якісно відрізняється від того, що прийнято називати людським суспільством взагалі. Якщо "сус-

пільство" характеризує спільність життєдіяльності людей, то "громадянське суспільство" – це така система зв'язків і інтересів, що забезпечує вільну реалізацію кожною людиною своїх природних прав – права на життя і гідне існування, працю, свободу робити все, що не шкодить іншим, власність, рівність перед законом і т.ін.

Громадянське суспільство означає устрій суспільства з точки зору інтересів кожного його члена. Звідси і поняття "громадянин" – не просто людина або індивід, а особа, суб'єкт особистих прав, своїх законних повноважень, встановлених суспільством.

У широкому значенні громадянське суспільство включає всю безпосередньо не охоплену державою частину суспільства. Воно виникає як незалежна від неї сфера. В цьому значенні громадянське суспільство сумісне не тільки з демократією, а й з авторитаризмом. Лише тоталітаризм означає повну або часткову абсорбцію громадянського суспільства політичною владою.

Найчастіше термін "громадянське суспільство" вживається у вузькому, власному значенні і розглядається як певний рівень розвитку громадянського суспільства в широкому розумінні. В основі концепції громадянського суспільства в його вузькому розумінні лежить прагнення гарантувати свободу життєвих проявів особи, відгородити її від свавілля і небажаного втручання з боку державної влади, обмежити сферу діяльності держави, поставити її під контроль народу.

Теорія громадянського суспільства складалася в рамках лібералізму і пов'язана з творчістю Локка, Руссо, Канта, Гегеля та інших мислителів минулого.

Громадянське суспільство – продукт буржуазної епохи, ринку і демократії, сфера вільної гри приватновласницьких інтересів та індивідуалізму. Воно формується здебільшого знизу, як результат розкріпачення індивідів, їхнього перетворення з підданих держави у вільних громадян-власників, готових взяти на себе господарську і політичну відповідальність.

Громадянське суспільство має складну структуру. Воно включає господарські, економічні, сімейні, релігійні й правові

відносини, мораль і політичні відношення між індивідами як первинними суб'єктами політичного життя, партіями, групами інтересів та ін.

На відміну від держави в громадянському суспільстві панують не вертикальні, а горизонтальні зв'язки, відношення конкуренції і солідарності між юридично вільними і рівноправними партнерами.

У сучасних умовах провести чітку грань між громадянським суспільством і державою достатньо складно. Але не дивлячись на це, розподіл на громадянське суспільство і державу не втратив своєї актуальності й служить передусім своєчасному розкриттю і запобіганню тоталітарним тенденціям, забезпеченню суверенітету народу по відношенню до влади, свободи особи.

Для посттоталітарних країн формування громадянського суспільства являє собою необхідну умову їх переходу до ринку і правової державності.

Правова держава, на думку сучасної науки, – це реальне втілення конституційної державності. В її основі лежить прагнення захистити людину від державного терору, дрібної опіки з боку органів влади, гарантувати індивідуальну свободу особи і її основні права.

Правова держава – це держава, обмежена в своїх діях правом, що захищає свободу та інші права особи і що підпорядковує владу волі суверенного народу.

Відносини між особою і владою визначаються в ній конституцією, що виступає суспільним договором між народом і владою.

У стосунках між державою і громадянами пріоритет належить правам людини, що не можуть бути порушені законами держави і її діями. Для того, щоб народ міг контролювати державу, необхідно розподілити владу на законодавчу, виконавчу і судову.

Стосовно громадян у правовій державі застосовується принцип "дозволено все, що не заборонено законами, відповідними конституції".

Відносно до держави діє засіб дозволу, що обмежує діапазон її активності рамками права.

Правова держава формувалася поступово, на базі відповідних ідей і елементів державності, деякі з яких з'явилися ще в глибокій стародавності. Наприклад, про владу закону, однакового для всіх громадян, говорив ще в VI ст. до н. е. давньогрецький архонт Солон, про співвідношення природних прав людини писали Аристотель і Цицерон. Концепція правової держави склалася в XVII–XIX ст. у працях Локка, Монтеск'є, Канта, Джефферсона та ін.

Самий термін "правова держава" склався у XIX ст. в працях німецьких юристів К.Велькера, Р.фон Моля та ін.

Сучасні дослідження відзначають недостатність класичної концепції правової держави для забезпечення дійсної свободи особи і соціальної справедливості. Вони вважають, що ця теорія акцентує увагу на розподілі суспільства і держави й на захисті лише формальної негативної свободи особи, життєвого простору, обмеженого від державного втручання. Реальна свобода людини і її права можуть забезпечуватися тільки через взаємодію суспільства і держави.

Тому в політичних системах багатьох країн принцип правової державності сьогодні доповнюється принципами демократії, заохочення участі мас у політичному житті і соціальної держави.

Ледве чи не найбільш серйозною небезпекою в процесі реалізації політичного курсу на створення правової держави слід вважати реальну можливість зробити його лише формально-правовим.

У цьому зв'язку найзагальніші вимоги, яким повинна відповідати правова держава, такі:

- ◆ повна відповідність діяльності держави, всіх організацій і кожного громадянина не тільки літері, але й духу Основного Закону країни, що розуміється як нерівна умова забезпечення практичної реалізації принципів функціонування суспільства;
- ◆ відповідність законодавства найважливішим інтересам всіх класів і соціальних верств, тенденціям соціально-еко-

номічного розвитку і морально-психологічної ситуації в суспільстві;

- ◆ обмежене включення законодавства в контекст практичного процесу розв'язання нагальних проблем;
- ◆ сувора відповідність поточного законодавства конституційному, практичне забезпечення верховенства закону по відношенню до підзаконних актів;
- ◆ поєднання стабільності і динамізму законодавства;
- ◆ наявність відпрацьованих демократичних процедур участі громадян в правотворчому процесі;
- ◆ врахування суспільної думки;
- ◆ єдність правотворчої організаційної, ідеологічної і правозахисної діяльності держави;
- ◆ всебічна гарантованість основних прав громадян, наявність налагодженого, неважкого і легкодоступного юридичного механізму практичної реалізації конституційних прав і свобод особи і їхній захист;
- ◆ наявність юридичного механізму розв'язання спірних і конфліктних ситуацій між суб'єктами права на всіх рівнях політичної, державної і соціальної структури;
- ◆ професійна і моральна бездоганність робітників державного апарату і апарату суспільних організацій, їхня зацікавленість в якісному виконанні своїх професійних обов'язків;
- ◆ високий рівень правових знань і правової культури громадян країни.

Враховуючи вже існуючий досвід виникнення і розвитку різноманітних правових держав, можна виділити такі їхні загальні ознаки:

1. Наявність розвинутого громадянського суспільства.
2. Обмеження сфери діяльності держави охороною прав і свобод особи, суспільного порядку, створенням сприятливих правових умов для господарської діяльності, відповідальність кожного за власне благополуччя.
3. Правова рівність усіх громадян, пріоритет прав людини над законами держави.

4. Загальність права, його поширення на усіх громадян, організації і об'єднання, в тому числі органи державної влади.
5. Суверенітет народу, конституційно-правова регламентація державного суверенітету. Це означає, що народ є кінцевим джерелом влади, державний же суверенітет носить представницький характер.
6. Розподіл законодавчої, виконавчої і судової влади держави, що не виключає єдності їхніх дій на основі процедур, передбачених конституцією, і певного верховенства законодавчої влади, конституційні рішення якої обов'язкові для всіх.
7. Пріоритет у державному регулюванні громадянських відносин засобу дозволу над засобом заборони. В правовій державі діє принцип "дозволено все, що не заборонено законом".
8. Свобода і права інших людей – єдиний обмежувач свободи індивіда. Правова держава не означає абсолютної свободи особи. Свобода кожного закінчується там, де порушується свобода інших.

Правова держава є важливим етапом у розширенні свободи людини і суспільства. Теоретики і засновники такої держави вважали, що забезпечення кожному негативної свободи і заохочення конкуренції підуть на користь усім, зроблять поодинокую власність доступною кожному, збільшать індивідуальну відповідальність й ініціативу та приведуть у кінцевому рахунку до загального благополуччя. Але цього не відбулося.

Індивідуальна свобода, рівноправність і невтручання держави в справи громадянського товариства, проголошені у правових державах, не могли перешкодити монополізації економіки і її періодичним кризам, жорстокій експлуатації, поглибленню майнової нерівності і загостренню соціальної боротьби.

Фактична нерівність громадян знецінювала їхню рівноправність і перетворювала використання конституційних прав у привілеї заможних класів.

Ані класична ліберальна теорія правової держави, ані спроба адміністративно-командного соціалізму не змогли забезпе-

чити кожній людині матеріальну свободу і встановити в суспільстві соціальну справедливість і рівність.

У відповідь на недосконалість цих концепцій ученими була створена теорія, а потім і практика соціальної держави.

Соціальна держава – це держава, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності; а в ідеалі приблизно однакових стартових можливостей для реалізації життєвої мети, розвитку особи.

Діяльність такої держави направлена на загальне добро, затвердження в суспільстві соціальної справедливості. Вона намагається згладити майнову та іншу соціальну нерівність, допомагає слабким і обездоленим, піклується про збереження миру в суспільстві.

Витоки соціальної держави сходять до соціальної практики, що заснована в далекому минулому. Ще в стародавності деякі правителі піклувались про найбільш бідних громадян. Але основне навантаження по соціальному забезпеченню слабких і знедолених в той час лежало на більших сім'ях і общинах.

Індустріалізація і урбанізація зруйнували традиційні форми соціального забезпечення, загострили соціальні питання і класову боротьбу в суспільстві. Рішення цього питання зажадало різкого розширення об'єктів соціальної політики і її перетворення в один з провідних напрямків діяльності держави.

В результаті цих процесів, приблизно у 60-х р. ХХ ст., виникли соціальні держави. Необхідною умовою їх виникнення став високий рівень економічного розвитку ряду країн Заходу, що дозволить їм забезпечувати прожитковий мінімум кожному.

Діяльність сучасної соціальної держави багатогранна. Вона включає в себе:

- ◆ перерозподіл суспільного доходу на користь менш забезпечених верств суспільства;
- ◆ політику зайнятості і забезпечення прав робітника на підприємстві;
- ◆ соціальне страхування;
- ◆ турбота про безробітних, молодь, інвалідів, перестарілих;

- ♦ розвиток доступних для всіх освіти, охорони здоров'я, культури і т. ін.

Теорія соціальної держави стала конструктивною відповіддю на критику недосконалості правової держави в її класичному ліберальному варіанті, її неспроможності забезпечити реальні права і добробут усім громадянам.

Між правовим і соціальним типами держав є як єдність, так і певні відмінності.

Єдність їх у тому, що обидві вони закликають забезпечувати добро індивіда. Водночас правова держава дбає про індивідуальну свободу і основоположні права особи за допомогою встановлення чітких меж державного втручання і гарантій проти узурпації влади. Соціальна держава створює гідні умови існування кожному.

Протиріччя між ними виявляється в тому, що правова держава за своїм задумом не повинна втручатися в питання розподілу суспільного багатства, соціальна держава безпосередньо займається рішенням цих проблем, хоча і прагне не підривати такі основи ринкового господарства, як поодинокі власність, конкуренція, індивідуальна відповідальність і т. ін.

На відміну від адміністративно-командного соціалізму, що намагався встановити добробут усіх громадян за допомогою порівняльного розподілу матеріальних благ, соціальна держава орієнтується на забезпечення кожному гідних умов життя в першу чергу за рахунок розвитку виробництва, збільшення його ефективності, підвищення індивідуальної активності і відповідальності.

Описані вище правовий і соціальний етапи розвитку сучасної держави не завершують процес її розвитку. Сучасні держави вступають у нову екологічну стадію, для якої характерно висування на перший план проблеми виживання людства і забезпечення екологічних прав людини.

В нових умовах існування держави спільно з громадськістю намагаються відвернути ядерну і екологічну катастрофи.

У житті сучасних держав спостерігається дві тенденції. Перша з них заключається в активізації громадянського суспільства, розширенні впливу політичних партій і груп інтересів, зміцненні самоврядування.

Друга – виявляється в підвищенні ролі держави як регулюючого органу усього суспільства. Держава все активніше втручається в економічні, соціальні і інформаційні процеси, стимулює розвиток виробництва за допомогою інвестиційної, податкової і кредитної політики.

Безпосередньо до проблем становлення громадянського суспільства правового і соціального типу держав примикає проблема громадянства.

Громадянство – це нормативно-правовий інститут, що встановлюється з метою упорядкування стосунків особи і суспільства, надання їм законодавчо-юридичних форм, а також для захисту інтересів особи.

Громадянство – це приналежність особи до певної держави, що тягне за собою розповсюдження на неї прав і обов'язків, встановлених законодавством держави. У державах з монархічною формою правління термін "громадянство" замінюється терміном "підданство".

Порядок набуття або втрати громадянства регулюється законодавством кожної держави. При цьому зазвичай розрізняється набуття громадянства в силу народження, в порядку натуралізації або укорінення.

При рішенні питання про набуття громадянства в силу народження застосовуються два принципи: національний і територіальний.

Національний принцип означає, що громадянство дитини залежить тільки від громадянства його батьків незалежно від того, де вона народилася. Територіальний принцип означає, що громадянство зв'язане тільки з місцем народження і не зв'язане з громадянством батьків.

Більшість цивілізованих країн поєднують у своєму законодавстві обидва принципи з обов'язковим дотриманням певних умов.

У будь-якій державі проблеми громадянства вирішуються на основі певних законодавчих актів. В Україні такими актами є "Декларація про державний суверенітет України" і закон "Про громадянство України". Слід зазначити, що ук-

раїнська держава принципово підходить до проблеми громадянства і її вирішення.

Громадянство України, так само як і громадянство інших країн, визначає постійний правовий зв'язок громадянина і держави. Право на громадянство – невід'ємне право громадянина і ніхто не може бути позбавлений громадянства або права змінити громадянство.

Українська держава гарантує охорону і захист прав, свобод та інтересів своїх громадян. Вона припускає існування в Україні єдиного громадянства, але підкреслює, що на основі двостороннього договору з іншими державами можливе і подвійне громадянство.

Відповідно до законодавства України громадянами України є: особи, що проживають в Україні, незалежно від їхнього джерела, соціального і майнового становища, расової і національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, виду і характеру занять, які не є громадянами інших держав і які висловили бажання стати громадянами України.

Держава здійснює захист громадян України, що перебувають за кордоном. Дипломатичні представництва і консульські установи України, всі службові особи зобов'язані вживати заходів до забезпечення громадянам можливості користуватися в повному обсязі правами, наданими законом країни перебування, міжнародними угодами, учасниками яких є Україна і держава перебування, а при необхідності вживати заходів до відновлення порушених прав громадян України.

Такий зв'язок особи і держави визначається поняттям "громадянство".

Закінчуючи вивчення теми "Держава, як інститут політичної системи суспільства, правова і соціальна держава", варто звернути увагу на питання еволюції держави та її перспективи.

Революційні заворушення, зміни епох змінюють типи держави, розвивають її функції, змінюють форми влади і режими, але держава як політичний інститут залишається.

Марксизм поставив питання про майбутнє цього інституту як знаряддя класового домінування, що стане непотрібним у

безкласовому суспільстві і загине, коли таке суспільство виникне. Але встановлення пролетарської диктатури після Жовтневого перевороту в Росії 1917 р., а після цього тоталітарної диктатури призвело не до відмирання держави, а до безмежного множення і зміцнення її функцій. Ідея відмирання держави виявилася передчасною і перетворилася в догму. Реально суспільна роль держави неухильно зростає разом з ускладненням матеріального і духовного життя суспільства і зростанням масштабів політики.

Світ об'єктивно все більше і більше потребує організації й управління, але інстанції світової влади, що могла б його організувати, немає. Частково її функції виконують регіональні союзи держав – традиційна форма координації політики.

Реальним шляхом інтернаціонального розвитку держави стала її участь в системі міжнародних організацій, в інтернаціоналізації демократичного процесу, а також подолання ізоляціонізму, відсталості, політичного й ідеологічного захисту ідеї особливої історичної винятковості будь-якої країни.

В порядку самоконтролю студентам рекомендується відповісти на ряд питань.

Питання для самоконтролю

1. Що таке держава і які її основні ознаки?
2. Які причини виникнення держави?
3. Які етапи в розвитку держави Ви знаєте?
4. Які форми політичного правління Ви знаєте?
5. Чим відрізняються президентська, парламентська і змішана республіки?
6. Чим відрізняється федеративна держава від унітарної?
7. Що таке "громадянське суспільство"?
8. У чому відмінності правової держави від соціальної?
9. Дайте визначення громадянства.
10. Які перспективи розвитку сучасних держав?

Рекомендована література

1. *Аболин О.Ю.* Всемирный и европейский федерализм: вероятные перспективы //Полис. – 1994. – №2.
2. *Введение* в политологию. Учеб. пособие /Под ред. Н.И.Горлач. – Ч.2. – Х., 1993.
3. *Ильин М.В.* Государство //Полис. – 1994. – №1.
4. *Бурлачук В.И.* Исторические попытки моделирования украинской государственности в XX веке / Полис. – 1995. – №1.
5. *Основы* политической науки: Учеб. пособие /Под ред. В.П.Пугачева. – М., 1993. – Ч. 1–2.
6. *Основы* политологии: Краткий словарь /Под ред. Г.А.Белова и В.П.Пугачева. – М., 1993.
7. *Основы* политологии: Курс лекций /Под ред. В.Д.Бабкина, Н.И. Козюбра и др. – К., 1991.
8. *Пастухов В.Б.* От государственности к государству: коммунистическая стадия восходящего процесса //Полис. – 1994. – №5.
9. *Политология:* Курс лекций / Под ред. М.Н.Марченко. – М., 1993.
10. *Политология:* Энциклопедический словарь/Под. ред. Ю.И.Аверьянова. – М., 1993.

Тема 6. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Загальні положення

Процеси перетворень у суспільстві потребують адекватних змін у сфері політичної свідомості та політичної культури. Становлення демократичного суспільства потребує якісно нових засад суспільної взаємодії, відносин між особистістю та державою. Політичні знання та культура політичної поведінки необхідні кожному бо вони є запорукою захисту власної гідності, свободи і прав.

Байдужість людини до політичного життя, відсутність політичної освіти сприяють можливості маніпулювання нею. Суспільство, що бажає зберегти свободу, повинно усвідомити свою відповідальність за власну долю, долю країни. Отже необхідно формування ціннісних орієнтацій, настанов та моделей поведінки, які б відповідали вимогам становлення та збереження демократичної держави.

Що ж є політична свідомість та політична культура? У чому полягає їх специфіка відносно різних типів суспільної взаємодії?

Пан лекції

1. Політична свідомість: рівні, структура, типи.
2. Політична культура:
 - а) сутність, типи і функції;
 - б) особливості політичної культури сучасного українського суспільства.
3. Політична соціалізація особистості: сутність, інститути, етапи.

1. Політична свідомість: рівні, структура, типи

У найзагальнішому вигляді свідомість означає вищий рівень духовної активності людини як соціального суб'єкта. Різноманітні філософські напрямки розглядають природу свідомості по-різному. Наприклад, ідеалізм виходить з того, що свідомість розвивається стихійно і може бути зрозуміла тільки самій собі. Діалектико-матеріалістичне вчення виходить з того, що неможливо аналізувати свідомість ізольовано від явищ суспільного життя, оскільки свідомість – властивість високоорганізованої матерії – мозку і виступає як усвідомлене буття, суб'єктивний образ об'єктивного світу. Соціологія вважає, що свідомість виступає, передусім, як відображення в духовному житті людей їхнього суспільного буття, інтересів і уявлень різноманітних соціальних верств, класів, націй і суспільства в цілому.

Політика і політичні відношення є частиною суспільного буття. Отже, і політична свідомість виступає як відбиття в духовному житті людей їхнього політичного буття. При цьому політична свідомість обов'язково є атрибутом політичної дії, її неодмінним елементом.

Політика – цілеспрямована діяльність, і вона передбачає наявність у діючого суб'єкта певних уявлень про політичну дійсність, усвідомлення своїх інтересів, формулювання мети, вибір засобів і способів її досягнення.

Оскільки головним питанням відношень людей в політичній сфері є питання про державну владу, то воно ж займає головне місце і в структурі політичної свідомості. Без його виявлення не може бути й мови про свідому участь у політиці.

Не менш важливе місце в політичній свідомості займає проблема політичних інтересів людей, які виступають мотивами, що спонукають до політичних дій.

Політична свідомість містить у собі все відбите соціальне буття, оскільки об'єктом політичної діяльності є всі сфери суспільного життя.

За своїм змістом політична свідомість охоплює всі уявлення людей, що опосередковують їхні об'єктивні зв'язки як з

інститутами влади, так і між собою з приводу участі в управлінні справами держави і суспільства.

Визначення політичної свідомості як віддзеркалення політичної дійсності зовсім не означає, що воно є пасивним елементом політичного процесу. Навпаки, воно виступає як активний початок у політиці і навіть може випереджати суспільну практику й прогнозувати розвиток подій і завдяки цьому стимулювати політичну діяльність.

Політична свідомість може належати тільки певним суб'єктам політичних відношень (індивідам, соціальним групам, класам, націям, суспільству). Відповідно розрізняють політичну свідомість індивіда, соціальної групи, класу, нації, суспільства. Однак політична свідомість групи і суспільства не є простою сумою політичних уявлень індивідів, що їх складають. І кожна соціальна група, і суспільство в цілому, що є суб'єктами політики, виробляють свої власні політичні уявлення.

Оскільки політика – галузь відносин між соціальними групами з приводу використання інститутів публічної влади для реалізації їх суспільно значущих потреб, то політична свідомість виступає як специфічна форма вираження політичних інтересів класів і соціальних груп. Оцінка соціально-політичної дійсності залежить від того конкретного положення, що його займає носій цієї оцінки в даній системі суспільних відношень. Тому політичній свідомості соціальних суб'єктів об'єктивно притаманні соціально-структурні риси.

Кожна соціальна група прагне увияти свої політичні інтереси як ті, що відповідають загальним інтересам. Однак найбільш істотний вплив на характер політичної свідомості суспільства справляють соціальні сили, що володіють максимальними можливостями для духовного творення і відповідно для свого впливу на усіх членів суспільства. Разом з тим політична свідомість характеризується і загальнонаціональними рисами, що притаманні всім соціальним групам та індивідам.

Між соціально-структурними і національними елементами політичної свідомості відбуваються складні процеси взаємодії і взаємовпливу. Обидві ці сторони цим сторонам постійно, тією

або іншою мірою, притаманні свідомості будь-якого суб'єкта політики, однак в різні періоди суспільного розвитку домінують або одні, або інші. Певно, що в періоди зовнішньої загрози безпеці країни на перший план у політичній свідомості всіх суспільних сил виступають загальнонаціональні інтереси. В кінці ХХ ст. перед лицем глобальних проблем людства в політичній свідомості народів все більше місце займають загальнолюдські цінності й інтереси.

Політична свідомість – явище багаторівневе. Що це означає? Рівень політичної свідомості – певний східець, досягнутий соціальним суб'єктом у пізнанні процесів і явищ, що мають місце в сфері політичних відносин. Зазвичай у структурі політичної свідомості виділяють три рівні: щоденний, емпіричний і теоретичний.

Щоденний рівень політичної свідомості – сукупність політичних ідей і поглядів суспільства, класу, соціальної верстви, групи або окремого індивіда, що виникають з безпосереднього сприйняття буденного суспільного життя. Характерною особливістю цього рівня є емоційно-розумове осмислення дійсності. В свідомому відношенні його характеризують розмитість, уривчастість і несистематизованість уявлень про політичні явища. Однак його проста логіка, основана на "здоровому глузді", є достатньо надійним орієнтиром у політичних подіях, що відбуваються.

Щоденна свідомість відіграє в політиці надто істотну роль, оскільки її якісним станом зумовлюються важливі рішення.

Щоденна свідомість, являючись історичним первинним засобом ідеального відбиття дійсності, є джерелом накопичування реалістичних елементів знання, виконує особливу функцію в структурі суспільної свідомості – відтворює в формах повсякденного знання все багатство життя суспільства і відносин, що складаються в ньому.

Відносно розвиненою формою щоденної свідомості є такий феномен, як громадська думка. Суспільна думка – історично зумовлений стан суспільної свідомості великих груп людей, що постійно змінюється і висловлюється публічно з проблем, важливих для суспільно-політичного життя.

Суспільна думка не є сукупністю різноманітних думок, що висловлюються особами або групами, з яких складається суспільство. Громадська думка – конкретні судження з тих або інших проблем життя, що поділяються багатьма членами суспільства. З первісно одиничних або небагатьох суджень, що співпадають, в певних умовах може виникнути громадська думка. Але для того, щоб судження з політичної проблеми набуло характер громадського, необхідно, щоб воно мало достатньо широке розповсюдження, щоб його поділяли дуже багато людей.

Як форма свідомості громадська думка – більшою мірою продукт емоційної, ніж раціонально-пізнавальної діяльності. Вона виникає не на основі ретельної інтелектуальної роботи і дослідного підтвердження уявлень, що складаються, а в результаті цілеспрямованого впливу, головним чином, засобів масової інформації на емоційну сферу людей. Тому громадська думка дуже часто спотворено тлумачить політичні явища або просто виступає як упередження людей, які непохитно впевнені в своїй правоті.

Незважаючи на цю властивість громадської думки, політичне життя без неї неможливе. Вона є політичним змістом колективної волі і необхідним елементом функціонування політичної системи. Від того, куди спрямована громадська думка, значною мірою, залежить успіх зусиль правлячої політичної групи, з досягнення поставлених цілей. Саме тому в усіх державах різноманітні політичні сили зацікавлені у впливі на органи, що формують громадську думку: пресу, радіо, телебачення. Засоби масової інформації дуже часто називають четвертою владою, бо їм належить вирішальна роль у формуванні громадської думки, що дуже важливо для забезпечення успіху тієї або іншої політичної сили.

Щоденну політичну свідомість інколи ототожнюють з масовою свідомістю. Це не зовсім правильно. Поняття "щоденна свідомість" і "масова свідомість" висвітлюють різні грані суспільної свідомості. Вони розрізняються за носіями і змістом.

Щоденна політична свідомість має конкретних постійних носіїв – індивіди, соціальні групи і спільноти; характеризується відносно тривалими рисами.

Зміст і функціональні властивості масової свідомості зумовлені особливою природою її носія – маси.

Маса – особлива спільність, не тотожна ані народу, ані соціальній групі, ані класу. В літературі терміном "маса" прийнято позначити виниклу за тими або іншими причинами, невизначену в кількісному і якісному відношенні, різномірну за своїм складом, не оформлену в структуровану цілісність безліч людей.

Така спільність також виробляє свої уявлення про навколишню соціальну дійсність і виступає носієм специфічної форми суспільної свідомості – масової.

Із змістовної точки зору в масовій свідомості відбиваються знання, уявлення, норми, цінності, що поділяються виниклою за тими або іншими обставинами сукупністю індивідів. Вона є результатом спільного сприйняття в процесі безпосереднього і опосередкованого спілкування людей інформації про події, що відбуваються, процеси, явища соціально-політичного життя. Більшість дослідників вказують на наявність у масовій свідомості таких рис, як нестійкість, ірраціоналізм, алогізм, відсутність здорового глузду, функціонування в режимі підсвідомості. Природа і властивості масової свідомості погано піддаються фіксації і опису.

Емпіричний рівень політичної свідомості – більш-менш усвідомлена сума спостережень про явища і процеси політичного життя, що виникають у її учасників. Цей рівень формується на ґрунті практичного повсякденного досвіду людей. На відміну від щоденного емпіричний рівень свідомості характеризується більшою визначеністю і предметністю уявлень про соціально-політичні процеси.

Між емпіричним і щоденним рівнями політичної свідомості існує чимало загальних рис. Їм обом притаманні яскраво виражені психологічні риси: почуття, настрої, імпульсивність, емоційне сприйняття політичних подій, що відбуваються. Психологічний компонент політичної свідомості особливо сильно виявляється в періоди політичної нестабільності, кризових ситуаціях, перехідні періоди суспільного розвитку.

Теоретичний рівень політичної свідомості – найбільш високий східець у пізнанні політичної дійсності. Це система поглядів і ідей, вироблених на основі наукового осмислення всієї сукупності соціально-політичних відносин.

Теоретичний рівень політичної свідомості містить у собі більш-менш цілісне уявлення про закономірні, істотні зв'язки і відношення соціально-політичної дійсності.

На теоретичному рівні зміст політичної свідомості закріплюється в формі наукових понять і категорій, а також соціально-політичних теорій, вчень, концепцій і доктрин. Що вони собою представляють?

Теорія (від гр. *teoria* – спостереження, дослідження). У широкому сенсі це комплекс вірогідних уявлень і принципів, що пояснюють будь-які явища. В вузькому сенсі – вища, обгрунтована, логічно незаперечна система знання, що дає цілісне уявлення про істотні властивості, закономірності, причинно-наслідкові зв'язки, що визначають характер функціонування і розвиток певної області реальності.

Політична теорія – найбільш цілісне, вірогідне знання, що розвивається, про істотні зв'язки і закономірності, притаманні політичній дійсності.

Розвинена політична теорія (наука) – не просто механічна сума знань про політичні процеси і явища, вона містить у собі певний механізм побудови цього знання, що розкриває логічну залежність одних його елементів від інших.

Сформована на основі суспільної практики, політична теорія є найбільш досконалою формою наукового обгрунтування практичної політичної діяльності.

Таким внутрішньо систематизованим знанням про політичну дійсність і є політологія як наукова і навчальна дисципліна.

Політичні вчення, концепції і доктрини є у порівнянні з теорією більш вузькими і менш глибокими за рівнем узагальнення формами відбиття політичної дійсності.

Політична концепція (від лат. *conceptio* – розуміння, система) – певний засіб розуміння будь-якого політичного явища або процесу, основна точка зору на те або інше питання суспільного життя.

Соціально-політичне вчення – сукупність теоретичних положень про будь-яку область явищ соціально-політичної дійсності. У деяких випадках вченням називають систему соціально-політичних переконань того або іншого мислителя.

Політична доктрина (лат. *doctrina* – вчення) найчастіше виступає як більш-менш послідовно викладена концепція, сукупність взаємоузгоджених принципів підходу до розгляду політичних явищ і організації політичної діяльності. Доктрина часто є засобом боротьби за владу.

У змістовному відношенні політична свідомість містить у собі також ідеї і уявлення, в яких різноманітні групи людей усвідомлюють свої політичні інтереси і спрямування. Цей елемент політичної свідомості прийнято називати політичною ідеологією.

Самий термін ідеологія (від гр. *idea* – думка, задум і *logos* – слово, поняття) в самому широкому сенсі позначає систему поглядів і ідей, в яких усвідомлюються і оцінюються відношення людей до дійсності і один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі соціальної діяльності. Поняття “політична ідеологія” має більш вузький і специфічний сенс.

Політична ідеологія – відносно систематизована сукупність понять, ідей і уявлень, в яких суб’єкти політичних відносин – індивіди, соціальні групи, класи, нації, суспільство – усвідомлюють свої політичні інтереси і якими вони виправдовують свої політичні спрямування.

Коротше кажучи, політична ідеологія – доктрина, що обґрунтовує зазіхання будь-якої групи на владу або її використання та передбачає ту або іншу стратегію політичних дій.

На відміну від науки, завданням якої є пошук істини, функції ідеології, передусім, зводяться до оволодіння масовою політичною свідомістю населення.

Ідеологія і наука тісно взаємопов’язані, і цей зв’язок визначається конкретно-історичними і соціальними чинниками, місцем і роллю будь-якої соціальної групи в суспільному розвитку.

Відповідність інтересів соціальної спрямованості суспільного розвитку виявляється більшою або меншою мірою науковості ідеології, яку вона підтримує.

Коли ж ці інтереси постають у протиріччя з потребами подальшого розвитку суспільства – ідеологія, соціальні групи або спільності відходять від реальної дійсності, перетворюються в хибну свідомість і породжують соціальну міфологію.

Поняття "тип політичної свідомості" використовується для характеристики істотних особливостей віддзеркалення в свідомості різноманітних категорій людей політичних явищ і пов'язаною з цією своєрідністю їхнього відношення до політичної дійсності.

Така своєрідність закріплюється в політичних позиціях, які займають різноманітні суб'єкти суспільних відносин і які виявляються в тяжінні до специфічної або постійної політичної поведінки.

Єдиний засіб виявити особливості політичної свідомості людей – аналіз їхньої реальної політичної поведінки.

Політичну свідомість людей можна класифікувати за різноманітними підставами. Найчастіше проводиться типологізація за такими підставами:

- ◆ за прихильністю людей до тих або інших суспільних ідеалів і цінностей (ліберальна, що висуває як пріоритет у політиці принцип свободи індивіда, консервативна – спрямована на збереження традиційних суспільних устоїв і цінностей, соціалістична – що орієнтується на пріоритет в політиці принципів колективізму, соціальної рівності і справедливості, інтернаціоналістська – спрямована на реалізацію, в першу чергу, загальних інтересів і цілей народів, націоналістична – відокремлювальною рисою якої є переконання у вищості однієї нації над іншими);
- ◆ за характером відношення суб'єкта соціальної дії до держави як політичного інституту (етатистський тип політичної свідомості – що орієнтується на активну участь держави в суспільних процесах, в тому числі і в сфері економіки; анархістський тип, для якого характерна орієнтація на позадержавне регулювання суспільних процесів і, передусім, у сфері матеріального виробництва);

- ◆ за прихильністю суб'єктів політики до тих або інших форм політичного влаштування суспільства можна виділити демократичний, авторитарний і тоталітарний типи політичної свідомості;
- ◆ за соціально-класовим складом учасників політики (буржуазна, дрібнобуржуазна, пролетарська).
- ◆ в залежності від орієнтації на той або інший характер соціальної діяльності суб'єкта політична свідомість може бути консервативною (орієнтованою на збереження колишніх суспільних порядків), радикальною (орієнтованою на докорінні, рішучі перетворення), реформістською (орієнтованою на здійснення соціальних перетворень шляхом реформ).

Той або інший тип політичної свідомості в чистому вигляді зустрічається рідко.

В свідомості і поведінці одного і того самого суб'єкта політичних відносин може водночас виявлятися декілька типових рис.

2. Політична культура

Поняття політичної культури стійко увійшло до складу ключових категорій політичної науки. Це зумовлене тим, що політичний процес при всіх притаманних йому випадковостях, непередбачених подіях, альтернативності ситуацій, що виникають, підкоряється внутрішнім закономірностям, що не можуть бути виведені безпосередньо ані з економіки, ані з психології. Дослідження в області політичної культури допомагають глибше побачити закономірності політичного процесу, особливості політичної свідомості і поведінки людей в сучасному суспільстві. Аналіз проблеми політичної культури дає можливість зрозуміти, чому групи людей або цілі народи, діючи в межах ідентичних політичних систем, але виховані на різних цінностях та маючи різний історичний досвід, по-різному сприймають одні і ті ж політичні події, по-різному поводять себе в одних і тих самих політичних ситуаціях.

Поглиблене вивчення політичної культури дає, крім того, можливість передбачати реакцію населення на конкретні пол-

ітико-управлінські рішення, передбачити певні міри, що забезпечать ефективність їх реалізації.

Свої витоки проблема політичної культури бере в працях стародавніх мислителів, які зверталися до питань, соціальної етики, критеріїв ідеального громадянина і правителя. Виникнення перших знань про політику і їхнє використання на практиці в античній Греції можна розглядати як зародження політичної культури. Чисто термінологічно поняття "політична культура" було вперше вжите німецьким філософом Іоганом Гердером ще в XVIII ст. Згодом, особливо в кінці XIX – на початку XX ст., дана категорія використовується в політичних дослідженнях різноманітними політичними школами, в тому числі і вченими Росії: В.І.Гер'є, В.В.Івановським, М.Я.Острогорським.

У 50-і рр. XX ст. в західній політології виникає теоретичне спрямування, що досліджує соціокультурний зміст процесів, в основі якого було розуміння зумовленості політики культурою. Теорія політичної культури відбила прагнення дослідників подолати формальні, інституалізовані методи вивчення політики. Основна увага була спрямована на вивчення ціннісно зумовлених зв'язків між владою і суспільством, виявлення залежності між процесом прийняття політичних рішень і політичною поведінкою. Внесок у розробку теорії політичної культури внесли Г.Алмонд і С.Верба, С.Липсет, М.Дюверже, У.Розенбаум, М.Кроз'є.

Найбільш відоме визначення політичної культури дане Г.Алмондом і С.Вербою в книзі "Громадянська культура" (1963 р.). Під політичною культурою вони розуміють: "...інтернаціоналізацію політичної системи через пізнання, почуття і судження її членів". Вона виступає як сукупність психологічних орієнтацій людей по відношенню до політичних об'єктів.

Даний підхід тяжіє до ототожнення політичної культури і політичної свідомості. Прибічники так званої всеосяжної інтерпретації включають в політичну культуру поряд з психологічними настановами і відповідні їм форми поведінки суб'єктів. Третю групу склали так звані об'єктивістські підходи, що розкривають зміст політичної культури через санкціоновані норми поведінки громадян і груп.

Для четвертої групи уявлень характерно визначення політичної культури як нормативної моделі бажаної поведінки і мислення.

Дослідження в області політичної культури в вітчизняній науці були ускладнені.

Політична культура являє собою систему історично сформованих відносно тривких настанов, переконань, уявлень, ціннісних орієнтацій, моделей поведінки в діяльності суб'єктів політичного процесу. Вона містить у собі культуру політичної свідомості, культуру політичної поведінки і культуру функціонування політичних інститутів.

Політична культура містить знання про політику, знайомство з фактами, інтерес до них, оцінку політичних явищ, оцінні думки про те, як повинна здійснюватися влада, емоційну сторону політичних позицій, як наприклад, любов до Батьківщини, негативне ставлення до проявів екстремістських настроїв, визнані в суспільстві зразки політичної поведінки, що визначають, як можна і як слід діяти в політичному житті.

Слід розрізняти політичну культуру особистості і політичну культуру суспільства. Для характеристики політичної культури особистості важливо прищепити усвідомлення суті і мети політичного процесу, знання своїх прав і обов'язків, міру включеності в реалізацію політичної влади. Політична культура суспільства – інституалізований і неінституалізований історичний та соціальний досвід національної й наднаціональної спільнот. Історичні традиції справляють активний формуючий вплив на політичну діяльність індивідів великих і малих соціальних груп. Інакше кажучи, політична культура суспільства є зафіксований у законах, звичаях, традиціях політичний досвід суспільства, рівень уявлень про політичний процес.

Більшість дослідників політичної культури звертаються до проблеми її типологізації. Без цього неможливо проаналізувати специфіку політичного життя в тому чи іншому суспільстві, поведінку різноманітних груп і прошарків населення.

Г.Алмонд і С.Верба виділили три "чистих" типи політичної культури: патріархальний, для якого характерна відсутність інтересу громадян до політичного життя. Члени суспільства не

очікують жодних змін з боку політичної системи, тим більше не виявляють власної ініціативи, щоб ці зміни мали місце. Аполітичність, замкнутість на місцевій або етнічній солідарності характерні для цього типу політичної культури. Така культура може відразу стати панівною в молодих державах, але вона зберігається і в розвинених індустріальних країнах, коли кругозір більшості громадян обмежений прихильністю до своїх коренів, свого місця проживання.

Другий тип – підданський, де присутня сильна орієнтація на політичні інститути, поєднана з низькою індивідуальною активністю громадян. Державна влада уявляється, в основному, в плані спускання зверху норм, яких необхідно дотримуватися, регламенту, якому потрібно підкорятися. Людьми керує побоювання покарання або очікування благ.

І третій тип – "partiципаторна політична культура", або політична культура участі, для якої характерна зацікавленість громадян в політичній участі і прояв на практиці такої активності.

Автори даної типологізації підкреслюють, що ці три типи на практиці взаємодіють між собою, утворюючи змішані форми з перевагою тих або інших компонентів: провінціалістсько-підданський, піддансько-partиципаторний, провінціалістсько-partиципаторний.

Перший змішаний тип характерний для переходу від провінціалізму до централізованої влади, характеризується лояльністю до центрального уряду, відходом від орієнтації на місцеві центри влади. Другий тип сполучає в собі появу активної самоорієнтації у значної частини населення і політичну пасивність у іншій. Третій тип характерний для країн, що розвиваються, на етапі переходу до буржуазної демократії. Основна задача полягає у збереженні спадковості в розвитку.

Для країн зі стабільним демократичним режимом характерний громадянський тип політичної культури, що є похідним від трьох перелічених основних типів культур. До найважливіших її ознак відносяться: прихильність до демократичних цінностей, збалансованість політичних орієнтацій, помірний рівень політичної активності, раціоналізм у прийнятті політичних рішень,

терпимість (що не розповсюджується однак на екстремальні ситуації і екстремістські сили). Стабільність демократичного політичного режиму спирається на наявність консенсусу відносно легітимності політичних інститутів, напрямку і сенсу політики. Визнання неминучості конфліктів, як результату різноманітності інтересів, поєднується з прихильністю до демократичних засобів їхнього розв'язування.

Деякі політологи проводять типологізацію за рівнем суспільного розвитку. Вони виділяють 4 типи: архаїчну, елітарну, представницьку та політичну культуру високої громадянськості.

Польський політолог Є.Вятр запропонував інший критерій – характер здійснення владних відносин у суспільстві. Основними Є.Вятр визначає три типи: авторитарну, тоталітарну і демократичну (що тотожна громадянському типу Г.Алмонда і С.Верби).

Ми розглянули приклади створення універсальних типологій. Актуальною бачиться побудова і аналіз типологій політичної культури окремих країн, виділення субкультур. Під субкультурою в політиці розуміють сукупність однорідних ціннісних орієнтацій і відповідних їм форм політичної активності окремих суспільних груп. Політична культура суспільства не складається з політичних субкультур, а вбирає найбільш тривкі, типові ознаки, характерні для основної маси населення. Кожна політична субкультура містить і те загальне, що характеризує домінуючу в суспільстві політичну культуру, і те специфічне, що відрізняє замкнуту субкультуру. Її особливості зумовлені відмінностями в стані суспільних груп, в економічній і соціальній структурі суспільства, відмінностями за етнічними, релігійними, освітніми, статевіковими та іншими ознаками. Ступінь поєднання між різноманітними субкультурами впливає на політичну стабільність країни.

Вивчення політичної культури дає можливість зрозуміти одну з найважливіших її функцій – прогностичну, що виявляється у впливі її на динаміку політичного життя. Політична культура надає певне спрямування політичному процесу, виявляє вплив на формування і діяльність політичних інститутів, зумовлює поведінку різноманітних соціальних груп. Вона –

найважливіша частина соціального клімату, що сприяє появі і сприйманню нового в суспільстві. Нормативно-регулююча функція спрямована на забезпечення налагодженого і стабільного функціонування політичної системи. Політична нормативність включає людину в сферу прийнятої для даного режиму влади політичної поведінки.

Комунікативна функція полягає в тому, що через політичні традиції особистості передаються зразки поведінки, забезпечується спадковість у суспільному розвитку.

Необхідно відзначити, що політична культура є найбільш консервативний елемент політичної системи. Однак стабілізація політичного процесу в Україні багато в чому залежатиме від перетворень в політико-культурній сфері.

Політичні традиції відіграють важливу роль у формуванні зразків політичної поведінки. Для радянської політичної культури базовою моделлю є тоталітарно-етатистська політична культура з атавізмами патерналізму. Перевага держави над людиною, тотальне підпорядкування людини так званим вищим державним інтересам, розцінювання її як гвинтика у величезному соціальному механізмові виступали її характерними ознаками. В цьому характері політичної культури відбилася і своєрідність геополітичного положення нашої країни – немовби на стику двох цивілізацій – Європи й Азії. На відміну від західноєвропейської культури, яка пронизана духом індивідуалізму, для країн Сходу характерна зневага метою і цінностями окремої особистості, неприпустимість політичного плюралізму. Можна виділити такі риси, як: персоніфікація влади, тяжіння політичних лідерів до прямих, позаопосередкованих політичними інститутами, контактів з масами.

В Росії неодноразово робилися спроби політичної модернізації, однак вони мали незавершений характер, за смугою реформ йшли контрреформи. Як слідство цього, зміцнювалася дихотомія двох субкультур: тоталітарно-етатистської і громадянської, остання знаходилась в стадії становлення, її розвиток був перерваний у жовтні 1917 р. Історичні традиції були підкріплені жорстким тотальним контролем держави, що вик-

лючав будь-яку ідеологічно несанкціоновану активність громадянина. Майже три генерації радянських людей зросло в умовах ідеології тоталітарного режиму, для якого характерні: ставка на насильницьке "ощасливлення" людей, відсутність плюралізму думок, політичний фанатизм, конфронтаційність мислення, прихильність силовим засобам розв'язування конфліктів.

У більшості люди важко сприймають ідеї ліберальної демократії, які засновані на поняттях ринку, політичної і економічної свободи, конкуренції, моральної автономії. Сучасній політичній культурі в Україні притаманна відмова від тоталітарного минулого, прихильність до демократичного вибору, однак політико-культурні орієнтації свідомості тоталітарного типу ще до кінця не викоренені, що створює загрозу виникнення і розростання екстремістських настроїв. Це можливо при неспівпадінні очікувань та реальної ситуації, коли перехід значної частини населення від традиційного способу життя до сучасного не підкріплюється зростанням добробуту. Атмосфера дезорієнтації, невпевненості в завтрашньому дні пов'язана з крахом звичних атрибутів соціального добробуту, відсутністю у населення ринкових настанов, втратою "історичної пам'яті" у відношенні володіння і розпорядження власністю. Реформи асоціюються з погіршенням власного матеріального становища. Все це робить хворобливим становлення нової моделі поведінки. Для політичної культури України характерно неприйняття шляхів і механізмів реалізації реформ, що ведуть до зубожіння більшої частини населення. Бідність – категорія не тільки економічна, а й політико-культурна. Соціокультурна поляризація зосереджує конфлікт на двох протилежних позиціях, виникають умови для розв'язування конфронтації засобами силового тиску. Харизматичне мислення, відсутність настанов на особисту відповідальність, правовий нігілізм послаблюють систему стримань та противаг по відношенню до можливості встановлення диктаторського режиму.

У сучасних умовах в Україні особливо актуальним бачиться збереження національної згоди. Основою його може виступати суспільний консенсус у відношенні прихильності до демократичного реформування.

Необхідні одночасні перетворення в економічній, політичній і соціальній сферах з урахуванням духовного рівня суспільства. Однофакторна (економічна) модель реформування здатна викликати соціальну катастрофу, стримує процес політико-культурних змін. Політичної стабілізації сприяла б наявність чітко визначеної мети політики демократичних перетворень. Враховуючи історичні традиції, вони повинні об'єднувати в собі ідеї економічної ефективності і соціальної справедливості. В сфері соціального реформування необхідно визначення кордонів, вихід за які неприпустимий. Відправною точкою в сучасному політичному житті повинен стати суверенітет особистості, економічною гарантією якого виступає власність, байдуже, чи полягає вона в мільйонних акціях, родинній фермі або всього лише в парі робітничих рук, інтелектуальних здібностях.

Формування чіткої законодавчої бази, розмежування компетенцій центральних і місцевих органів влади, стимулювання регіональних програм у сфері соціально-економічного реформування може стати базою для політико-культурних змін.

У нинішній момент лише в окремих колах міського населення, серед підприємців і частини інтелігенції, керівників підприємств відбулася ціннісна переорієнтація. Тому проблема порушення негативних аспектів традиціоналістської політичної культури перебуває в безпосередній залежності від ефективності демократичних перетворень і підвищення інтенсивності міжкультурного обміну.

3. Політична соціалізація особистості: сутність, інститути, етапи

На різних ступенях свого розвитку політична культура суспільства виконує одну з найважливіших своїх функцій – політичну соціалізацію. Інакше кажучи, входження людини до політики, її підготовка та включення у відносини влади. Це здійснюється в процесі засвоєння панівних культурних норм та орієнтирів, цінностей та моделей політичної поведінки. В свою чергу, політична соціалізація забезпечує відтворення

існуючої політичної культури, спадкоємність політичного розвитку суспільства. Вона сприяє встановленню суспільного порозуміння, впорядковує відносини між громадянином та державою. Як висновок, гарантується відносна стабільність політичного режиму.

Політична соціалізація дає змогу особистості орієнтуватися в політичному просторі, брати участь у політичній взаємодії.

Процес політичної соціалізації передбачає не лише засвоєння особистістю інформації та вимог з боку політичної системи, та формування лояльності до режиму. В сучасних умовах цей процес повинен втілювати самостійну оцінку особистістю традицій та переконань, усвідомлений вибір моделей поведінки.

Універсальними інститутами політичної соціалізації є родина, система освіти, засоби масової інформації, державні та суспільні організації, окремі політичні події. Завдяки цим інститутам здійснюється залучення людей до домінуючої політичної культури. В різних країнах роль, значення та спрямованість дії даних інститутів політичної соціалізації може сутнісно відрізнятись.

Політична соціалізація має два якісні стани – первісний та вторинний. Різниця між ними – в залежності від віку людини, конкретного політичного досвіду та ступеня самостійності політичної поведінки й дії.

Первісна соціалізація характеризує початкове (звичайно з трьох-п'яти років) сприйняття людиною політичних категорій. Поступово йде формування вибірково-індивідуального відношення людини до явищ політичного життя. Американські вчені Д.Істон та І.Деніс розрізняють чотири основні складові цього стану. Це безпосереднє сприйняття політичного життя, інформацію про яке дитина отримує в відношеннях та оцінках батьків. Поступово у неї здійснюється персоналізація політики.

Ті чи інші фігури, пов'язані з владою, постають для неї як образи контакту з політичною системою. Такими фігурами можуть стати, наприклад, президент країни, поліцейський. На основі оцінки їх дії дитина засвоює ту чи іншу модель поведінки по відношенню до влади. Таким чином, навчаючись любити чи ненавидіти різні політичні образи, дитина ідеалізує політику. З переходом до надособистого бачення політики, цей етап

політичної соціалізації постає як інституалізація її якостей та властивостей.

Вторинний етап постає тоді, коли форми та засоби засвоєння людиною політичної інформації, а також оволодіння спеціалізованими ролями в сфері влади здійснюється особистістю незалежно від тиску групової свідомості чи політичної ситуації. Вторинна політична соціалізація також може мати різні рівні. В неї найбільш важливим є здібність людини до самостійної розробки різного роду цінностей, уявлень, переваг.

Таким чином, політична свідомість та політична культура є одним з найважливіших складових політичного життя, що визначають його зміст та напрямки розвитку. Кожне суспільство має свої специфічні риси політичної свідомості та політичної культури. Однак для проведення детального аналізу можна застосувати "чисті" типи, які узагальнюють політично-культурні якості суспільств за різними критеріями, розподіляють різні рівні політичної свідомості.

Саме аналіз політичної свідомості та політичної культури дає нам змогу зрозуміти, чому окремі соціальні групи і навіть цілі народи ведуть себе по-різному в однакових політичних умовах, по-різному оцінюють одні й ті самі явища політичного життя. У цих феноменах втілюється зв'язок поколінь, вплив традиції. Завдяки ним людина входить до суспільного та політичного життя, бере участь у суспільній взаємодії. Отже, політична свідомість та політична культура несуть велике функціональне навантаження.

Курс політології якраз і спрямований на формування у студентів знань про політичне життя, основи політичної впливовості та активної громадянської позиції, без чого неможливе ні створення стабільного демократичного суспільства, ні розробка новітньої ідеї українського державотворення.

Питання для самоконтролю

1. Що таке політична культура?
2. З яких елементів складається політична культура?

3. Які типи політичної культури виділили Г. Алмонд та С. Верба?
4. Які функції виконує політична культура?
5. Яка структура політичної культури?

Рекомендована література

1. *Основи політології*. Курс лекцій /За ред. проф. Н.І. Сазонова. – Х., 1993. – С. 311–339.
2. *Алмонд Г.А., Верба С.* Гражданская культура и стабильность демократии //Полис. – 1992. – № 4.
3. *Баталов Э.Я.* Политическая культура современного американского общества. – М., 1990. – 256 с.
4. *Вебер М.* Протестанская этика и дух капитализма / Избр. произв. – М., 1990. – С. 60–273.
5. *Гавриленко І.* Чи потрібна державі ідеологія //Віче. – 1996. – №4. – С. 46–53.
6. *Гаджиев К.С.* Политическая культура: концептуальный аспект // Полис. – 1991 – № 6. – С. 22–34.
7. *Донченко О.* Концепція соціетальної психіки суспільства. Стаття друга: Соціетальні стани і процеси //Філософія і соціологічна думка. – 1994. – № 3 – 4. – С. 36–73.
8. *Фарукишин М. Х.* Политическая культура общества // Соц.-полит. науки. – 1991. – № 4. – С. 103–112.
9. *Щегоричев В.А.* Политическая культура: модели и реальности. – М., 1990.
10. *Основи політології*. Стислий словник термінів і понять. – М., 1993.
11. *Основи политической науки*. Учеб. пособие / Под ред. проф. В. П. Пугачева. – М., 1993.
12. *Молчанов М.* Політична культура України: радянська чи пострадянська? //Сучасність. – 1995. – № 10. – С. 59–69.
13. *Основи політології (Курс лекцій)*: Навч. посібник. – Х., 1996. – С. 136–150.
14. *Політична культура населення України*. – К., 1993. – 136 с.
15. *Рудакевич О.* Політична культура України: руйнація та шляхи відродження //Розбудова держави. – 1995. – № 10. – С. 26–30.
16. *Степін О.* Ціннісні орієнтації населення в постсоціалістичну добу // Віче. – 1994. – С. 79–85.
17. *Україна і Росія в контексті європейських цінностей* //Політична думка. – 1993. – № 1. – С. 38–39.
18. *Цимбалістий Б.* Політична культура українців //Сучасність. – 1994. – № 3. – С. 94 – 105; № 4. – С. 77–90.

Тема 7.

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО ТА ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ

Загальні положення

Лідерство – невід’ємний компонент політичної діяльності. Проблеми лідера й лідерства, їхнього місця в суспільстві минулого, сучасного та майбутнього, перспективи їх розвитку та умови формування постійно хвилюють людство. З їх розв’язанням пов’язують долі людей та прогнози розвитку суспільства. Ця тема набуває особливої актуальності сьогодні, бо якісна перебудова життя суспільства неможлива без кардинального реформування управління, без наявності професійного корпусу політичних лідерів, які керують державними і партійними організаціями, громадсько-політичними рухами і неформальними об’єднаннями.

Лідерство – це не новий стиль керівництва, а засіб організації влади в громадянському суспільстві з розвинутою політичною свідомістю всіх або більшості його соціальних верств. Соціальне й політичне партнерство, взаєморозуміння лідера та його послідовників – основа нової сучасної політики.

Проблема політичного лідерства та політичних еліт багатопланова. Мета теми – лідерство і еліти як специфічний аспект політичної діяльності та політичних відносин.

План лекції

1. Природа, сучасні теорії та типологія політичного лідерства.
2. Сутність політичної еліти, концептуальні напрями тлумачення еліт. Типологія еліт.

1. Природа, сучасні теорії та типологія політичного лідерства

Спроби осмислення багатогранності проблеми лідерства (від англ. *lider* – провідник) сягають давнини й впродовж сторіч не припиняються. Історія дослідження політичного лідерства – приклад різноманітності підходів і відсутності загальноприйнятої базової теорії. Здавна сформувалися традиції в підходах до її розуміння, які мають два напрями. Перший цікавиться переважно морально-етичним змістом терміна, другий відзначається певною прагматизацією й визнає за особистістю право приймати рішення, її здатність до згуртування людей для досягнення поставлених цілей тощо.

Політика, її завдання і цілі розрізняється на різних рівнях політичної діяльності, тому існують і різні лідери. В малій групі (це може бути еліта верхніх рівнів влади або іншого керівництва) роль лідера містить у собі здатність згуртувати людей та спрямувати їх діяльність. Від лідера вимагається тісне особисте спілкування з близьким оточенням. При цьому виявляються і відіграють організаторську роль його особисті якості: вміння володіти ситуацією, приймати рішення, брати на себе відповідальність, робити правильний політичний вибір. Водночас лідер повинен уміти задовольняти інтереси групи, не виходячи за межі права і громадянських норм.

Іншим є лідерство на рівні "великої політики", управління країною, політичними рухами. Від лідера такого масштабу вимагається згуртування інтересів широкої суспільної бази влади. Тут мають значення не стільки особисті якості лідера, скільки його вміння формувати загальні політичні вимоги, знаходити високі критичні й конструктивні якості, спілкуватися з більш широким колом людей, переконувати їх, бути виразником їх інтересів. Тільки тоді лідер може стати символом руху, партії, суспільства.

Обов'язкова умова лідерства – володіння владою в конкретних формальних чи неформальних організаціях різних рівнів і масштабу – від держави і навіть групи держав до урядових установ, суспільних груп, рухів, партій. Формалізована влада ліде-

ра закріплюється законом. Але в кожних випадках лідер має соціальну і психологічну логіку, емоційну опору в суспільстві або колективах людей, які за ним слідуєть.

Таким чином, на всіх рівнях політики лідерство реальне при визначених умовах. Лідер повинен не тільки вести за собою людей, а й мати для цього необхідні якості.

Що ж являє собою політичний лідер? *Політичний лідер* – це особа, інтеграційні, новаторські, критично зорієнтовані, здібності якої спрямовані на створення і реалізацію програми (концепції) розв'язання соціальних проблем і завдань суспільного розвитку.

Його провідний засіб – моральний вплив, апеляція до громадської думки. Функції політичного лідера зосереджені на:

- ◆ об'єднанні громадян навколо спільних цілей;
- ◆ визначенні та прийнятті оптимальних політичних рішень;
- ◆ захисті мас від беззаконня;
- ◆ забезпеченні політичного, інформаційного, емоційного зв'язку влади та мас;
- ◆ укоріненні в свідомості мас оптимізму для досягнення проголошених цілей.

Розумінню проблеми політичного лідерства сприяє знання класифікації цього поняття. У науковій літературі існує безліч класифікацій, які базуються на різних критеріях.

У політології, починаючи з М. Вебера, політичних лідерів поділяли на три типи: традиційних, легальних й харизматичних в залежності від того, на чому базувались їх претензії на владу (авторитет).

Традиційні лідери (вожді) спираються на вікові традиції, що не викликають ніяких сумнівів.

Легальні лідери повинні здобувати владу законним шляхом.

Харизматичні лідери (харизма, по М.Веберу, лідер-напівбог, пророк, великий месія) спираються не на силу традицій або закону, а на незвичайні особисті якості. Ці якості не мають чітко висловленого змісту, але вони достатні для того, щоб у харизматичного лідера були послідовники, які бажають вручити йому політичну владу.

Якщо взяти за критерій психологічні особливості поведінки лідерів, то при цьому розрізняють :

- ◆ експертів – людей раціонального складу розуму, які віддають перевагу фактам і цінують точність;
- ◆ організаторів – діяльних особистостей, ініціативних, які просуваються до влади цілеспрямовано, але не поспішаючи;
- ◆ комунікаторів – спонтанних і емоційних політиків, які розглядають політику як сцену власного самоствердження;
- ◆ стратегів – оригінальних людей, які відкидають задані схеми і роблять політичне життя навколо себе насиченим і неспокійним.

Американська дослідниця М. Херманн аналізує зміст функцій політичного лідерства через такі образи людей:

Образ перший: лідер-прапорносець. Він визначає для своїх послідовників цілі й вказує напрями їх діяльності. Йому притаманні власне бачення дійсності, яскраві, привабливі персональні якості.

Образ другий: лідер-комівояжер, або служник, якому властиве уважне ставлення до потреб людей, здатність переконати їх в тому, що саме він може надати цю допомогу.

Образ третій: лідер-маріонетка, для якого важлива здатність переконувати людей, завдяки чому "купують" його ідеї та плани.

Образ четвертий: лідер-"пожежник", дії якого багато в чому визначені нагальними вимогами політичної ситуації. Автор вважає, що в політичній практиці всі зазначені риси в різному поєднанні реалізуються більшістю лідерів. В Україні, на жаль, переважають лідери-маріонетки і пожежні, відверто бракує лідерів-прапорносців та служителів.

Якщо взяти за критерій стиль діяльності лідера, то можна виділити: авторитарний стиль, для якого характерні жорсткість мислення лідера, ігнорування інформації й аргументів, одноособовий вибір напрямів і цілей діяльності. Демократичний стиль відзначають гнучкість мислення, схильність до отримання максимально повної інформації, лідер бере участь в обговоренні проблем нарівні з усіма, цілі і напрями діяльності обираються, виходячи з точки зору, яка перемагає.

Докладно розглянемо типи лідерів, критерієм класифікації яких є змістовний смисл, суспільна цінність їхньої політичної діяльності.

Популістський тип (від лат. *populus* – народ, боротьба за інтереси народу) відзначається прагненням до "показухи" при виконанні ролі виразника інтересів своїх прихильників. Для досягнення влади він заграє з народом, проголошуючи пріоритет волі народу над політичними рішеннями, висловлюючи недовіру політикам. Популісти багато обіцяють, намагаються сподобатися масам, але в їх діяльності відсутнє знання реальності, багато амбіційності, мало передбачливості. Це, по суті, диктаторський стиль лідера, завуальований іноді доброзичливими патерналістськими мотивами.

Професійний тип лідера дослідники оцінюють найбільш високо. Це лідер, згідно з термінологією американського дослідника Д.Белла, технотронного, або постіндустріального, суспільства. Він – глобальний стратег, має комп'ютерну грамотність й іноді використовує харизматичні якості для того, щоб привабливо викласти свої ідеї й плани, переконати громадян в їх перевагах, залучити до їх здійснення.

Таким чином, стосовно розповсюджені в сучасній науці концепції політичного лідерства поведінка лідера є результат взаємодії двох складових: його дій, що виявляються в якостях особистості, і об'єктивних обставин. Значення об'єктивних обставин визначається трьома факторами:

- ◆ впливають на формування особистості лідера;
- ◆ ставлять перед ним проблеми;
- ◆ визначають умови, в яких лідеру ці проблеми доведеться вирішувати.

Проте потрібно мати на увазі, що лідер завжди чимось унікальний. Саме політичний ринок визначає "вартість" тих чи інших політичних лідерів і самої інституції лідерства.

У світовій політичній і теоретичній практиці відомо щонайменше два пріоритетних підходи до політичного лідерства. Перший – це орієнтація на лідера як на людину-програму, коли основну увагу приділяють певним теоретичним, вартісним, ідей-

ним міркуванням, викладеним у програмі лідерів. Цей пріоритет є специфічною західноєвропейською конструкцією, коріння якої сягають Великої французької революції. Другий підхід пов'язаний з давніми історичними традиціями персональної оцінки політичних лідерів.

Розглянемо деякі західні концепції лідерів. Однією з популярних упродовж тривалого часу залишається "теорія рис". Вона виникла під впливом досліджень англійського психолога і антрополога Ф.Гальтона, котрий пов'язував цей феномен зі спадковістю. В рамках цього напрямку були здійснені дослідження царських династій різних націй, аналіз шлюбів між правителями тощо. Основною ідеєю такого підходу була впевненість в тому, що коли лідеру притаманні якості, які передаються спадкоємно і відрізняють його від інших, то ці якості можна виокремити. Проте скласти перелік таких рис тоді не вдалося. У 1940 р. американський психолог К.Берд склав список із 79 рис, які згадувалися дослідниками як "лідерські". Серед них були названі ініціативність, почуття гумору, ентузіазм, впевненість у собі тощо. Але ні одна з них не займала міцного місця в переліках: 65 відсотків названих рис були згадані тільки один раз, 16–20 – двічі, 4–5 – тричі і лише 5 – названі чотири рази. Цей факт дав можливість американському психологу Ю.Дженнінгу пояснити суб'єктивізм цих теорій рис, які, з його точки зору, значною мірою відображали риси самих дослідників, ніж риси лідера. Незалежно від відношення до теорії рис та її наукової цінності люди продовжують вважати, що політичний лідер повинен мати деякі головні риси: чесність, моральні якості, продуктивність ідей, здатність розв'язувати конфлікти, високий рівень інтелекту тощо. У такому контексті закономірним є запитання: чому лідерами в реальному житті стають не найяскравіші індивідуальності? Певною мірою відповіддю на нього є розуміння головних тез ситуативної концепції лідерства.

Ситуативна теорія лідерства (В.Ділл, Г.Хиптон, А.Голднер та ін.) стверджує, що лідер є функцією певної ситуації (місця, часу, обставин), тому його вибір має визначатися конкретними ситуаціями, що виникають у "піраміді влади". Ці обставини мо-

жуть бути сприятливими, нейтральними, несприятливими, такими, що збігаються з програмами лідера, або такими, що заперечують їх. Теоретики ситуативного підходу саме дією ситуативної концепції пояснюють таке явище, як культ особи.

Ситуативна теорія не заперечує знання індивідуальних рис особистості, проте відстоює позицію відносності значення для лідера персональних характеристик. Це вельми співзвучне вислову Ліона Фейхтвангера, що влада навіть пустопорожню людину наповнює змістом. І історія знає такі приклади. Навіть знаходячись у напівсвідомому стані, деякі люди (Л.Брежнєв, К.Черненко) об'єктивно виконували роль політичного лідера, були символом держави. Для того, щоб зняти можливі заперечення, що ситуативна теорія розглядає особистість лідера як маріонетку, американський вчений Е.Хартлі запропонував модифікацію цієї теорії. Він припустив, що, по-перше, якщо людина стає лідером в одній ситуації, не виключено, що вона ним стане і в іншій; по-друге, в результаті стереотипного мислення лідери в одній ситуації розглядаються групою як "лідери взагалі"; по-третє, ставши лідером у конкретній ситуації, людина набуває авторитет, який сприяє її обранню і наступного разу; нарешті, лідером частіше обирають людину, яка має мотивацію до досягнення влади.

Проте така точка зору не зняла однобічності ситуативної теорії і тому породила третій, більш-менш компромісний варіант – особистісно-ситуативну теорію. В 1952 р. Г.Герт і С.Мілз виділили чотири фактори, які потрібно врахувати при розгляді феномена лідерства:

- ◆ риси і мотиви лідера як людини;
- ◆ постать лідера і мотиви, які існують у свідомості його послідовників і змушують їх йти за ним;
- ◆ характеристику ролі лідера;
- ◆ інституціональний контекст, тобто ті офіційні правові параметри, в яких працює лідер.

Таким чином, лідерство стало розглядатися як відносини лідера з людьми, а не як характеристика окремого індивіда.

Феномен лідерства також пояснює теорія послідовників (Ф.Стенфорд, Д.Рісмен, К.Шатл та ін.). Вона тлумачить лідерство як особливий тип взаємин між керівником та послідовниками (виборцями, активними прихильниками лідера, тими, хто справляє на нього вплив). Лідер і його послідовники складають єдину систему. Позиція лідера стосовно своїх послідовників залежить від ступеня концентрації ним влади, рівня культури його і суспільства, політичного режиму, в рамках якого реалізується його володарство. Поясненню природи політичного лідерства допомагає і психологічна теорія, яка відштовхується від психоаналізу З.Фрейда. В основі психоаналізу З.Фрейда є теорія фрустрації, що означає стан збудження людини, якщо вона усвідомлює, що є перешкоди до реалізації її інтересів. Теорія фрустрації пояснює, як сексуальні мотиви (лібідо) трансформуються в інші, в тому числі й політичні мотиви і бажання. Послідовники З.Фрейда (Є.Фромм, Т.Адорно та ін.) стверджують, що психіка людини має бути в основі суспільного життя, а людина, за природою індивідуальна, власне, одержима волею до влади. Деякі дослідники вважають лідерство певним видом потьмарення як наслідок неврозу. Вони виявили тип особистості, схильний до авторитаризму. Влада над іншими надає такій людині сексуальну насолоду, тобто вона є своєрідною формою садизму. Така особистість ірраціональна, містифікована, керується емоціями, не терпить рівності. Дійсно, історія свідчить, що багато політичних лідерів були невротиками – Наполеон, Гітлер, Сталін тощо.

Максимально завищена оцінка функцій і ролі політичного лідера в історії – сутність культу особи. Це закономірний наслідок і одна з передумов тоталітарного політичного режиму, хоч має місце і в авторитарних, а частково і в демократичних державах. Особа може увійти в історію як сатрап, деспот, тиран. Яскравий приклад тому політичні біографії Гітлера, Сталіна, Чаушеску, Хусейна і ще багато кого. Ідейні джерела культу особи лежать у тоталітарній ідеології, її претензії на монопольне володіння істиною тощо.

Отже специфіка діяльності політичного лідера пов'язана з його посадовим перебуванням у певній структурі управління й передбачає тривале використання влади. Зумовлене ж політичне лідерство такими базисними чинниками, як тип власності, форми державного устрою, рівень зрілості існуючих суспільних та міжособистісних взаємин. Політичне лідерство може змінюватися лише в системі взаємодії із зазначеними чинниками, що й визначає суть діяльності лідера.

2. Сутність політичної еліти, концептуальні напрями тлумачення. Типологія еліт

Влада в кожній країні, незалежно від політичного режиму, здійснюється визначеною групою людей – елітою. Елітисти (вчені, що вивчають проблему еліти) стверджують, що ще з стародавніх часів людство було розділено на дві нерівні частини – правлячу групу і маси. Головними фігурами в історичному процесі є історичні особистості, а народні маси не здатні до історичної творчості. Ще Сократ вчив, що суспільством управляють "кращі люди", Платон вважав, що управляти державою повинна каста аристократів, яка утримує в смиренні народ. Погляди стародавніх мудреців живучі, вони культивуються віками й виправдовують панування меншості. Сучасні, класичні концепції еліт розроблені наприкінці XIX – на початку XX ст. в працях Т.Моски, В.Парето, Р.Міхельса, М.Вебера та ін.

Слово еліта (від лат. *eligere* та фр. *elite* означає кращий, добірний). У суспільних науках термін широко не вживали в Європі до кінця XIX – початку XX ст., у США – до кінця 30-х рр. XX ст., а в Україні – до початку 90 рр. XX ст.

Що таке еліта? У відповіді на запитання наука виявляє більш розбіжностей, ніж згоди. Спроби згрупувати строкати визначення еліти дають можливість виявити два загальні концептуальні напрями у тлумаченні цієї проблеми: ціннісний та структурно-функціональний.

Ціннісний напрям пояснює існування еліти певною "перевагою" (моральною, інтелектуальною тощо) одних людей над

іншими. Найбільш поширений варіант цього напрямку – теорія "демократичного панування еліт". Суть теорії може бути репрезентована кількома її головними тезами. Це істотне зростання ролі в суспільстві елітарних груп; захист прав еліти "володіти й правити", твердження, що нерівність – підвалина соціального життя. До вартісних підходів до еліти належить й геніократія – ідея про месіанську функцію генія, яка також досить поширена.

Структурно-функціональний напрям акцентує увагу на важливості функцій управління, які й визначають владну роль людей, котрі їх виконують.

Рамки структурно-функціонального напрямку розширюють суміжні з ним елітаристський та плюралістичний підходи до тлумачення еліт.

Згідно з елітаристським підходом суспільством керує еліта, яка об'єднує тих, хто має владу, насамперед у політичній, економічній, військовій царинах. Члени цих еліт об'єднані єдиними інтересами, згуртовані. Ця єдність, у свою чергу, має коріння в однаковому соціальному походженні, високому рівні освіти, матеріальній забезпеченості. Завдяки цьому існує циркуляція людей, які обіймають владні посади. Цей взаємообмін лідерами стимулює появу й функціонування монолітної еліти влади, що має єдині ціннісні орієнтири.

Прихильники плюралістичних тлумачень еліти обстоюють її різноманітність. Вплив кожної з еліт обмежений специфічною для неї сферою діяльності. Ні одна з еліт не може домінувати у всіх сферах діяльності. Наявність численних центрів влади є достатньою підставою для контролю за владними структурами, за змістом, методами їх діяльності, їх відповідальністю суспільним проблемам.

Розібратися в різноманітності еліт допомагає її типологія. Типологізувати еліту можна за безліччю критеріїв.

Як перший критерій типізації еліт розглянемо джерела та способи її формування. Наприклад, якщо пріоритетним шляхом належності до еліти є багатство, то вона має плутократичний (від гр. *pluyos* – багатство та *kratos* – влада) харак-

тер; якщо нехтування моральними нормами, то макіавелістський характер тощо.

Другим критерієм типізації еліт є зміст функцій та цілей їх діяльності.

У зв'язку з цим виділяються контреліта і квазіеліта. Контреліта – це владні групи, які існують у складі діючої еліти або паралельно з нею й протидіють їй. Тлумачення терміна "квазіеліта" (іноді її ще називають псевдоеліта) складне. Що є визначальними характеристиками квазіеліти? Це, перш за все, сакралізація, тобто наділення явищ, людей "священним" змістом, впровадження у суспільну свідомість низки потрібних постулатів. Для громадян таке обоження влади обертається насадженням духу недовіри, страху, доносу, а водночас сліпою вірою в мудрість можновладців. Іншою характерною рисою квазіеліти є подвійність її свідомості. Свідчення тому – подвійні стандарти, які передбачають, що думати можна одне, а говорити інше (наприклад, окупація радянськими військами Афганістану, яку іменували "наданням інтернаціональної допомоги"). Наслідком подвійної свідомості і маневрів квазіеліти є виникнення подвійної істини – однієї для всього світу, а іншої – для самої квазіеліти.

Підкреслимо, що квазіеліта – це соціальне, колективне явище. Для здійснення переходу до іншої, не ілюзорної, а реальної соціальної конструкції необхідне не тільки нове духовне формування народу, а й становлення істинної еліти.

У формуванні політичної еліти велике значення мають системи її рекрутування. Розрізняють дві системи рекрутування еліт: система гільдій та антрепренерська система (підприємницька). У чистому вигляді вони зустрічаються рідко. Антрепренерська більш характерна для демократичних держав, система гільдій – для авторитарних, хоч її елементи застосовуються і в демократичних країнах, особливо в економіці і державно-адміністративній сфері.

Для системи гільдій характерні :

- ♦ закритість, відбір претендентів на більш високі посади із самої еліти, ієрархія;

- ♦ наявність високих вимог для заняття посад (партійність, вік, освіта, характеристика тощо);
- ♦ закрите коло електорату (люди, що здійснюють відбір) – в нього входять лише члени керівного органу влади (бюро, ради тощо) або питання вирішує один керівник – голова уряду, фірми тощо;
- ♦ репродуктування існуючого типу еліти: тоталітарного, авторитарного, демократичного.

Для антрепренерської системи характерні:

- ♦ відкритість, можливість претендувати на посаду багатьом представникам різних груп;
- ♦ невелика кількість формальних вимог;
- ♦ широке коло електорату, який включає всіх виборців країни, конкурентність відбору;
- ♦ першочергова значущість особистих якостей, вміння захопити ідеями і програмами;
- ♦ можливість досягнення пропорційності представлення в еліті різних соціальних груп населення, політичних партій і рухів.

Ці обидві системи мають як позитивні, так і негативні риси. Антрепренерська відкрита для молодих лідерів і інновацій. Проте існує імовірність ризику і непрофесіоналізму, непередбаченості в політиці. Система гільдій характеризується більшим професіоналізмом, досвідом, передбачуваністю, проте схильна до бюрократизації, консерватизму, призводить до перетворення в замкнуту касту.

Отже, повторимо вслід за одним із засновників теорії еліт італійським вченим В.Парето, подобається це комусь чи ні, але людське співтовариство є неоднорідним і люди відрізняються фізично, морально, інтелектуально. Еліта, місія якої на початку XXI ст. дедалі більш окреслюється не у протиставленні себе народу, а у приведенні до спільного знаменника окремих індивідуальних воель, які самостверджують себе в усій їхній різноманітності, формує лідерство й безпосередньо спирається на такий ешелон влади, як бюрократія.

Таким чином, виховання еліти – важлива суспільна задача. Навчання господарському управлінню (менеджменту) створює

умови для підготовки людей, які здатні зайняти в державі високі політичні посади. Це передача знань, досвіду аналізувати ситуації, розвиток управлінських навичок, виховання відповідальності, навчання різноманітним стилям управління.

Лідер повинен вміти, як говорив У.Черчілль, добувати користь із самих не вигідних ситуацій. Особливе мистецтво лідера – перетворювати в союзників прихованих і навіть явних супротивників.

Наш час і наша країна гостро потребують нового покоління лідерів із стратегічним мисленням, неординарним баченням ситуації, впевненістю в успіх. Поеднання об'єктивних сил, політичних обставин, суспільних традицій політичної дійсності утворює лідера, але тільки при особливому його складі, інакше він залишиться службовцем, керівником хоч і високопоставленим.

Питання для самоконтролю

1. Як Ви розумієте поняття "еліта", "лідер", "лідерство"?
2. Які види еліт Ви знаєте?
3. Коли і ким був введений в обіг термін "еліта"?
4. Які типи партійних еліт виділив Г. Моска?
5. Які види еліт виділив В. Каретто?
6. Яка відмінність між "відкритою" і "закритою" елітами?
7. Які ознаки політичного лідерства?
8. Як класифікуються політичні лідери?

Рекомендована література

1. *Лазоренко О.В., Лазоренко О.О.* Теорія політології. – К., 1996.
2. *Мальцев В.А.* Основы политологии. – М., 1997.
3. *Михельс Р.* Рабочие вожди пролетарского происхождения // Диалог. – 1990. – №8.
4. *Бебик В.* Еліта, елітарність, лідерство // Віче – 1993. – Липень.
5. *Блондель Ж.* Политическое лидерство. – М., 1992.
6. *Скуратовский В.* Историческая ритмика украинской элиты // Политическая мысль. – 1994. – №3.

7. Федоров А. Нарциссизм посткоммунистической украинской элиты. // Политическая мысль. – 1994. – №3.
8. Бекешкина И. Есть ли в Украине общенациональные лидеры? // Политическая мысль. – 1994. – №3.
9. Похило І. Лідерство // Політологічні читання. – 1994. – № 1.
10. Чешкова С. Політична еліта і демократична процедура // Нова політика. – 2001. – № 6.
11. Піча В.М. Хома Н.М. Політологія. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К., 2002.

ДОДАТОК А

Політичний лідер	
Авторитетний член організації, групи, суспільства, особистий вплив якого дозволяє йому відігравати вагомую роль в політичних процесах і ситуаціях	
Характерні риси	Основні функції
Наявність ясної політичної програми, відповідної інтересам великих соціальних груп	Інтеграція суспільства, об'єднання народних мас
Популярність, уміння подобатися людям, завойовувати їх симпатії	Находження й прийняття оптимальних політичних рішень
Політична воля, готовність брати на себе відповідальність	Соціальний арбітраж і патронаж, захист мас від беззаконня, підтримка порядку в суспільстві
Гострий розум і політична інтуїція	Комунікація влади і мас, запобігання відчуженню громадян від політичного керівництва
Організаторський талант і ораторські здібності	Мобілізація мас на реалізацію політичних цілей
	Легітимація політичного устрою

ДОДАТОК Б

Політична еліта		
Відносно невелика соціальна група, яка концентрує в своїх руках значний обсяг політичної влади, забезпечуючи інтеграцію, субординацію й відображення в політичних установах інтересів різних верств суспільства		
Характерні риси	Гарантія проти деградації	Критерії ефективності діяльності
Невелика, достатньо самостійна соціальна група	Широка гласність	Досягнутий рівень прогресу і добробуту свого народу
Високий соціальний статус	Політичний плюралізм (конкуренція еліт)	Політична стабільність суспільства
Значний обсяг державної і інформаційної влади	Розподіл влади	Національна безпека
Безпосередня участь у здійсненні влади	Відкритість еліти для соціальної мобільності	Оптимальне співвідношення між громадянським суспільством і державою
Організаторські здібності і талант	Суворе дотримання законності, демократичних процедур	

Тема 8.

ОСНОВНІ ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ СУЧАСНОСТІ. ДЕМОКРАТІЯ: СУТНІСТЬ, ФОРМИ ТА РОЛЬ У СУСПІЛЬСТВІ

Загальні положення

Сучасний світ – це багатолика сукупність розвитку, взаємодії, еволюції, втрати одних та здобуття інших характерних рис. Тому в світовій науці політичні режими вивчають у рамках багатьох теоретичних шкіл та напрямів.

Мета лекції – з'ясувати, як здійснюється політична влада, які теорії суспільно – політичного розвитку та прогностичні тенденції є в її основі; типологічні ознаки сучасних політичних режимів, відомі світовій громадськості теоретичні підходи, що дозволяють розібратися в найскладніших соціальних змінах.

План лекції

1. Сутнісні характеристики політичних режимів. Типологія політичних режимів.
2. Демократичні основи політичного життя суспільства. Сучасні концепції демократії.

1. Сутнісні характеристики політичних режимів.

Типологія політичних режимів

При розгляді першого питання слід зрозуміти, що політичний режим являє собою комплекс взаємодіючих компонентів здійснення політичної влади. Носієм зв'язків та відносин, тобто показником того, як, в якій політичній парадигмі працює влада, є компоненти та їх взаємодія, атрибутивні, характерні властивості того чи іншого політичного режиму.

Політичний режим складається, принаймні, з трьох компонентів, які зберігають певну автономність. Ця обставина має цілу низку важливих наслідків, зумовлених, передусім, плюралізмом тлумачення політичного змісту режиму.

Перший компонент, який складає зміст поняття “політичний режим”, – це права та свободи особистості, пріоритетний тип її політичної культури, поведінки, свідомості, менталітету. Права людини, їх міра та гарантії реалізації взаємозв’язані з рівнем розвиненості самого права, його роллю в механізмі політичного володарювання. Сутність політичного режиму, отже, визначається тим, що у державі є пріоритетним – права держави чи права особистості.

Другий компонент змісту поняття “політичний режим” також має кілька вимірів, обумовлених рівнем та якістю соціально-економічного розвитку суспільства, принципом поділу влади, статусами партійної системи, політичної опозиції, засобів масової інформації, армії, поліції, церкви.

Будь-який політичний режим прагне самолегітимації, тобто намагається викликати віру, прихильність до себе, переконати громадян у правильності та обґрунтованості свого правління, його ефективності. Легітимних політичних режимів самих по собі не існує, бо легітимність досягається створенням емоційно-оцінного стану підлеглих цього режиму. Індикатором легітимності режиму є і характер відносин його з іншими державами (наприклад, режим напівколоніальний, суверенний тощо).

Третій змістовий компонент політичного режиму – це методи здійснення політичної влади.

Таким чином, політичний режим є осередком взаємодії комплексу компонентів, кожний з яких, у свою чергу, містить не менш інтегровані складові. Політичний режим – це вираження політичного напрямку здійснення політичної влади, її політичних пріоритетів, тобто він характеризує політичну систему і пов’язаний з нею загалом і з усіма її складовими. Тому політичні режими і відрізняються один від одного, передусім, своєю політичною системою (її структурою, пріоритетами, методами дії

тощо). Перефразуючи висловлювання О. Шпенглера про політику, можна сказати, що політичний режим у найвищому розумінні є життя, а життя є політичний режим.

Політологічний енциклопедичний словник (1997) дає таке визначення поняття “політичний режим”. Це – сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявих стосунків між державною владою і суспільством, домінуючих форм ідеології, стану політичної культури.

Класифікація політичних режимів достатньо різноманітна. Наприклад, політичні режими можна класифікувати:

- ◆ за рівнем демократичності (народний – антинародний);
- ◆ за ступенем розвинутості політичної системи (авторитарно-демократичний, відкритий та закритий, легітимний і нелегітимний);
- ◆ з точки зору форм правління (режим парламентського типу, президентського правління, монархічні, республіканські тощо);
- ◆ за кланово-груповими критеріями (режим “білої меншості”, “чорних полковників”, “червоних кхмерів” тощо).

Оцінки політичних режимів мають і символічний сенс, і тому дозволяють утворити образ країни, держави, тип правління без конкретного аналізу (наприклад, абсолютистський, царський, “попередній” режим тощо), нерідко в персоніфікованій формі, за ім’ям глави держави (режими Гітлера, Піночета, Хусейна, Кастро тощо).

Широко відомі три типи політичних режимів: тоталітарний, авторитарний і демократичний. Кожен з них має свої ознаки, які складають сутнісну основу їх різниці. Зрозуміло, в реальному житті існує безліч варіантів політичних режимів зі змішаними в різних пропорціях характеристиками. Запропонована загальна типологія дає можливість наочніше зрозуміти певний набір характеристик, які переважають у кожному із зазначених типів політичних режимів.

Тоталітарний політичний режим. Термін “тотальний” (від лат. totalitas – повний, цілісний) належить Беніто Муссоліні і

Джовані Джентіле (ідеологи фашистської Італії). У 30-х рр. він одержав розповсюдження в англomовній пресі стосовно гітлерівського режиму. У західній політології феномен тоталітаризму гостро обговорювався з 50-х рр. ХХ ст. (Х. Аренд, К. Фридрих, З. Бжезинський, А. Арон та ін.). Автори вважають, що тоталітарним можна називати той політичний режим, який має:

- ◆ єдину офіційну ідеологію, стосовно якої повинен жити кожен член суспільства і яка відображає все політичне життя;
- ◆ єдину масову партію, яка очолюється лідером-вождем;
- ◆ систему терористичного політичного контролю, усунення будь-якої опозиції режимові;
- ◆ монополію партії на контроль за всіма засобами масової інформації;
- ◆ монополію партії на контроль за збройними силами;
- ◆ централізоване керівництво економікою за допомоги бюрократичної координації.

Американський політолог М. Картіс називає понад десять ознак тоталітарності. Є й інші точки зору на проблему тоталітаризму. Зрозуміло, що як і кожне соціальне явище, тоталітарний політичний режим може мати багато визначень. Проте, незважаючи на кількість ознак, думки фахівців можна об'єднати одним загальним твердженням, що тоталітарний політичний режим тим і відрізняється від інших типів політичних режимів, що встановлює тотальний контроль над всіма сферами суспільного життя, над кожною особою, її діями і навіть думками. Цей загальний момент можна вважати тлумаченням суті тоталітарного політичного режиму.

Об'єктивними передумовами виникнення тоталітаризму були особливості соціокультурної динаміки періоду індустріалізму, що поєднували процеси швидкого руйнування структур традиційного суспільства, етатизація суспільного життя, посилення соціальних функцій держави.

Ідейним джерелом тоталітаризму виступали соціалістичні та націоналістичні утопії початку ХХ ст., що містили раціоналістичне обґрунтування позитивно сформульованих цілей май-

бутнього суспільного розвитку. Політичні провідники тоталітаризму – масові вождистські партії, які прагнули до монополізації державної влади, пропагували “світле майбутнє” згідно із запропонованими ними символами віри.

Фундаментальною соціально-психологічною основою тоталітарного політичного режиму, який намагається створити “монопольну єдність” людей, є соціальний конформізм. Соціальний конформізм – це некритичне прийняття і прямування пануючим точкам зору і стандартам, стереотипам масової свідомості і пропагандистським кліше. До головних рис соціального конформізму відносяться: відсутність індивідуальності, рабська залежність від влади, маніпульованість, стандартність тощо. Тому соціальну базу тоталітаризму складають маргінальні групи і прошарки населення, які найбільш сприйнятливі до пропаганди тоталітарних доктрин. Прихід до влади тоталітарно орієнтованих партій та їх кадрове злиття з державним апаратом вивели тоталітаризм із галузі політичних уявлень у галузь політичних реалій.

Таким чином, враховуючи ознаки тоталітаризму, можна стверджувати, що в чистому вигляді він був притаманний фашистським режимам, багато його рис налічував сталінізм і маоїзм, а також воєнно-диктаторські режими в країнах Латинської Америки, Африканського континенту і Азії після розвалу колоніальної системи. Політичний досвід ХХ ст. доводить, що тоталітаризм виступає як глухий кут еволюційної спіралі світового розвитку.

Одним з альтернативних до тоталітаризму виступає *авторитарний політичний режим* (від лат. *autoritas* – влада). В основу авторитарного режиму покладено зосередження більшості влади в руках однієї особи чи групи осіб.

Авторитаризму як методу управління притаманні:

- ◆ скасування або значне обмеження політичних прав і свобод громадян;
- ◆ обмеження діяльності політичних партій та інших суспільних угруповань, можливості опозиції зведені до мінімуму;
- ◆ народ не визнається як головне джерело і суверен влади;

- ♦ дії державних інститутів суворо регламентуються;
- ♦ не реалізується принцип поділу влади.

Головною опорою авторитарних режимів є домінуючі вертикальні силові структури влади – армія, каральні органи. Способи володарювання переважно силові, жорстоко дисциплінарні, такі, що ігнорують можливості будь-яких конфліктів, а, отже, і необхідність їх розв'язання. Західні дослідники вважають важливою характеристикою цього політичного режиму обмежений плюралізм.

Слід розрізняти авторитаризм і тоталітаризм. На відміну від останнього авторитаризму властиві певні елементи демократизму, зокрема, автономія особистості і суспільства в неполітичних сферах.

Пом'якшеними варіантами авторитаризму є конституційні форми влади, за яких формально допускається поділ влади, багатопартійність, відмова від тотального контролю над суспільством, обмежені вибори парламенту при домінуванні виконавчої влади.

Авторитарні політичні режими найбільш поширені в історії людства. Найвідомішими його формами є:

- ♦ військовий режим, що має кілька різновидів (військово-диктаторський, військово-демократичний, військового державного перевороту, авторитарний преторіанізм, що базується на насиллі найманих військ);
- ♦ монархічний режим (абсолютна монархія, дуалістична монархія); теократичний режим, що відзначається пріоритетною владною роллю релігійних діячів;
- ♦ персоніфікований режим (персональна тиранія, в якій влада належить вождю й спирається, передусім, на поліцію; матримоніальна тиранія, де влада впродовж тривалих років передається спадково).

Починаючи з 60-х рр. XX ст., у багатьох країнах світу встановлювався військовий режим так званого “нового” або “м'якого” авторитаризму. Його головною метою було не тільки утворення “нової держави”, а й реалізація серйозних економічних реформ, які б забезпечили вихід держави посттоталітарного

періоду з економічної прірви й подальше еволюційне переростання авторитарного суспільства в демократичне. Приклад тому: Іспанія, Південна Корея, Аргентина, Чілі, держави Східної Європи. Така популярність авторитаризму продиктована його достоїнствами, особливо в екстремальних ситуаціях: здатністю забезпечити суспільний порядок, швидко здійснити реорганізацію суспільних структур, сконцентрувати зусилля на вирішенні певних питань. Все це надає привабливості авторитаризму й спонукає владні структури до застосування його методів як досить ефективного засобу проведення радикальних реформ.

2. Демократичні основи політичного життя суспільства. Сучасні концепції демократії

Історична генеза демократії довга і суперечлива. Народжена в античній Греції та Римі, ідея демократії не знайшла там палких прихильників серед філософів. Концепції найяскравіших представників того часу Платона і Аристотеля базувались на протиставленні “правильних” та “викривлених” форм державного устрою і влади. Демократію вони відносили до “викривленої” форми. В наступні століття також панувало скептичне ставлення до демократії. Після Великої французької революції стало зрозумілим, що саме демократія є засобом більш розумної політичної та соціальної організації суспільства, держави, влади. В XIX ст. у демократії були свої злети та падіння, але, в цілому, до неї було негативне ставлення. Після виходу в світ книги Алексиса Токвіля (1805–1859) “Демократія в Америці” почало формуватися позитивне ставлення до демократії. На початку XX ст. практично не залишається політичних доктрин, включаючи і більшовизм, і фашизм, які в основу своїх ідеологічних конструкцій не закладали б побудову демократії різного роду. Після революції 1917 р. в Росії диктатура пролетаріату була проголошена як вищий тип пролетарської демократії.

Велике значення в утвердженні сучасних норм демократії відіграли “Декларація прав людини”, прийнята ООН (1948), Хельсинська нарада (1975), правозахисний рух у постсоціа-

лістичних країнах, Паризька нарада глав урядів європейських країн й прийнята нею "Паризька хартія для нової Європи" (1990).

Необхідно мати на увазі коло методологічних підходів до аналізу демократії.

В політології термін "демократія" вживається в чотирьох значеннях:

- ◆ як влада народу (від грец. *demos* – народ + *kratos* – влада = народовладдя);
- ◆ як форма устрою будь-якої організації, заснованої на принципах рівноправності її членів, виборності й прийняття рішень за більшістю (партійна, профспілкова, молодіжна тощо);
- ◆ як ідеал суспільного устрою і відповідний йому світогляд та система цінностей;
- ◆ як рух за народовладдя (соціал-демократичний, християнсько-демократичний тощо).

Одним з основних принципів демократії є принцип більшості. Принцип більшості складає суть доктрини народного суверенітету, відповідно до якого народ проголошується джерелом верховної влади у демократичному суспільстві. При оцінці демократії та її важливого принципу суверенітету народу вона класифікується як загальна та соціально обмежена. До початку ХХ ст. ні одна з існуючих демократій не надавала всьому дорослому населенню рівних політичних прав. Це були класові (для власників) або патріархальні (для чоловіків) демократії.

Принцип більшості здійснюється за допомогою прямої та представницької демократії. До форм прямої (плебісцитарної) демократії відносяться: проведення виборів на основі загального виборчого права, референдуми, всенародні обговорення питань державного життя. Члени суспільства безпосередньо беруть участь у розробці політичних рішень, прийнятті законів або знаходженні консенсусу між протилежними інтересами членів свого співтовариства. Ця форма демократії дає можливість розвивати політичну активність громадян, забезпечувати легітимність влади, здійснювати ефективний контроль за діяльністю інститутів держави.

Представницька (репрезентативна) демократія – це коли члени співтовариства залишаються джерелом влади і мають право ухвалювати рішення, але реалізують це право через обраних ними представників, які повинні відстоювати їхні інтереси. При такому управлінні демократія розуміється як компетентне й відповідальне перед народом представницьке управління. Носіями представницької демократії є парламенти, інші законодавчі органи влади як центри, так і на місцях, а також виборні представники виконавчої і судової влади. Достатньо влучно сказав про суть представницької демократії німецький політолог Ральф Дарендорф. Він вважає, що демократія – це не правління народу, якого просто не буває. Демократія – це уряд, обраний народом, а якщо необхідно, то й народом скасований; крім того, демократія – це уряд зі своїм особистим курсом.

Наголосимо, що ні одна з цих форм у “чистому вигляді” не існує. Політична реальність показує, що поєднання форм прямої і представницької демократії є надійним інструментом виявлення волі більшості народу. Але принцип більшості не можна вважати бездоганно демократичним, якщо при цьому не забезпечувати право меншості на опозицію. У демократичному суспільстві і більшість, і меншість громадян цілком рівні у своїх правах і свободах. Закріпленні Конституцією права і свободи громадян є важливими цінностями демократії. При цьому першорядними у міжнародному праві визначаються такі політичні права і свободи, як свобода слова, переконань, віросповідання для всіх людей, незалежно від їх раси, статі, мови і релігії. У демократичному суспільстві гарантується недоторканість особи, її житла, забороняється обмеження у виборі місця проживання громадян, забезпечується право на виїзд і в'їзд у свою країну.

Демократія передбачає вільну діяльність всіх політичних партій, суспільно-політичних об'єднань, організацій, рухів, які діють в рамках закону. Для демократичної форми правління характерна багатопартійність.

Важливий атрибут демократії – принцип поділу влади у системі державної влади. Згідно з цим принципом законодавча, виконавча і судова влади відокремлені і досить незалежні

одна від одної. Проте вони постійно взаємодіють між собою, врівноважують одна одну.

Обов'язковою умовою демократії є гласність про всі дії державних органів, політичних партій, суспільних організацій. Незалежний статус засобів масової інформації – це теж атрибут демократичного суспільства.

У демократичному суспільстві значна роль у системі державного устрою відводиться місцевим органам самоуправління, здійснюється раціональний поділ компетенції і повноважень різних рівнів влади. Саме місцева влада найбільш близька до народу і від її дій залежить повсякденне життя громадян. Тому ступінь демократичності суспільства виявляється тим, який статус і обсяг повноважень місцевих органів влади, а також рівень її доступності для людей.

Такі основні принципи, критерії і цінності демократії. Проте не варто ототожнювати демократію із втіленням усіх сподівань, здійснення яких прагне людина. Безперечно, демократія має переваги, але і вона може стати “тиранією більшості”, переродитися на диктатуру парламенту або парламентської більшості. Із 180 незалежних держав світу тільки приблизно 40 можуть бути названі демократичними у загальноприйнятому сенсі цього слова. Але навіть вони далекі від ідеалу, бо значною мірою третина населення приречена на вічну маргінальність. Побудувати суспільство, яке б було суспільством для всіх – неможливо, а сам процес демократизації тривалий і тяжкий. І все ж таки людство, за словами У. Черчілля, не вигадало досі нічого кращого, ніж демократія.

З методологічної точки зору важливо розрізняти колективістське, плюралістичне та ліберальне бачення демократії у залежності від того, хто має пріоритет у здійсненні влади: народ, соціальна група чи особистість.

Антична демократія була заснована на загальній зацікавленості свобод громадян у збереженні рабовласництва, яке було спільним. Колективістські теорії демократії розроблялись в утопіях Т.Мора, Т.Кампанелли, Л.Сен-Симона, Ш.Фур'є, Р.Оуена, детальну розробку вони знайшли у працях Ж.-Ж Руссо, а та-

кож подальший розвиток та практичне втілення – в теоріях соціалістичної, пролетарської демократії В.Леніна, Й.Сталіна.

Незважаючи на деякі відмінності, колективістські концепції демократії мають загальні риси:

- ◆ заперечення автономності особистості;
- ◆ первинність народу у здійсненні влади;
- ◆ однорідність народу за складом;
- ◆ абсолютність влади більшості.

В цілому колективістські концепції демократії не розрізняють особистість, суспільство, державу.

Одним з перших почав критикувати колективістську демократію Й. Шумпетер. Плюралістичні теорії виходять з того, що ні особистість, ні народ не є головними рушійними силами політики в демократичному суспільстві. Тільки в групі, а також в міжгрупових відносинах формуються інтереси, ціннісні орієнтири та мотиви політичної діяльності індивіда.

Загальні риси плюралістичної концепції демократії зводяться до:

- ◆ відмови від прямої участі всіх у політичному процесі;
- ◆ визнання зацікавленої групи центральним елементом демократичної політичної системи, яка гарантує права та свободи особистості;
- ◆ значного розширення діяльності держави, збереження рівноваги конкурентних інтересів;
- ◆ турботи про формування демократичної культури, підтримки державою соціально-обмежених верств населення.

Плюралістична теорія демократії знайшла втілення в багатьох країнах світу, проте її ідеї критикуються деякими політологами за ідеалізацію дійсності, перебільшення групової ідентифікації. Ця теорія, на їх думку, далека від ідеалів народовладдя, вона недостатньо враховує нерівність політичного впливу різних суспільних груп, перш за все, пріоритетного впливу бізнесу, бюрократії, воєнно-промислового комплексу, профспілок, володіння ресурсами (гроші, знання, авторитет, засоби масової інформації тощо). Молодь, пенсіонери, інваліди та деякі інші групи не мають таких ресурсів, в той час як представники бізнесу володіють ними в повному обсязі. Критикується плю-

ралістична модель демократії і за її консервативність, тому що для прийняття рішення вона потребує згоди всіх зацікавлених груп, що неможливо забезпечити на ділі. І ще один аргумент проти плюралістичної концепції демократії: в західних країнах політичне управління все більше залежить від бюрократії та лобістів і все менше – від парламентів та партій.

З плюралістичною теорією демократії співзвучна елітарна концепція демократії. Політична еліта визначається як самостійна, привілейована група або сукупність груп, безпосередньо пов'язана з володарюванням або тиском на владу. Попередниками сучасної елітарної демократії були Платон, Карлейль, Ніцше та ін. Сучасні класичні концепції еліти були сформульовані на початку ХХ ст. В. Парето, Г. Москою, Р. Міхельсом. Найзагальнішими рисами, притаманними елітарним теоріям, є:

- ◆ поділ суспільства на еліту і маси;
- ◆ тлумачення політичної нерівності як підвалини соціального життя;
- ◆ володіння владою завдяки приналежності до “обраної меншості”;
- ◆ розгляд історії як сукупності соціальних циклів, що характеризуються пануванням певних типів еліт.

Таким чином, концепція елітарної демократії, по-суті, стверджує, що ідеал народовладдя в сучасну епоху (як і раніше) не реалізується значною мірою. Народ представляє в системі політичної влади пануюча еліта.

В якості альтернативи по відношенню до концепції елітарної демократії виступає теорія партіципаційної демократії. Під “партіципацією” в західній політології розуміються всі види участі громадян (добровільної й вимушеної) у політичному житті з метою впливу і тиску на прийняття рішень владою. Автори концепції тлумачать необхідність участі більшості народу не тільки в виборних кампаніях, референдумах, а й в інших видах політичного процесу, включаючи формування владних груп і висування політичних лідерів. Німецькі політологи Б. Гуггенбергер і Д. Нолен розглядають теорію партіципаційної демократії як один із варіантів критичної теорії демократії, в центрі якої –аналіз

політичної дійсності з позиції ідеалу індивідуального самовизначення і орієнтації на автономію особистості.

Ліберальна (індивідуалістична) теорія демократії базується на ідеї автономності особистості, виділенні її з суспільства та держави. Основними положеннями ліберальної концепції є:

- ◆ визнання особистості основним джерелом влади;
- ◆ пріоритет прав людини над правами держави;
- ◆ обмеження сфери діяльності держави, передусім охороною суспільного порядку, безпеки громадян;
- ◆ пріоритет ринкового регулювання економікою над державним управлінням;
- ◆ розподіл влади як умова контролю громадян над державою.

Один із теоретиків ліберальної демократії політолог Баббін вважає, що справжнім суб'єктом демократії сьогодні виступають індивідууми, громадяни.

Таким чином, сучасний лібералізм зорієнтований виключно на індивідуалізм. Ліберальні концепції демократії, наголошуючи на особистості, випускають з уваги групу як головний суб'єкт реальної політичної влади.

У сучасній політичній науці йде пошук нових форм демократії. Французький політик М.Рокар вважає реальність взаємозв'язків між виборними засобами масової інформації і виборцями – серцевиною сучасної демократії. В цьому напрямі, на його думку, відбувається становлення “нової форми демократії”. Її складовими частинами виступають загальне виборче право та вільна інформація. Народ може реалізовувати своє право вибору тільки в умовах вільного розповсюдження інформації. Не випадково засоби масової інформації стали називати “четвертою владою”. Нову форму демократії М.Рокар називає “інформаційною демократією”.

Канадський професор М.Бунге пропонує концепцію “інтегральної технодемократії”. Засоби її досягнення – це освічене володарювання народу в усіх царинах – економічній, культурній, політичній на основі рад експертів. Тобто, відмічає М.Бунге, інтегральна технодемократія є рівність кооперативної власності та самоуправління, політичної демократії і технічної експертизи.

У калейдоскопі політичних теорій демократії існує ще й економічна теорія демократії. Вона заснована на образі людини всебічно інформованої, здатної діяти раціонально і добиватися для себе максимальної вигоди. Економічна демократія – це царина ринкових відносин, до якої зводяться політико-владні відносини. Ліберально мислячі теоретики та політики пов'язують разом демократію і ринок. Американський президент Біл Клінтон назвав сучасну західну демократію ринковою демократією.

Таким чином, аналіз сучасних теоретичних концепцій демократії показує різноманітність підходів до визначення демократії. Кожний напрям має концептуально-нормативний характер, тобто характеризує той чи інший вид демократії в ідеалі. Разом з тим теоретичний розгляд спирається на реальний досвід – емпіричний підхід.

Від розуміння сутності демократії значною мірою залежать реальні шляхи її здійснення. Демократія – це загальнолюдська цінність. Історія вчить, що демократія – благо народу тільки тоді, коли вона відповідає політичній культурі й способу життя людей, має необхідні економічні й соціальні передумови. В іншому випадку вона перероджується в охлократію – владу натовпу – й приводить до хаосу і анархії.

Сучасний стан України з точки зору політичного режиму – це звичайна в рамках авторитаризму плюралізація суспільного життя, яка може бути, а може й не бути початком становлення демократії. На стабільність і зростання демократії впливають дві головні умови – економічний розвиток і політичне керівництво. Характер еволюції політичного режиму сьогодні залежить, передусім, від конкретних якостей політичної еліти, пріоритетів реорганізації нею системи влади і управління, домінуючих способів балансування взаємовідносин правлячої та опозиційних сил, методів, спрямованості, міри їхньої участі в урегулюванні і розв'язанні криз соціального розвитку. Тому некоректним є як зневажливе ставлення до демократії, так і романтизм найшвидшого переходу до неї. До того ж декретувати демократію за допомогою законів чи конституцій – це чергова міфотворчість.

Отже, історія людства знає різні типи політичних режимів. Найбільш цивілізований і розвинутий – демократія. Більшість населення сучасних країн світу глибоко сприйняли і свідомо підтримали демократичні цінності та ідеали. Для того, щоб розвивались демократичні форми політичного життя потрібні соціальні, економічні та культурні основи. Без них політичний процес проходить у недемократичних формах. Це – по-перше, високий рівень економічного розвитку країни, багатогранність форм власності, наявність розвинутого ринку, конкуренції товаровиробників. По-суті, сама демократія нагадує політичний ринок з його конкуренцією ідей, програм, позицій. По-друге, висока ступінь розвитку політичної культури. Культура суспільства в цілому і, особливо, в галузі політичного життя, є могутнім каталізатором демократичних процесів.

Питання для самоперевірки

1. Як Ви розумієте поняття "політичний режим"?
2. Хто із дослідників минулого досліджував тогочасні політичні режими?
3. Хто автор терміна "тоталітаризм"?
4. Який, на Вашу думку є політичний режим сучасної України?

Рекомендована література

1. *Арон А.* Демократия и тоталитаризм. – М., 1993.
2. *Аренд Х.* Вирус тоталитаризма //Новое время. – 1991. – №11.
3. *Даль Р.А.* Введение в теорию демократии. – М., 1992.
4. *Дарендорф Р.* Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе //Вопросы философии. – 1990. – №9.
5. *Джилас М.* Лицо тоталитаризма. – М., 1992.
6. *Желев Ж.* Тоталитарное государство. – М., 1991.
7. *Зеркин Д.П.* Основы политологии. – Ростов-на-Дону, 1996.
8. *Лазоренко О.В., Лазоренко О.О.* Теорія політології. – К., 1996.
9. *Мальцев В.А.* Основы политологии. – М., 1997.
10. *Марченко М.Н.* Политология. – М.: – МГУ, 1997.
11. *Політологічний* енциклопедичний словник. – К., 1997.

Тема 9. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

Загальні положення

Політичні партії та громадські організації і рухи є складовою частиною політичної системи суспільства. На сучасному етапі в тому чи іншому вигляді вони існують у всіх країнах світу. Через партії та суспільно-політичні організації і рухи відбувається участь народу в управлінні суспільними справами.

Мета лекції – проаналізувати специфіку партій і суспільно-політичних організацій та рухів як елементів політичної системи, визначити їх роль і місце в якості органів і форм здійснення демократії.

План лекції

1. Політична партія як організація. Функції та типологія партій.
2. Сучасні партійні системи.
3. Громадські організації і рухи.

1. Політична партія як організація.

Функції та типологія партій

Отже, що таке політична партія? В перекладі з латинської слово "партія" означає "осередок", "частина". У визначенні суті партії до цього часу ведеться полеміка між різними політологічними школами й існує безліч її визначень. Це пояснюється складністю самого явища – політична партія і з різним розумінням призначення та функцій політичної партії. В цілому вони зводяться до визначення партії:

- ♦ як групи, об'єднаної єдиними ідеологічними цінностями, що створюються для проведення виборчих кампаній;

- ♦ як передовий загін класу, що представляє їхні інтереси;
- ♦ як вираз політичного конфлікту в суспільстві й зброя вирішення обумовлених ним конкретних проблем;
- ♦ як специфічний вид організації.

Політологічний енциклопедичний словник (1997 р.) визначає політичну партію як "добровільне об'єднання людей, котрі прагнуть домогтися здійснення ідей, які вони поділяють, задоволення спільних інтересів; організована певним чином частина якоїсь соціальної верстви, класу, покликана висловлювати і захищати інтереси цієї спільності, домагатися їх дотримання і виконання, бути її політичним "голосом", "уособленням" окремих групових інтересів".

Перші політичні партії, відомі історії, виникли в Стародавній Греції і Римі. Це були малочисленні та вузькі за складом групи. Політичні партії існували і в середні віки. Справжня історія політичних партій починається з часів Великої французької революції наприкінці XVIII ст.

В історії політичних партій багато дослідників згоджуються з М. Вебером і виділяють три етапи: партії як аристократичні групи політичної еліти; партії як політичні клуби, що намагаються заохочувати до активної політичної діяльності впливових людей; сучасні масові партії. Першою масовою партією було Ліберальне товариство реєстрації виборців в Англії, засноване в 1861 р. У науковій літературі відзначається, що в дійсності всі три етапи пройшли тільки дві англійські партії: лібералів (віги) і консерваторів (торі). Більшість сучасних партій оформилася у вигляді масових партій.

У США партії організовуються у 30-х рр. XIX ст. при президенті Джонсоні, у Франції та інших європейських країнах – у період революції 1848 р. У Росії та Україні – у 90-х рр. XIX ст.

У наш час стає усе більш очевидною суперечлива сутність політичної партії як явища політичного життя суспільства. У природі всякої партії влада, яку виявив і описав ще німецький соціолог Роберт Міхельс (1876–1939). Будучи створені як засіб досягнення соціально-групової мети, партії самі невдовзі стають

метою самих себе, починають переважно дбати про власний добробут і успіх.

У структурному відношенні в партії можна виділити три рівні.

Перший – прихильники партії, які систематично голосують за неї на виборах.

Другий – сама офіційна партійна організація. Майже всі сучасні політичні партії мають партійний апарат, що складається з групи людей, які професійно займаються організаційними питаннями політичної діяльності партії.

Третій – це партія в системі володарювання, яка складається з посадових осіб у державному апараті, що одержали свої посади в силу приналежності до даної партії. До них відносяться: президенти, губернатори, члени парламенту, законодавчих органів тощо. Безумовно, така ієрархія має свою національну специфіку. Наприклад, у консервативній партії Великобританії парламентська фракція в організаційному відношенні складає самостійний структурний елемент – парламентську консервативну партію. Лідер парламентської фракції є водночас лідером партії у загально-національному масштабі. По суті центральні органи партії – виконавчий комітет, центральне бюро – являють собою дорадчий орган при лідері.

Справжня політична партія не може бути витвором самого тільки бажання або зусиль навіть дуже здібних і впливових людей. Вона виникає не на базі чистої політики, а на відповідній соціальній базі.

Зрозуміло, утворення політичних партій обумовлюється рядом факторів. По-перше, різні погляди з приводу політичного устрою суспільства та інших політичних питань. По-друге, незадоволення частини суспільства існуючим становищем та відповідна потреба у діях, щоб змінити становище, і викликали необхідність створення політичних партій. По-третє, однією з умов створення політичних партій є причини національного характеру. Тенденції до створення політичних партій на основі національної ідеї властиві багатьом країнам Латинської Америки, Африки, Східної Європи.

Політичні партії в сучасному суспільстві виконують життєво необхідні функції. Безумовно, вони мають конкретно-історичний характер.

Політологи виділяють такі функції партій:

- ◆ політична, яка полягає в боротьбі за владу в країні або досягнення максимальної кількості місць в законодавчих органах влади, одержанні права на формування державних виконавчих органів, уряду;
- ◆ функція представництва інтересів тих чи інших соціальних груп чи верств суспільства;
- ◆ ідеологічна фіксується у програмі партії, рішеннях з'їздів, конференцій і має за мету переконати у своїй ідейній правоті якомога більше людей. Результатом реалізації цієї функції є ідейно-політична доктрина або ідейно-теоретична концепція;
- ◆ організаторська – в практичній реалізації програми й рішень партії, вона знаходить свій вираз у діяльності з розширення членського складу, розвитку взаємовідносин з іншими партіями.

Існують й інші функції політичних партій. Саме через функції виявляється сутність, соціальне призначення, роль партій в суспільстві. Критерієм функціональної діяльності правлячої партії виступають політичні, економічні, соціальні результати, досягнуті партією відповідно до цілей, які вона ставила, а також задоволення інтересів тих соціальних верств і груп, які вона представляла. Не випадково одним із аспектів наукової методології виступає вимога судити про політичні партії по їх справах, а не заявах.

Ведучи постійну боротьбу з опозицією, політична партія формує економічні і політичні платформи, виробляє стратегію і тактику їх здійснення. Механізм міжпартійної конкуренції не дозволяє політичним партіям жити старим багажем і примушує їх оперативно реагувати на зміни, що відбуваються в країні і світі.

Важливу роль у теорії політичних партій займає питання про інституціоналізацію (правове визначення). Відомо, що багато партій на початку ХХ ст. діяли нелегально.

Законодавство кожної країни по-своєму регулює (або ні) статус партії. В більшості країн світу за ними закріплено право висувати кандидатів на виборні державні посади.

Вони мають право вільно розповсюджувати інформацію про свою діяльність, пропагувати свої ідеї. Найбільш великі повноваження у парламентських партій. Вони мають право утворювати фракції. Фракція (від лат. *fractio* – розламування, подрібнення) – це група членів тієї чи іншої партії в складі парламенту, яка організовано проводить установки своєї партії. Фракційна діяльність у парламенті країн з багатопартійною системою – це нормальне й корисне явище, що забезпечує відображення та захист інтересів різних соціальних груп і верств населення.

У деяких країнах (Німеччина, Італія, Швеція) широко розповсюджена практика фінансування діяльності партії із державного бюджету. Чому? Вважається, що партія, виконуючи конституційні функції, сприяє формуванню здорового суспільства, а тому має право на одержання державних дотацій.

Характер і набір функцій партій безпосередньо пов'язаний з їх типологією. Політологами пропонуються різні критерії класифікації політичних партій. Марксистський підхід наголошує на класових критеріях і розрізняє: робітничі, буржуазні, селянські партії тощо. За ідеологічними критеріями відрізняють революційні, реформістські, консервативні партії. У стосунках до влади партії поділяють на правлячі і опозиційні, або авангардні і парламентські. Парламентські виконують дві головні функції – підготовку виборців до схилення їх на свій бік та контроль за здійсненням парламентського курсу. Авангардні не обмежуються участю у передвиборчій боротьбі та в представницьких органах влади, а й використовують інші форми політичної діяльності: маніфестації, мітинги, демонстрації, пікети тощо. Проте в сучасних демократичних країнах кожна партія має намір стати парламентською.

У західній політології широко визнається типологія, яка враховує критерії чисельності і внутрішньої структури партії. Це так звана "бінарна" типологія: партії кадрові і масові. До кадрових відносяться такі, в яких партійний склад формується навко-

ло групи політичних діячів. Такі партії мають вільне членство і діють, як правило, тільки під час виборів. Кадровими є більшість європейських партій консервативної орієнтації, республіканська і демократична партії США. Масові партії являють собою централізовані організації із статутним членством, більш дисципліновані, приділяють більше уваги ідеології. Вони існують, головним чином, завдяки членським внескам. Члени партії не тільки сплачують внески, а й беруть участь у справах партії. Це, як правило, ліві партії комуністичної, соціалістичної і соціал-демократичної орієнтацій.

Дуже поширеним є спосіб класифікації партій за ознакою прогресивності або консервативності їх політичних програм. Це партії – ліві, праві і центристи. Така класифікація веде свою історію із засідань Французької національної асамблеї 1789 р., коли по різні сторони від спікера розташовувались консерватори, які виступали за збереження монархії (праворуч) і радикали, що відстоювали ідеї загальної рівності (ліворуч); помірковані ж займали місця в центрі. Ця традиція збереглася і в наші часи. Проте такий поділ відносний, бо ті партії, що сьогодні є лівими, завтра можуть стати правими і навпаки.

Взагалі кожна типологія відносна. Як правило, ліберальні, комуністичні, соціал-демократичні, або будь-які партії можуть бути правлячими і опозиційними, легальними і нелегальними, революційними і консервативними, авангардними і парламен-тськими тощо.

Розрізняють організаційно оформлені партії, члени яких одержують партійні білети і платять членські внески і організаційно не оформлені партії, які характеризуються відсутністю офіційного членства. Типовими прикладами перших є комуністичні партії, а других – республіканська і демократична партії США, консервативна партія Великобританії. Розрізняють ще й партії з прямим і непрямим членством. У першому випадку прийом в члени партії здійснюється в індивідуальному порядку, а у другому та чи інша людина стає членом партії в силу того, що входить у будь-яку організацію, яка пов'язана з цією партією. Так, у лейбористську партію Великобританії, соціал-

демократичні партії Швеції, Норвегії, Ірландії профспілки входять на колективних началах, тобто члени профспілок є колективними членами даних партій. Для комуністичних характерно виключно пряме членство.

У міру поступового перетворення держави із засобу панування у механізм узгодження інтересів соціально-економічних, національно-культурних і регіональних груп, що її складають, поступово змінюється й характер політичних партій, які, являючи собою політичне завершення піраміди сучасного громадянського суспільства, сприяють його всебічному розвитку.

2. Сучасні партійні системи

У сучасному світі налічується понад 800 політичних партій, які об'єднують у своїх лавах близько сотні мільйонів членів та, мабуть, ще більше число прихильників. Партійні системи є механізмом міжпартійної взаємодії, а також партій з державою та іншими складовими частинами політичної системи. Вони надають стабільності цій системі і залежать за своїм характером від історичних і політичних традицій даної країни, особливостей її економічного життя, гостроти соціальних конфліктів тощо.

Демократичним країнам притаманна багатопартійна система. Це така система, де реальну боротьбу за владу ведуть кілька політичних партій. Історично склалися три типи багатопартійної системи:

- ◆ біпартизм – система, в якій визначальну роль відіграють дві основні політичні партії, які, перемагаючи на виборах, по черзі приходять до влади (США, Великобританія, Канада);
- ◆ "двох з половиною партій", коли жодна з двох найбільших партій не може отримати більшості в парламенті й одна з них утворює коаліцію з третьою для формування уряду (типова для сучасної Німеччини);
- ◆ поліпартизм – три і більше партій з приблизно однаковим за кількістю електоратом, жодна з яких не здатна на тривалий час одержувати підтримку більшості в парла-

менті й змушена формувати урядові коаліції (Італія, Бельгія, Франція, Данія та інші країни).

Проте в деяких країнах в умовах багатопартійності вирішальну роль у формуванні органів влади і здійсненні їх політики відіграє одна – дві досить впливові політичні партії. Наприклад, у Китаї такою партією стала комуністична, в Японії – ліберально-демократична. У політології така багатопартійна система називається партійною системою з укладом домінації.

Для тоталітарних, авторитарних політичних режимів характерна однопартійна система. Вона існувала у 20–40-х р. ХХ ст. в Італії, в 30–40-х – у Німеччині, 20–80-х – у Радянському Союзі. Сьогодні ще продовжує існувати однопартійна система на Кубі, в Північній Кореї, Індонезії, а також в деяких країнах Африки.

Основний недолік однопартійної системи в тому, що правляча партія використовує своє монопольне становище в системі влади, самоізолюється від критики і побажань, тим самим позбавляє себе припливу нових ідей, конструктивних пропозицій, що веде до догматизму і прирікає партію на втрату нею політичного впливу.

Політична практика свідчить, що в сучасних умовах існує стабільна тенденція до зменшення кількості політичних партій у державах з політичною та економічною стабільністю. А яка оптимальна кількість партій в суспільстві? А. Лінкольн на це питання відповів так: 2–1/2 партії. Одна – при владі, друга в опозиції і третя, що тільки народжується.

В утвердженні тієї чи іншої партійної системи велику роль відіграє тип політичного режиму. Так, у США і деяких інших країнах влада і вплив інституту президентства мають величезне значення, і ніяка партія не може досягнути своєї стратегічної мети, якщо вона не матиме контролю над президентською владою. Такий контроль, безумовно, потребує підтримки більшості виборців. Коаліційного президента не існує. На виборах партія одержує все або нічого. Тому бажання завоювати посаду президента об'єднує республіканців і демократів в єдині партії.

Політична історія ХХ ст. свідчить, що багатопартійність (якщо вона не декоративна) утворює благонадійні умови для демократизації суспільства.

В Україні у період боротьби за незалежність на арену політичного життя вийшло багато різноманітних партій. Партійно-політична палітра сьогодення строката й мінлива. Вибори у вищий законодавчий орган влади – Верховну Раду 29 березня 1998 р. показали, що із тридцяти політичних партій, які брали участь у виборах, вісім переступили 4% бар'єр і, таким чином, склали інститут парламентських партій. Це такі партії:

- ◆ комуністична партія України – 24,7%;
- ◆ народний рух України – 9,4%;
- ◆ виборчий блок соціалістичної партії України та селянської партії України – 8,5%;
- ◆ партія зелених України – 5,5%;
- ◆ народно-демократична партія – 5%;
- ◆ всеукраїнське об'єднання "Громада" – 4,7%;
- ◆ прогресивна соціалістична партія України – 4,03%;
- ◆ соціал-демократична партія України (об'єднана) – 4,01%.

У парламентських виборах України 26 березня 2006 р. за пропорційною системою взяли участь 45 партій та блоків. Трьох відсотковий бар'єр подолали п'ять партій та блоків: партія регіонів (набрала голосів 32,14 %), соціалістична партія (5,69 %), комуністична партія (3,66 %), блоки партій БЮТ (22,29 %) і "Наша Україна" (13,95 %). Представники решти партій і блоків до Верховної Ради України не потрапили.

Вважається, що сьогодні вже неможливо користуватися лише лінійним виміром при намаганні класифікації політичних партій в Україні. Дихотомія "праві – ліві" не може спрацьовувати в умовах, коли в Україні досягнуто консенсусу з основних принципів питань суспільного буття, коли має місце порозуміння з найважливіших для всього соціуму політичних питань.

Із зростанням політичної культури багатопартійність в Україні має шанс трансформуватися в ту систему, яку завбачав Лінкольн і яка існує сьогодні в деяких цивілізованих країнах.

3. Громадські організації і рухи

Партії виростають із суспільних рухів і організацій. Суспільні рухи і організації утворюють те соціальне середовище, в якому діють політичні партії. Вони доповнюють дії партій або перешкоджають розповсюдженню їх впливу на суспільство, виступають базою для перебудови існуючих партій або появи нових. Приклади тому: "Солідарність" у Польщі, Народний Рух України на початку 90-х рр. XX ст. в Україні, Національний фронт у Чехословаччині, тощо.

Громадська організація – це добровільне об'єднання людей, яке має внутрішню структуру знизу доверху, фіксоване членство.

Громадський рух – це теж добровільне формування громадян, яке виникає внаслідок вільного їх бажання на основі спільності інтересів і не має фіксованого членства.

Різниця між організаціями і рухом відносна. Кожна масова організація функціонує як суспільний рух. Наприклад, профспілковий, жіночий, молодіжний тощо.

Характерною особливістю сучасних масових суспільних рухів і організацій є те, що вони, як правило, пов'язані безпосередньо з політикою, або побічно впливають на якість діяльності політичних інститутів.

Дослідники масових демократичних рухів і громадських організацій виділяють такі причини їх виникнення:

- ◆ зростання кризових явищ у різних сферах суспільного життя;
- ◆ загроза війни та використання хімічної зброї;
- ◆ зростання загрози економічної катастрофи;
- ◆ необхідність захисту прав, свободи та життєвого рівня людини;
- ◆ подолання регіональних військових та міжнаціональних конфліктів;
- ◆ зростання освітнього та культурного рівня різних шарів населення.

Польський політолог Є.Вятер виділяє чотири стадії, які проходить громадське формування у своєму розвитку. На першій

створюються передумови виникнення суспільного об'єднання і створюється ініціативна група. Друга – включає формування програмних документів, які віддзеркалюють об'єднані індивідуальні прагнення. Третя – це перевірка життєздатності громадського об'єднання, його відповідності потребам людей. Четверта – це запускання діяльності, коли завдання виконані, або життя довело неможливість реалізації цілей.

Таким чином, громадські організації і рухи – це суспільні сили, які намагаються змінити існуючі умови чи закріпити їх шляхом впливу на владні структури.

Суспільно-політичний рух і організації в залежності від їх зв'язку з політичною системою можуть бути інституціональними (формальними) і неінституціональними (неформальними). Перші, якщо можна так сказати, визнані політичною системою в якості її складової частини і функціонують за комплексом формальних правил. Другі – діють поза системою, за правилами, що не приписані нею.

Масові громадські організації і рухи та велика кількість дрібних організацій і груп діють на різних рівнях: міжнародному, релігійному, в межах політичної системи тієї чи іншої країни, на місцевому рівні. Організації розрізняються за професійними ознаками (об'єднання письменників, юристів, акторів, тощо). Але найбільш поширеною є класифікація за цілями і напрямками діяльності, на підставі якої можна виділити:

- ◆ суспільно – політичні;
- ◆ миротворчі і правозахисні;
- ◆ економічного напрямку;
- ◆ національні, національно-культурологічні;
- ◆ екологічні;
- ◆ милосердя та охорони здоров'я;
- ◆ інтернаціональні та інші.

Найбільш масовою громадською організацією є профспілки. Діяльність профспілок регулюється спеціальним законодавством. Вони мають свої міжнародні організації, наприклад, Всесвітня федерація профспілок (ВФП). В сучасні часи профспілки активно заявляють про себе твердою позицією в захисті

трудових і соціально – економічних прав та інтересів своїх членів. Велика кількість страйків, що суттєво впливають на політичний процес в суспільстві, тому доказ.

Спектр суспільно – політичних організацій достатньо різноманітний – це спілки молоді, ветеранів війни, комітет солдатських матерів, спілки жінок тощо. Вони рішуче включаються в політичне життя, організують свої друковані видання, збори, мітинги.

Якими б різноманітними не були суспільні організації і рухи, вони виконують дві головні функції:

- ◆ висловлюють й реалізують групові інтереси;
- ◆ забезпечують участь своїх членів в управлінні.

Таким чином, політична функція суспільних організацій і рухів полягає не в боротьбі за владу, а у здійсненні тиску на неї з метою реалізації інтересів своїх учасників.

Відповідно суспільно-політичними організаціями можна вважати тільки ті із численних об'єднань і груп за інтересами, які здійснюють тиск на центри влади. В західній політології їх так і називають – групи тиску або групи інтересів.

Типовими засобами тиску суспільних об'єднань на органи влади є:

- ◆ безпосереднє висування своїх членів до складу представницьких і законодавчих органів влади, а також в якості функціонерів адміністративного апарату;
- ◆ участь членів організації в роботі парламентських комісій;
- ◆ підтримка особистих контактів з членами парламенту, уряду, чиновниками державного апарату.

У багатьох країнах широко практикується така форма тиску на законодавців, як лобізм (від англ. lobby – кулуари). Лобізм виник як специфічний інститут політичної системи США для впливу конкретних приватних та громадських організацій на процес ухвали рішень органами влади з питань внутрішньої і зовнішньої політики. Політична практика американського лобізму активно поширюється в інших країнах, в тому числі й в Україні.

Хто ж займається лобіюванням? Найбільш придатними на роль лобістів вважаються колишні чиновники законодавчих і

виконавчих органів влади, які підтримують зв'язки зі своїми колишніми колегами, а також досвідчені адвокати, які близько знайомі із закулісним життям законодавчих та урядових установ. Послуги лобістів високо сплачуються. Діапазон засобів, які вони використовують для досягнення своїх цілей, величезний. Виділимо групи засобів лобістів:

- ♦ засоби лобізму інформаційного ракурсу: збирання інформації, її блокування або надання зацікавленим особам; пропагандистські кампанії з рекламою або антирекламою певної акції; кампанії тиску з місць (телеграми, листи тощо);
- ♦ засоби лобіювання, пов'язані з фінансовим його забезпеченням: фінансування виборчої кампанії, надання "потрібним особам" різного роду "послуг" (гонорар за виступ тощо), влаштування для чиновників різного роду розваг за рахунок зацікавлених організацій тощо.

Для багатьох лобізм є синонімом корупції і, як бачимо, не без підстав. Проте лобізм – це не тільки підкуп, шантаж, а й вагоміший метод стратегічного розв'язання політичних, економічних, регіональних проблем, оскільки на нього працюють високопрофесійні експерти, котрі пропонують і здійснюють соціально – конструктивні ідеї.

Як вже підкреслювалось, лобізм здобув у деяких країнах світу статус соціальної інституції, став організаційною установою. Його діяльність здобула легітимність та легальність. У США в 1946 р. був прийнятий федеральний закон про регулювання лобізму. Згідно з ним особи та організації, які є лобістами, зобов'язані офіційно реєструватися й надавати відомості про те, на кого вони працюють.

Групи тиску можуть бути офіційно зареєстровані, як у США, або діяти нелегально. Характерним прикладом кримінальної групи тиску є мафія. Становлення конституційних і цивілізованих форм впливу груп тиску на органи державної влади та їх участь у політичному процесі є однією з найважливіших умов демократизації суспільства, його нормального і стабільного розвитку.

Таким чином, суспільно-політичні організації і рухи в демократичних країнах є невід'ємним компонентом політичного життя. Вони доповнюють раціональний плюралізм, посилюють ефективність багатопартійності, конкуренцію в середовищі різних політичних сил. Політичні партії, уряд, законодавці не можуть не рахуватися з суспільно-політичними організаціями і повинні постійно шукати шляхи взаємодії та діалогу з ними. Але особливістю громадських організацій є те, що вони не ставлять собі за мету завоювати державну владу, що є характерним для політичних партій. Вони створюють системи груп тиску, під впливом яких формується державна політика.

Таким чином, розглянувши основні проблеми, які сформовані на початку лекції, можна стверджувати, що в цьому світі політичні партії створюються для боротьби за владу, для реалізації своїх передвиборних програм і їх роль в політичних системах різних країн світу значна. Вони висловлюють потреби, інтереси, цілі певних соціальних груп і верств населення. Партії беруть активну участь у формуванні і функціонуванні механізму політичної влади.

Також багатогранне значення мають суспільно – політичні об'єднання. Вони відіграють суттєву роль у структуруванні політичних систем. На їх ґрунті можуть виникати нові політичні партії. "Непартійна сфера" також формує і поповнює правлячу еліту, створює систему тиску на державні інститути влади. Об'єднання виступають як інституціоналізовані канали залучення людей до політики і, тим самим, впливають на формування політичної культури в суспільстві.

Крім того, політичний процес в нашій країні свідчить про те, що партії залишаються реальністю сучасності, їх потенціал ще не вичерпаний, й ще багато десятиріч вони виступатимуть головним об'єктом політики.

Рекомендована література

1. *Гаджиев К.С.* Введение в политическую науку. – М., 1997.
2. *Зеркин Д.П.* Основы политологии. – Ростов-на-Дону, 1996.
3. *Лазоренко О.В., Лазоренко О.О.* Теорія політології. – К., 1996.
4. *Мельник В.А.* Политология. – Минск, 1996.
5. *Мальцев В.А.* Основы политологии. – М., 1997.
6. *Назаренко С.И.* Политические партии и партийные системы. Методическое пособие для самостоятельной работы студентов. – Х., 1996.
7. *Перегудов С., Холодковский К.* Политическая партия, мировой опыт и тенденции развития. – М., 1991.
8. *Рубан В.В., Серегина Н.С.* Политические партии и движения в Украине. – Х., 1996.
9. *Шмакова Т.В.* Мир политических партий // Полис. – 1992. – №1 – 2.
10. *Україна багатопартійна.* – К., 1991.
11. *Енциклопедичний політологічний словник.* – К., 1997.

Тема 10.

ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

Загальні положення

Виборча система в Україні – це сукупність передбачених виборчим законодавством механізмів та процедур, пов'язаних із формуванням органів влади. Виборча система функціонує на принципах всезагальності, рівності і таємного голосування. Проте виборчим законодавством передбачені цензи осілої і віковий. Віковий ценз буває різний для активного (право обирати) і пасивного (право бути обраним) виборчого права.

Виборча система в Україні ґрунтується на законодавстві про вибори Президента, Верховної Ради і місцевих органів влади.

Після вивчення матеріалу теми потрібно вміти розрізняти демократичні та недемократичні способи ротації органів влади. Характеризувати особливості демократичних і недемократичних виборів, а також виділяти етапи виборчого процесу. Вміти класифікувати вибори за різними ознаками та розуміти суть та причини абсентеїзму.

План лекції

1. Поняття виборів, їх види.
2. Абсентеїзм і його причини.
3. Виборча система: поняття, основні типи.
4. Виборча система України.

1. Поняття виборів, їх види

Політологія виділяє два основні шляхи завоювання та утримання влади: насильство, диктатуру і демократичні вибори. Вибори – це демократичний спосіб формування, періодичної чи позачергової зміни персонального складу органів державної влади або підтвердження повноважень на новий строк, проце-

дура призначення посадових осіб через вільне волевиявлення дієдатних осіб шляхом голосування за кандидатів, висунутих відповідно до встановлених законом правил і процедур. Вибори є сучасною, цивілізованою формою завоювання влади, зміни здійснюваного нею курсу.

Політичні вибори – це не лише безпосереднє голосування, а й широкий комплекс заходів і процедур щодо формування керівних органів у державі.

Головними серед них є:

- ◆ призначення виборів та визначення дати їх проведення;
- ◆ визначення меж виборчих округів і виборчих дільниць;
- ◆ утворення виборчих комісій;
- ◆ складання списків виборців;
- ◆ висування та реєстрація кандидатів;
- ◆ проведення передвиборчої агітації;
- ◆ голосування, підрахування голосів;
- ◆ оприлюднення результатів голосування;
- ◆ проведення в разі необхідності повторного голосування чи повторних виборів.

Вибори відповідають республіканському типові організації влади, коли вона є справою народу. Згідно з ідеєю республіканізму, народу належить реальний мандат влади, який громадяни періодично вручають, делегують обмеженому колу людей. Будь-який парламентаризм ґрунтується на ідеї володіння кожним дієдатним громадянином владними повноваженнями і їх передачі своїм повноважним представникам. Що стосується акту голосування, то його можна оцінити як процедуру передачі влади, а ухиляння від участі у виборах – як незгоду її передавати.

Вибори символізують не лише виявлення думки населення, а й залучають маси до процесу управління державою. Вони є засобом політичної соціалізації населення, забезпечують легітимність, законне обґрунтування політики, яку проводять представники влади, що перемогла на виборах. Вибори відіграють у суспільстві роль своєрідного регулятора, оскільки таким чином можна демократично змінювати владні структури.

Залежно від предмета обрання розрізняють вибори президентські, парламентські і муніципальні. З огляду на причини їх приведення вибори можуть бути : черговими, позачерговими, додатковими.

В умовах трансформації політичної системи вибори в Україні ще не є у повній мірі механізмом формування волі більшості та цивілізованого вирішення конфліктів, що виникають, недостатньо виконують функцію рекрутування нової політичної еліти, не є оптимальним способом мобілізації громадськості на підтримку загальнозначущих цінностей і партійних програм.

Моніторингові дослідження електоральної поведінки, які проводить інститут соціальної та політичної психології НАН України, дають можливість говорити про такі зміни, що відбуваються в середовищі виборців:

- ◆ основна частина електорату тримається "своїх" партій;
- ◆ певна частина виборців з тих чи інших причин переходить на бік інших партій;
- ◆ основним джерелом поповнення електорату є зростання політичної активності населення;
- ◆ є стабільна частина виборців, які не голосують ні за які партії і не беруть участі у виборах.

2. Абсентеїзм і його причини

Абсентеїзм – це байдуже ставлення людей до своїх громадсько–політичних прав. Найхарактерніший прояв абсентеїзму – свідоме ухилення виборців (електорату) від участі у голосуванні.

Перші відомості про абсентеїзм з'являються ще у III ст. до н. е. У цей час значна частина римських громадян, які, на відміну від афінян, не отримували жодної винагороди за участь у політичному процесі, не могли дозволити собі частої та приватної участі у зібраннях.

Сьогодні у багатьох державах світу вважається нормальним, коли на виборчі дільниці приходять від третини до половини виборців, а деінде голосує ледве 1/10 електорату. У більшості

ліберальних держав вважається, що не йти на вибори – це таке ж право вільної людини, як і решта, що їх гарантує особі цивілізоване суспільство. В Україні участь у голосуванні добровільна, а у світі є приклади, коли законодавчо встановлено її обов'язковість. Так, неучасть у виборах в Італії призводить до моральних санкцій, у Мексиці – до штрафу або позбавлення волі, у Греції й Австрії – до тюремного ув'язнення на строк від місяця до одного року.

Є два найважливіших типи причин абсентеїзму:

- 1) пов'язані з особливостями конкретної виборчої кампанії, коли в силу певних причин вибори не цікаві: висунені неяскраві кандидати, відсутня справжня змагальність на виборах тощо;
- 2) пов'язані з загальною політичною, соціальною й економічною ситуацією в країні.

О.В.Лазаренко та О.О.Лазоренко вважають, що абсентеїзм як тип політичної поведінки особи є:

- 1) рисою її характеру, життєвою позицією, що виявляється у відсутності потреби, звички, бажання політичної дії;
- 2) світоглядом, зорієнтованим, наприклад, на внутрішнє вдосконалення.

Серед причин абсентеїзму відзначимо низький рівень політичної культури, інфантильність або ж усвідомлення власного політичного безсилля, нездатність впливати на прийняття політичних рішень, відчуження власних політичних цінностей і потреб від можливостей їх задоволення, високий рівень недовіри виборців політичним інститутам та ін.

Абсентеїзм є відбитком прагнення людей відсторонитися від політики, в якій частина з них вбачає марнославне й амбіційне змагання групових і егоїстичних інтересів. На думку М.Рокара, у сучасному суспільстві, в якому вплив релігії вельми послабився, усе трагічне і священне пов'язують з політикою. Коли ж вона не виправдовує їх сподівань, у ній розчаровуються, і як один із наслідків – абсентеїзм.

Є. Головаха, І. Бекешкіна, В.Небоженко пояснюють абсентеїзм виборців менталітетом байдужості, характерним для на-

родів колишнього СРСР, а також "психологією конформізму", панування якої в суспільстві вивело на політичну арену некомпетентних діячів, що знизило авторитет законодавчих органів і влади взагалі.

3. Виборча система: поняття, основні типи

Виборча система – це сукупність передбачених законом виборчих процедур, пов'язаних з формуванням органів влади. Сучасні демократії застосовують найрізноманітніші виборчі системи (сьогодні налічується близько 350 їх різновидів) і кожна із них має певні переваги та недоліки. Основними типами виборчих систем є:

- ◆ система абсолютної більшості або ж мажоритарна; її різновидом є система відносної більшості або плюральна;
- ◆ система пропорційного представництва (пропорційна); її різновидом є пропорційна система з преференціями;
- ◆ змішана (мажоритарно-пропорційна) система.

Мажоритарна виборча система передбачає, що перемагає той кандидат, котрий набрав встановлену законом більшість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. Залежно від того, яким чином встановлюється ця більшість, розрізняють мажоритарну систему абсолютної відносної більшості (плюральну). При застосуванні мажоритарної виборчої системи обраним вважається той кандидат, який отримав понад 50% голосів виборців, а при застосуванні мажоритарної системи відносної більшості – той, хто випередив за кількістю голосів усіх своїх суперників. Мажоритарна система абсолютної більшості застосовується у Франції, а мажоритарна система відносної більшості – у Канаді, Великобританії. Загалом ця найдавніша виборча система застосовується у 76 країнах світу.

Пропорційна виборча система передбачає проведення виборів за партійними списками і розподіл мандатів між партіями та виборчими блоками партій пропорційно до кількості голосів, набраних ними. На відміну від мажоритарної виборчої системи, при застосуванні пропорційної системи виборець на-

самперед голосує не за конкретну особу, а за певну партію чи блок партій, яка виставляє свій список кандидатів.

Історично пропорційна виборча система з'явилась пізніше від мажоритарної, на початку ХХ ст., і сьогодні застосовується майже у 50 країнах світу. Вона впроваджувалась під гаслами справедливості, політичної рівності та поваги до прав меншості, і часто пов'язується з ідеєю адекватного представництва всіх провідних політичних сил.

Вважається, що ця виборча система є справедливішою за інші, бо дозволяє врахувати інтереси різноманітних суспільних груп, національних меншин, сприяє представництву різних політичних сил у парламенті. У той же час надмірна розпорошеність мандатів між різними, інколи дрібними партіями, призводила до неможливості формувати більшість у парламенті і утворити уряд, а тому у більшості країн, що застосовують пропорційну систему, введений своєрідний бар'єр, тобто мінімальний відсоток голосів виборців, який має отримати список партії, щоб кандидати від неї могли отримати депутатські мандати.

Пропорційна система сприяє зростанню політичного представництва, зростанню політичної активності та політичної соціалізації, знижуючи тим самим відчуженість громадян від участі у політичному процесі.

Існує кілька різновидів пропорційної виборчої системи:

- ◆ партія попередньо не формує список своїх кандидатів, а здобувши на виборах певне число мандатів, самостійно визначає депутатів;
- ◆ партія пропонує певні списки своїх кандидатів з визначеним місцем кожного з них;
- ◆ пропорційна система з преференціями (перевагами), яка дозволяє виборцям, які голосують за певний партійний список, позначити відповідними номерами тих кандидатів, яким вони віддають перевагу.

Тобто, залежно від можливості виборця вплинути на розташування кандидатів у списку, розрізняють такі різновиди пропорційної виборчої системи як "жорстка", "напівжорстка", "м'яка".

Противники пропорційної виборчої системи наголошують на тому, що замість вироблення ефективної парламентської більшості та сприяння створенню працездатного уряду, вона призводить до фіксації надмірної чисельності партій, появи слабких і мінливих урядових коаліцій.

Змішана виборча система є комбінацією мажоритарної і пропорційної виборчих систем. Найголовнішим і найгострішим варіантом такої системи є "лінійне змішування", за якого частина депутатів обирається за мажоритарною системою, а інша частина – за пропорційною. Змішана виборча система у нових державах пострадянського простору надійніше та об'єктивніше дозволяє відзеркалювати політичну структуру суспільства, веде до появи впливових політичних структур. Така система до парламентських виборів 2006 р. існувала в Україні.

4. Виборча система України

У ст. 69 Конституції України зазначається, що "народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії". За Законом України "Про вибори народних депутатів України" депутати Верховної Ради України до 2006 р. обиралися за пропорційно-мажоритарною виборчою системою. 50% (225 депутатів) обиралися в одномандатних виборчих округах на основі мажоритарної виборчої системи відносної більшості, а інші 50% депутатів – за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва.

По багатомандатному загальнодержавному виборчому округу мандати розподілялися між партіями, виборчими блоками партій, що отримали 4 і більше відсотків голосів пропорційно до отриманих ними голосів. По одномандатному виборчому округу обраним вважався кандидат, який одержав більшість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні відносно інших кандидатів, котрі балотувалися по даному виборчому округу.

Вибори депутатів сільської, селищної, міської, районної у місті ради, а також голів цих рад проводилися за мажоритарною системою відносної більшості по одномандатних виборчих округах. Вибори депутатів районної та обласної рад здійснювалися за мажоритарною системою відносної більшості по одномандатних виборчих округах.

У березні 2006 р. в Україні відбулися вибори до Верховної Ради України на засадах пропорційної виборчої системи. Основні аргументи на користь запровадження в Україні пропорційної виборчої системи:

- ◆ стабільна політична структуризація законодавчого органу;
- ◆ створення більших можливостей для формування коаліційного уряду;
- ◆ розвиток партійної системи;
- ◆ сприяння утвердженню загальнонаціональних інтересів;
- ◆ зменшення впливу "адміністративного ресурсу" на результат виборів.

Основні аргументи проти запровадження в Україні пропорційної виборчої системи:

- ◆ порушення пасивного виборчого права (права бути обраним) переважної частини громадян;
- ◆ неготовність суспільства прийняти голосування за партійними списками;
- ◆ слабкість політичних партій, домінування "вузькопартійних" інтересів над загальнонаціональними;
- ◆ ймовірність абсолютної перемоги лівих на парламентських виборах.

На сучасному етапі реформування системи ефективності державного управління в Україні пропорційна система виборів до парламенту і місцевих рад забезпечується виборчим бар'єром для політичних партій і блоків до 3 відсотків. Однак такий бар'єр зберігає можливість існування численних малопотужних партій та блоків і потраплянню їх представників до парламенту, що робитиме малоефективною його роботу. Тому збільшення в майбутньому величини для партійних блоків до 5–8 відсотків, впровадження замість одного національного округу

округів на рівні обласних центрів, уніфікація виборчих моделей на всіх рівнях формування політичної влади, узгодження виборчого законодавства із законами про політичні партії, Кабінет Міністрів, регламент Верховної Ради дозволить закріпити статус правлячої партійної більшості і опозиційної меншості на всіх рівнях виборчої влади.

Питання для самоконтролю

1. Що таке вибори?
2. У чому відмінність між виборами та голосуванням?
3. Яка відмінність між виборами та референдумом?
4. Що таке абсентеїзм?
5. Які етапи проходить виборча кампанія?
6. Як можна подолати абсентеїзм?
7. Яка виборча система історично з'явилась першою?
8. Якою за типом є виборча система України?

Рекомендована література

1. *Бобик В.М.* Політичний маркетинг і менеджмент. – К., 1996.
2. *Білоус А.О.* Політико-правова система: світ і Україна. – К., 2000.
3. *Закон України* "Про вибори народних депутатів України". – К., 2001.
4. *Кіс І.Т.* Виборчі системи та їх політичні наслідки //Нова політика. – 1996. – №№ 2,3.
5. *Освіта виборців в Україні: плани на майбутнє.* – К.,1995.

Тема 11.

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

Загальні положення

Сучасна історична реальність засвідчує, що зміни політичного ладу, реформування політичної системи, владних структур і управління, уряду, створення конституційних нормативів, формування політичної культури, удосконалення роботи парламенту, здійснення політичних реформ, прийняття законів тощо – дії різноманітні за суттю і змістом. Всі ці дії не впливають одна з одної автоматично, а відрізняються за суб'єктами творення, за своїми масштабами і глибиною. Результат різних політичних подій, взаємодія різних політичних інститутів, розробка, прийняття та реалізація політичних рішень, програм, законів і нормативних актів становить політичний процес, що відбиває динаміку політичного життя, розвиток реально існуючих політичних явищ і подій суспільства.

План лекції

1. Суть політичного процесу.
2. Політична участь. Стратегія і тактика в політиці.
3. Політична стабільність. Типи політичних процесів.

1. Суть політичного процесу

Політичний процес – один із суспільних процесів, соціально-політичних дій, що забезпечують відтворення політичних ресурсів і творення нової політики. Політичний процес – сукупність різних видів діяльності суб'єктів політики, що включені в динаміку практично політичних відносин, охоплюють всі стадії функціонування політичної системи і спрямовані на досягнення політичної мети. Передумовою, соціальною базою політичного процесу є процес соціальний. Соціальний процес – сукупність дій соціальних спільностей, соціальних верств, різних груп,

індивідів, що спрямовані на їх відтворення і забезпечення стабільності суспільної системи. Політичний процес характеризує певну сторону, механізм дії політичної системи суспільства, політичну свідомість, політичну культуру в найскладнішій сфері суспільного життя – політичній. Відображаючи реальності суспільства, реальності соціального, економічного, духовного життя, політичний процес виступає сукупністю результатів переплетіння різноманітних типів політичної поведінки соціальних спільностей, соціальних верств та громадян, діяльності владних органів та структур, реальності в якій взаємодіють різноманітні субкультури, традиції, які суперечать одна одній, та багато факторів, що безупинно вносять у течію подій щось нове, нестандартне.

Політичний процес розкриває дві фундаментальні форми політичного волевиявлення громадян. По-перше, це різноманітні способи презентації рядовими учасниками політичного процесу своїх інтересів у різноманітних видах формулювання індивідами й соціальними спільностями, соціальними верствами вимог, що відповідають їх реальним або уявним інтересам і переносять вимоги в центр політичної боротьби або в сферу прийняття політичних рішень, а, по-друге, форми прийняття і реалізації управлінських рішень, що здійснюються політичними лідерами та політичними елітами.

Структура політичного процесу включає: систему політично – владних стосунків і політичну діяльність соціальних спільностей, верств та індивідів. Політична діяльність – сукупність політичних дій соціальних спільностей, соціальних верств – класів, націй, політичних партій, рухів та індивідів, спрямована на реалізацію їх політичних інтересів, насамперед завоювання та утримання влади.

Компонентами структури політичного процесу є: формування мети та завдань політичних структур, політичних інститутів; конституювання й створення політичних інститутів, розробка, прийняття та реалізація рішень і нормативних актів управління; підтримка населенням держави функціонування політичних інститутів і владних структур і спрямування їх роз-

витку. Політичні процеси надто різноманітні і поділяються за природою на творчі і руйнівні, одномоментні; за рівнем організації суспільства – на глобальні, регіональні, місцеві; за формами протікання – відкриті, приховані; за динамікою проходження – бурхливі, спокійні, уповільнені; за характером спрямування і середовища – прогресивні, регресивні, внутрішньополітичні, еволюційні, безперервні та ін. Загальні й часткові усі політичні процеси мають свої особливості: поступовість, повільність. Отже, політичний процес обумовлюється об'єктивними законами розвитку суспільства.

У політичному процесі виділяють три режими. По-перше, режим функціонування, який не виводить політичну систему за межі взаємовідносин громадян та інститутів влади. По-друге, режим політичного процесу – режим розвитку. І, по-третє, режим занепаду, розпаду політичної цілісності або, за влучним висловом соціолога Петра Струве, "регресивна метаморфоза" політики.

Одним із найважливіших елементів, ланок політичного процесу виступає політична участь, стратегія і тактика в політиці.

2. Політична участь. Стратегія і тактика в політиці

Політична участь – дії, що вживаються соціальною спільністю, окремими громадянами і які мають за мету вплинути на державну політику, управління державними справами або на вибір політичних лідерів на будь-якому рівні політичної влади – місцевому чи загальнонаціональному. Політична участь може бути організованою або неорганізованою, епізодичною або постійною, що використовує законні або незаконні засоби влади.

Конвенціональна та неконвенціональна політична участь. До політичного процесу далеко не однаково залучені індивіди та соціальні спільності, верстви населення, які знаходяться всередині певної політичної системи. Одні індивіди та соціальні групи байдужі до політики, інші – рідко беруть участь у політиці, інші захочені та захоплені політичною боротьбою тощо. В міру участі у політичному процесі можна виділити ряд груп: а) не в

політиці; б) ті, хто голосує на виборах; в) ті, що беруть участь у діяльності політичних партій та інших політичних об'єднаннях; г) ті, що беруть участь у пошуках політичних кар'єр, та політичні лідери. Такі погляди на політичну активність – конвенціональні, тобто легальні, регламентовані законом види політичної участі. Але існують і неконвенціональні види політичної участі: різноманітні форми протесту, протести проти безпутних дій політичного режиму, відмова підкорятись несправедливим законам та політичним рішенням.

Автономна і мобілізуюча участь. Автономна політична участь – свідома активність окремих громадян, більш-менш безпосередньою метою яких виступає вплив на позицію й діяльність політиків, що обираються виборцями. Такий вид участі поширений у країнах демократичного режиму. Розуміння міри важливості політичного рішення є стимулом активної політичної участі.

Політична мобілізуюча участь – це вимушена дія, коли участь у політичних актах, подіях залежить від неполітичних стимулів. Участь, що мобілізується, характерна для традиційних суспільств та тоталітарних політичних режимів.

Звичайно, активність та інтерес до політики виявляє в суспільстві меншість людей. Для багатьох політичних систем характерні пасивність та політична байдужість людей до політики. Залучення людей до власних проблем, намагання досягнути професійної кар'єри, захоплення богемним життям або субкультурою викликає в них апатію, байдужість до політики.

Звичайно ж, на участь або не участь у політичному житті, активність, пасивність тощо по-різному впливають і соціальні фактори: освіта, соціально-економічний статус, вік, стать, постійне місце проживання тощо.

Політичне керівництво соціальними спільнотами і масами, що передбачає збір і опис емпіричної інформації, на базі якої визначаються розстановка та співвідношення соціально-політичних сил, а також складається прогноз розвитку, що передбачає ситуації і пропонується перегрупування сил, і становить стратегію і тактику політичної діяльності в політичному про-

цесі. Політична діяльність охоплює всі форми політики і має власну внутрішню структуру: політичне керівництво державою і суспільством; політичне функціонування; участь громадян у політичному житті суспільства; політичний маркетинг, тобто систему рекламності. Діяльність, спрямована на визначення системи, мети і завдань, формування політичної стратегії, політичної тактики на основі аналізу реальних політичних подій та явищ, прогнозування політичного розвитку і становлять суть політичного керівництва. Політичне керівництво формує політичну платформу. Політична платформа – сукупність теоретичних та ідейних положень, практична програма вимоги, лозунги, що висувуються політичними партіями і державними структурами і якими керуються у своїй діяльності держава, політичні партії, політичні рухи, громадські об'єднання. Визначається і політична стратегія й політична тактика, політичний курс.

Політична стратегія – це визначення довготривалої мети, широкої програми дій, повсякденних завдань, загальної довготривалої лінії політичної поведінки, основних напрямків діяльності, науково обґрунтованого розвитку реальних політичних подій і явищ тощо. Стратегія визначає і забезпечує основний напрямок політичної діяльності суб'єктів влади та політики. Її об'єктом є вироблення головної мети, програм на певному етапі політичної діяльності суб'єктів політики, шляхів та засобів їхнього досягнення.

Тактика – це частина стратегії, це політична лінія суб'єктів політики на порівняно нетривалий період, це сукупність шляхів, форм, прийомів, методів та засобів реалізації політичних ідей і програм, досягнення головної мети й завдань стратегії. Політична тактика впливає з політичної стратегії і підпорядковується їй. Політична стратегія і політична тактика – складові політичного керівництва, тісно взаємопов'язані між собою.

Конструктивна політична стратегія передбачає і прогресивний політичний розвиток, передбачає конструктивний вибір засобів і методів її здійснення.

Важливою ланкою у виробленні стратегії і тактики у політиці стає процес прийняття рішень, постановка мети і завдань.

Для організації політичної діяльності з реалізації певної мети та рішень особливе місце має вибір засобів.

У політичній діяльності необхідно уміти наступати й відступати. Політична стратегія наступу, як правило, передбачає прийняття політичними інститутами певних рішень про наступ. Чимале політичне навантаження виконує і політичний відступ. Вчасно відступити для того, щоб зберегти сили, набратись нової енергії, а потім піти у наступ і добитися успіху тощо. У політичній стратегії і тактиці особливе місце займають ізоляція та нейтралізація опозиційних сил. Ізоляція передбачає тимчасове припинення політичної діяльності опозиції. Нейтралізація передбачає також перевірку можливої зміни інших політичних ресурсів, досягнення результативності політичної діяльності. Ось тут і має значення "політичний контроль". Поняття "ситуація контролюється", поширене у політичній практиці, означає локалізацію сил, що мають право контролю політичної поведінки об'єкта, стабільність стану, що знаходиться в центрі уваги.

3. Політична стабільність. Типи політичних процесів

Якщо на Заході політична стабільність, а особливо конфлікти та напруження в країні широко висвітлюються і стали основою відповідних політичних концепцій, то в країнах, де панували командно-адміністративні системи й тоталітарні режими, питання стабільності в країні, конфлікти, напруження тощо, замовчувались. Тому-то тут гостро стоять проблеми стабільності та конфліктів і зв'язані зі складними процесами демократизації.

Стабільність – це нормальне функціонування політичної системи, усіх її структур та інститутів, відсутність збоїв у механізмах державної влади, її достатня авторитетність. Стабільність виявляється також і в суворому дотриманні й виконанні законів та інших регулюючих нормативних актів, використаних стосовно мирних, ненасильницьких форм політичної боротьби. Об'єктивною стабілізацією та її складовою частиною є відсутність політичного напруження в суспільстві. Стабільність виступає оцінкою

стану політичного життя всередині держави, а також у системі міжнародних відносин.

Велике значення має для стабільності і політичної, і державної наявності сильного середнього класу. В умовах демократизації суспільного життя в Україні тільки почалося формування середнього класу. Підтримуючи конституційні демократичні партії, маргіналізуючи праві та ліві екстреміські групи, середні верстви якоюсь мірою знижують соціальне напруження, зміцнюють становище в країні, попереджують, упереджують політичні конфлікти. Важливу роль відіграє забезпечення політичної спадкоємності. Йдеться про спосіб заміни або передачі політичної влади. Демократичне суспільство – відкрита система і здатна відносно безболісно пристосуватися до змін внутрішнього та зовнішнього середовища.

Політичні процеси бувають двох типів: зовнішньополітичні та внутрішньополітичні.

З точки зору публічності, здійснення елітою і виборцями своїх функцій, явного або неявного відправлення державою повноважень та прерогатив, виділяються відкритий та прихований політичні процеси.

Відкритий політичний процес визначається тим, що політичні інтереси соціальних спільностей, груп і громадян систематично виявляються у виборчих перевагах, програмах політичних партій і рухів, а також в інших формах публічних прихильностей людей до державної влади.

Тіньовий політичний процес базується на публічно неоформлених політичних інститутах та центрах влади, а також на таких владних домаганнях соціальних верств, груп та окремих громадян, що з різних причин не передбачають спрямування до офіційних суб'єктів та об'єктів влади тощо. Тіньовий політичний процес може виступати і в альтернативній офіційній політичній формі, і в не альтернативній формі, коли вища влада певних інститутів офіційно не афішується, але визнається. Така ситуація досить типова.

Для того, щоб оцінити неоднозначні зміни, що відбуваються в політичних системах, необхідна теоретична основа для

порівняльного аналізу, здатного узагальнити найширшу різноманітність політичних систем.

Питання для самоконтролю

1. У чому суть політичного процесу? Які типи політичного процесу?
2. Форми та умови прояву політичного процесу.
3. Що таке політична участь? Види політичної участі.
4. У чому сутність стратегії і тактики в політиці?
5. У чому суть політичної стабільності?
6. Які перспективи розвитку політичного процесу?

Рекомендована література

1. *Салмін А.М.* Політичний процес і демократія //Полис. – 1993. – №3
2. *Булан А.П., Ситник О.І.* Проблеми становлення та розвитку демократії в сучасній Україні //Політологічний вісник. – К., 1993. – Ч. 3.
3. *Політологія: наука про політику* /За заг. ред проф. В.Г. Кремень, проф. М.І.Горлач. – Київ; Харків, 2001.
4. *Гелів С.Д., Рутар С.М.* Політологія. – Львів, 2001.
5. *Піча В.М., Хома Н.М.* Політологія. Навчальний посібник. – Київ; Львів, 2002.

Тема 12.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ. УКРАЇНА У СВІТОВІЙ СПІЛЬНОТІ

Загальні положення

У соціально-політичному житті суспільства значне місце посідають міжнародні відносини держав світової спільноти, яка у наш час налічує понад 220 країн. Сучасні країни світу мають різний рівень економічного, соціального та духовного розвитку, з'єднані у різні міжнародні регіональні організації. Це об'єктивно зумовлює необхідність постійного розвитку та удосконалення міжнародних відносин, зовнішньої політики кожної країни.

Метою лекції є розгляд сутності та змісту міжнародних відносин, зовнішньої політики, дипломатії та інших категорій теми. Розглянемо загальну характеристику сучасної міжнародної ситуації, еволюцію міжнародних відносин, а також геополітичні особливості, основні напрямки та цілі зовнішньої політики сучасної України.

План лекції

1. Сутність, зміст, еволюція та роль міжнародних відносин і зовнішньої політики держави.
2. Зовнішня політика сучасної України. Україна у світовій спільноті.

1. Сутність, зміст, еволюція та роль міжнародних відносин і зовнішньої політики держави

Розподіл відносин між народами на зовнішні та внутрішні пройшов при виникненні держав. Як тільки з'явилися суверенні держави, а з ними і кордони, відразу відбулося виділення зовнішньої

політики, під якою розумілись дії, що виходили за ці кордони. Внутрішні відносини відрізняються від зовнішніх тим, що, як правило, базуються на відносинах підкорення та панування. Зовнішні ж відносини можуть будуватися тільки на рівноправних засадах.

Одночасно з розподілом відносин на внутрішні та зовнішні держава встановлювала контроль над діями будь-яких іноземних сил на своїй території, а непідконтрольні акції розцінювались як втручання у внутрішні справи.

У традиційних суспільствах (рабовласницькому, феодальному) прагнення до завоювання нових земель було цілком природним. Звичайно, завоювання освячували ідеєю "боговибраності" якого-небудь народу. Суперечки та конфлікти між державами переростали у війни. За 56 віків людської цивілізації відбулося 14,5 тисяч війн, у яких загинуло 3,6 млрд людей.

В історії зафіксовано 8000 мирних договорів, багато з яких уклалися на вічні часи, а строк дії не перевищував 10 років. Війна сприймалась як споконвічний історичний феномен. Стародавні римляни казали: "Хочеш миру – готуй війну".

Військова сила держави вважалася самостійною категорією і лише приблизно відповідала рівню її соціально-економічного розвитку. Не випадково "варварські племена" не раз громили цивілізовані країни. Кожний розумів мир як свою перемогу. Пакт Романа – мир по-римському наступив, коли усе Середземномор'я та Західна Європа виявилися підконтрольними Риму.

Після великих географічних відкриттів XV ст., в міру розвитку капіталізму, в Європі відбулися зміни у міжнародній політиці: вона набула глобального характеру. XX ст. багате на міжнародні події. Усе сторіччя пройшло під знаком небезпеки та виявилось найкривавішим в історії людства. На зміну блоковому протиборству імперій після першої світової війни прийшла Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин, що була схвалена країнами-переможницями: США, Англією, Францією, Італією, Японією.

У центрі цієї системи вперше стала міжнародна організація Ліга націй. Але вона не змогла вирішити міжнародні проблеми. Знову почалася світова війна.

У 1945 р. була створена ООН, але переможна ейфорія була нетривалою. Система міжнародних відносин, що була сформована у роки "холодної війни", суттєво відрізнялась від проектів військової пори. За 50 з лишнім післявоєнних років у світі відбулося понад 250 війн, в яких брали участь 90 держав, а загинуло понад 35 млн людей. Але по мірі накопичення ядерної зброї змінилися акценти у формулі пруського генерала Клаузевиця "Війна – це продовження політики іншими засобами." Ядерна війна вже не може бути продовженням політики.

Нині у міжнародних відносинах протистоять два процеси: міжнародні конфлікти та міжнародне співробітництво. Найбільший ступінь конфліктності характерний для регіонів Близького і Середнього Сходу, колишньої Югославії, колишнього СРСР, Африки та ін. У Сербії, Хорватії, Грузії, Афганістані, Іраку, Чеченській Республіці та деяких районах Північного Кавказу конфлікти вилилися у справжні військові дії із значними людськими жертвами, руйнуванням міст та сіл. Тому дуже важливою проблемою міжнародних відносин є припинення військових конфліктів, подолання конфліктних ситуацій шляхом переговорів, компромісів та досягнення балансу інтересів між конфліктуючими сторонами.

Що таке зовнішня політика? *Зовнішня політика* – це частина міжнародних відносин, діяльність держави та інших політичних інститутів суспільства по здійсненню своїх інтересів та потреб на міжнародній арені.

Зовнішня політика будь-якої держави є продовженням внутрішньої політики. Головна мета зовнішньої політики – забезпечення сприятливих умов для реалізації інтересів тієї чи іншої держави, забезпечення національної безпеки та добробуту народу. Зовнішня політика пов'язана із пануючим економічним укладом, суспільним та державним устроєм суспільства і вистовлює їх на міжнародній арені. Одночасно зовнішня політика держави має цілий ряд специфічних, тільки їй притаманних особливостей. Вона має більш широкі просторові та соціальні виміри, бо характеризує собою взаємодію з двома або більше країнами. Зовнішня політика визначається зовнішніми факто-

рами, міжнародними обставинами, бо кожна держава існує не ізольовано, а у системі держав, у системі міжнародних відносин.

У кінцевому рахунку і внутрішня, і зовнішня політика вирішують одну задачу – забезпечують збереження, ствердження та розвиток існуючої у даній державі системи суспільних відносин. Але у рамках цієї принципової спільності, кожна з двох царин політики має свою важливу специфіку. Методи вирішення внутрішньополітичних задач визначаються тим, що держава володіє монополією на політичну владу в даному суспільстві. На міжнародній арені центру влади не існує, там діють суверенні держави, які у принципі рівноправні і відносини між котрими складаються у результаті боротьби та переговорів, різного роду згод та компромісів.

Одним з найважливіших напрямків зовнішньополітичної діяльності держави є дипломатична діяльність. Що таке дипломатія? Слово "дипломатія" походить від грецького слова "диплома" (у Стародавній Греції – подвійні дошки з письменами, які підтверджують повноваження).

Дипломатія – один з основних засобів зовнішньої політики держави, це офіційна діяльність держав та урядів, міністрів іноземних справ, дипломатичних представництв за кордоном, делегацій на міжнародних конференціях по захисту прав та інтересів держави, її установ та громадян за кордоном.

У залежності від історичного моменту завдання дипломатії змінювались: від обслуговування війни до перетворення її на систему засобів проведення переговорів та забезпечення мирних умов взаємодії держав.

Зовнішньоекономічні цілі держави реалізуються також шляхом встановлення та розширення торгово-економічних, науково-технічних, кредитно-фінансових та культурних зв'язків. Ці зв'язки підтримуються як на офіційному рівні, так і за допомогою суспільних та приватних організацій та установ.

Відносини між державами здійснюються у формі встановлення та підтримки дипломатичних відносин. Вони передбачають взаємне визнання, що особливо важливо при появі у світовій спільноті нової незалежної держави, на яку у разі

визнання розповсюджується принцип суверенітету та невтручання у внутрішні справи. Це головна умова, якою формалізуються міжнародні відносини. Невизнання однією державою іншої – не просто показник того, що вони з будь-яких приводів "не дружать", а ситуація, яка виводить їх відносини з царини політико-правового регулювання та рівноправного існування. У цьому розумінні дипломатичні відносини – це необхідний мінімум нормальних зв'язків між країнами.

У наш час на політичній карті світу існує приблизно 220 держав. Якщо уявити розмаїття відносин між ними як нитки, що зв'язують їх одне з одним, то у більшості випадків вони будуть вичерпані тільки лінією підтримки дипломатичних відносин. Дійсно, інтенсивність та глибина двосторонніх контактів у масштабі усього світу в цілому мала. Що пов'язує Бангладеш та Фіджі, Руанду та Парагвай, Фінляндію та Нікарагуа, Люксембург та Пакистан, окрім взаємного визнання факту існування та чергових вітань з приводу національних свят? Навіть провідні країни світу не вважають можливим відкривати свої посольства, постійні представництва та консульства всюди.

Розміри та кількість офіційних установ однієї держави в іншій завжди відображають реальний рівень контактів та зв'язків, що залежать від історично складених відносин та важливості того чи іншого регіону для зовнішньої політики даної країни.

Тісна взаємодія у політичній, військовій, економічній та культурній сферах між державами об'єктивно переводить їх відносини у повнокровне співробітництво, яке реалізується шляхом різноманітних, окрім дипломатичних, каналів. Але, безперечно, найважливішу функцію дипломатія як засіб спілкування між країнами виконує при колективному узгодженні інтересів. Особливо актуальне її значення у наш час, коли світова спільнота має світові та регіональні інститути. Найважливіший з них – Організація Об'єднаних Націй (ООН) яка була заснована у 1945 р. з метою підтримки колективної безпеки у світі, і діє нині як механізм узгодження позицій країн у зовнішній політиці.

У статуті ООН закріплені принципи міжнародного співробітництва: суверенна рівність усіх її членів, розв'язання міжнародних суперечок мирними засобами, відмова від загрози силою або її застосування, невтручання ООН у справи, що входять до внутрішньої компетенції суверенної держави.

Структура ООН складається з Секретаріату на чолі з Генеральним секретарем, якого обирають кожні 5 років, Ради Безпеки, яка налічує 15 країн, та Генеральної Асамблеї, до складу якої входять усі країни – члени організації.

Найефективніший важіль впливу на зовнішню політику належить Раді Безпеки ООН (РБ ООН). До її складу входять США, Великобританія, КНР, Росія та Франція (постійні члени), які мають право вето на рішення, що приймає РБ. Це право було використане з 1946 по 1990 р. 223 рази, в основному США та СРСР, що було викликано глобальним протистоянням двох держав у роки "холодної війни" та суттєво обмежувало реальні можливості впливу ООН.

Починаючи з 1991 р., коли намітився перехід від тотального протистояння до стратегічного партнерства великих держав, механізм прийняття конкретних політичних рішень став більш дійовим.

У політологічних дослідженнях ООН часто порівнюють з "світовим урядом". Як прообраз світового уряду ООН має деякі регулятивні функції, наприклад право вжиття санкцій у відношенні окремих держав. Але практика реальних взаємовідносин на міжнародній арені показує, що держави не бажають безперечно підкорятися та слідувати рішенням міжнародних інститутів.

В економічній сфері всесвітніми інститутами є засновані у 1946 р. Міжнародний Валютний Фонд (МВФ) і Міжнародний Банк Реконструкції та розвитку (МБРР), членами яких є 150 країн світу.

Практично усі сфери та області людської діяльності, що мають зовнішньополітичне та міжнародне звучання, представлені світовими інститутами. За своєю організаційною побудовою вони є своєрідними філіями ООН: Міжнародний Дитячий Фонд (ЮНІСЕФ), Верховний Комісаріат ООН у справах

Біженців, Всесвітня Продовольча Рада, ЮНЕСКО (Всесвітня організація у справах освіти, науки та культури), Світова організація торгівлі (СОТ), Всесвітня Організація Здоров'я (ВОЗ) та інші. Україна є членом більшості міжнародних організацій.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у теорії міжнародних відносин були дуже розвинуті уявлення про визначальну та провідну роль зовнішньополітичного фактора у внутрішній політиці держави. У цей період міжнародні відносини переживали кризу егоїстично-індивідуалістичних спрямувань, були відсутні міжнародні інститути, що могли б спрямувати вирішення конфліктів та протиріч у мирне русло. Прихильники "силової концепції" політики виходили з того, що міжнародна політика – це боротьба за силу незалежно від того, що є її метою.

Вважається, що тут бере свій початок такий напрямок у підході до міжнародних відносин, як геополітика. Цей термін використовується досить часто, що говорить про життєздатність силової концепції. Між тим існує, принаймні, дві царини його застосування. Перша розуміє взаємозв'язок між географією та політикою. І дійсно, причини суперництва, пошук союзників часто визначаються географічними факторами: прагненням мати вихід до моря, означити свої кордони природними межами та інше. Друге можливе значення цього терміна полягає у розумінні міжнародної політики в цілому як протистояння великих держав на той або інший період світової історії.

Географічне місцезоположення країни суттєво впливає на її поведінку на міжнародній арені. Деякі країни займають більш вигідне положення, ніж інші. В житті країн географія значною мірою відбивається на долях їх народів.

Острівна Британія фактично не знала нападів з 1066 р., що дозволяло їй активно та успішно протистояти силам наполеонівської Франції та гітлерівської Німеччини. Польща ж, навпаки, розташована на рівнині, стала об'єктом розподілу між Прусією, Австрією та Росією у ХVІІІ ст., а у середині ХХ ст. предметом суперечок між Німеччиною та СРСР.

Природні ресурси держави є потенціальним складовим могутності держави. Германія та Японія практично не володіють

запасами нафти, що зумовлювало їх загарбницькі геополітичні спрямування.

В умовах науково-технічної революції підвищене значення має опанування окремими видами сировини та матеріалів стратегічного характеру, що може дуже несподіваним чином підвищити міжнародну активність навколо деяких країн (наприклад південь Африки).

Індустріальний розвиток держави разом з сильним аграрним сектором може придати державі вагу у міжнародних справах. Японія є "карликом" у військовому відношенні, але її вплив на світову торгівлю та виробництво багатьох товарів є незаперечним.

Найвагомішим аргументом важливого значення економічного потенціалу є Велика Вісімка – найбільш розвинуті в економічному відношенні країни (США, Японія, Германия, Канада, Франція, Великобританія, Італія, Росія), яка нині перетворилася в офіційний міжнародний орган, що впливає на світову політику і міжнародні відносини.

Зовнішня політика будь-якої держави визначається та реалізується на засаді об'єктивних та суб'єктивних факторів.

До об'єктивних засад зовнішньої політики сучасної держави відносяться:

1. Стан економіки країни та економічних відносин у регіоні, у світі в цілому.
2. Різноманітні об'єктивні інтереси країн, груп країн у системі міжнародних відносин.
3. Географічні та природні умови країни, регіону.
4. Існуючі міжнародні організації та установи.
5. Ратифіковані міжнародні колективні та двосторонні договори, конвенції тощо.
6. Міжнародні та регіональні традиції, звичаї, ритуали та ін.
7. Національний склад населення країни або регіону.

До суб'єктивних засад зовнішньої політики держави відносяться:

1. Особисті якості людей, які працюють у апараті зовнішньополітичних установ. Компетентність, патріотизм, відданість інтересам країни.

2. Якість підготованих та підписаних зовнішньополітичних документів.

3. Настрій, суспільна думка серед населення з приводу основних проблем, напрямків зовнішньої політики.

На засаді зовнішньополітичної діяльності окремих держав складаються певні міжнародні відносини. *Міжнародні відносини* – це сукупність економічних, політичних, культурних, правових та військових й інших зв'язків та взаємовідносин між народами, державами, економічними, політичними, науковими, культурними та релігійними організаціями і установами на міжнародній арені.

На складання міжнародних відносин впливають різноманітні фактори: досягнення суспільно-політичних наук, існуюча економічна та політична ситуація в світі, баланс військових сил, діяльність міжнародних організацій, вплив окремих держав, стан природного середовища та інші.

В сучасних умовах провідними тенденціями розвитку міжнародних відносин є:

По-перше, посилення взаємозалежності та цілісності світу. Це зумовлено тим, що вирішити проблеми, з якими людство зіткнулося наприкінці ХХ ст., можливо тільки спільними зусиллями усіх народів.

По-друге, збереження соціальної неоднорідності світу, посилення тенденцій багатополосності, поліцентризму, регіональної інтеграції у світовому розвитку. Полюсами міжнародних відносин можна вважати найбільш розвинуті індустриальні країни (США, Канада, Великобританія, Німеччина, Франція, Італія, Японія); індустриально-високорозвинуті країни (Бразилія, Південна Корея, Таїланд, Сінгапур, Гонконг та ін.); середньорозвинуті країни; слабозвинуті країни та ті країни, що розвиваються. Інтенсивно розвивається економічна та політична інтеграція держав у регіональному масштабі.

По-третє, загострення протиріч між новими реаліями світового розвитку та традиційними підходами до вирішення проблем.

По-четверте, підвищення ролі політичних засобів у вирішенні конфліктів та протиріч.

Міжнародні відносини аналізуються суспільно-політичними науками з метою їх всебічного вивчення та теоретичного обґрунтування. Сучасна політологія вивчає міжнародні відносини у трьох головних напрямках.

Перший з них – це розробка глобалістсько-футурологічних концепцій, в яких майбутнє суспільство прогнозується сталим та стабільним як з економічної, так і з політичної точки зору. В основі його духовно-політичного розвитку – планетарна свідомість, найважливішу роль відіграють загальнолюдські норми та цінності, необхідними передумовами є структури громадянського суспільства. Найбільш повний вираження ці риси знайшли в концепції "життєстійкого суспільства", що висунулась на перше місце у сучасній західній глобалістиці.

Другий напрямок теоретичного обґрунтування міжнародних відносин пов'язаний із створенням загальнометодологічних теорій (теорія війни та миру Р.Арона, теорія факторів К.Райта, теорія "рівноваги" Дж. Ласкі та ін.). Найважливіше місце серед цих теорій займає теорія прагматизму та політичного реалізму Г.Моргентау. Він вважає, що міжнародна політика повинна розроблятися на засаді сучасних політологічних теорій і тим самим збільшувати надійність передбачення. Рациональна міжнародна політика, за уявленням Г.Моргентау, добра, якщо вона зменшує ризик та збільшує користь. Зовнішня політика будь-якої нації повинна забезпечувати задоволення першочерговий інтерес вижити, вистояти перед загрозою небезпеки ззовні. Моральні принципи можуть застосовуватись до дій держав не абстрактно, а лише відповідно до конкретних обставин місця та часу. Г.Моргентау навіть не припускає, що окрема держава може оголосити себе носієм моральних законів усього світу.

Третій напрямок вивчення міжнародних відносин – це конструювання спеціальних концепцій, що дозволяють аналізувати стан міжнародних відносин. Наприклад, теорія світових систем, міжнародних організацій, міжнародного конфлікту, загальної безпеки тощо. Концепція загальної безпеки – це нова сукупність принципів підходу до проблем безпеки у ядерному світі. Важливий внесок у формування концепції загальної без-

пеки зробила Незалежна комісія з питань роззброєння та безпеки. Вона визначила головні принципи забезпечення загальної безпеки. Це – визнання неможливим виживання у загальній ядерній війні і перемоги у ній; виключення застосування військових засобів для вирішення політичних та ідеологічних конфліктів; єдиним шляхом досягнення загальної безпеки є негайне зниження рівня озброєнь, розробка моделі "розумної достатності"; для досягнення повної міжнародної безпеки необхідні спільні зусилля усіх або більшості країн світу.

2. Зовнішня політика сучасної України. Україна у світовій спільноті

Україна займає певне місце у системі сучасних міжнародних відносин. Основні цілі, геополітичні акценти, пріоритети та напрямки зовнішньої політики сучасної України сформульовані у Акті незалежності України, у Декларації про державний суверенітет, виступах Президента та інших документах.

Головною метою зовнішньої політики України є забезпечення її національних інтересів, захист прав та інтересів її громадян за кордоном, створення сприятливих умов для соціально-економічного розвитку нашої держави.

Україна проводить відкрити, чесну та принципову зовнішню політику, засновану на принципах та нормах міжнародного права.

У Декларації про державний суверенітет України записано, що:

- ◆ Україна, як суб'єкт міжнародного права, здійснює безпосередні відносини з іншими державами, укладає з ними договори, бере участь у діяльності міжнародних організацій у обсязі, який є необхідним для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, інформаційній та інших сферах;
- ◆ Україна виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру та міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах;

- ◆ Україна визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами державного права;
- ◆ Україна урочисто проголошує про свій намір стати у майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках та дотримується трьох без'ядерних принципів: не використовувати, не виробляти та не купувати ядерної зброї. (Див. Декларація про державний суверенітет України, липень 1990 р.).

Основні напрямки зовнішньої політики України були доповнені у Зверненні Верховної Ради України "До парламентів та народів світу" (грудень 1991 р.). У ньому говориться: "Україна будує демократичну правову державу, першочерговою метою якої є забезпечення прав та свобод людини. З цією метою Україна буде неухильно дотримуватись норм міжнародного права, керуючись Загальною Декларацією прав людини, Міжнародними пактами про права людини, які Україна ратифікувала, та іншими міжнародними документами".

Геополітичні акценти зовнішньої політики України:

- ◆ Україна – європейська держава, тому вона повинна зміцнювати, розширювати всебічні зв'язки, відносини із державами Європи.
- ◆ Україна – колишня республіка колишнього СРСР, була тісно пов'язана з усіма його колишніми республіками, що потребує збереження та подальшого розвитку взаємовигідних відносин з ними.
- ◆ Україна – морська держава, що зумовлює необхідність розвитку взаємовигідних відносин із країнами Чорноморського та Середземноморського басейнів.
- ◆ Україна не може забезпечити себе власними сировинними ресурсами (нафта, вугілля, золото, діаманти та ін.). Це примушує закупувати їх за кордоном – у Росії, Туркменії, Ірані та ін.

Після "помаранчевої" революції 2004 р. у зовнішній політиці та міжнародних відносинах Україна обрала головний стратегі-

чний курс на євроінтеграцію, що спрямовує державу на вступ до Євросоюзу (ЄС) та військово-атлантичного блоку (НАТО).

Розглянемо основні пріоритети та напрямки зовнішньої політики української держави.

1. Центральним напрямком зовнішньополітичної діяльності України є плідна робота в Організації Об'єднаних Націй, в її спеціалізованих органах, установах, структурах, та міжнародних організаціях. Україна бере участь у роботі практично всіх органів та установ ООН. Наприклад, Україна є членом Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) та вносить свій вклад у вирішення проблем розвитку дітей у сучасному світі.

Україна входить в Економічну та Соціальну Раду ООН (ЕКОСОС), що створена у 1946 році та здійснює міжнародні економічні й соціальні відносини.

Україна бере активну участь у роботі Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ), що засноване у 1957 р., з проблем використання атомної енергії у мирних цілях та підвищення надійності й безпеки атомних електростанцій, а також є членом численних міжнародних і європейських інституцій, організацій, є ініціатором створення союзу держав Чорноморського басейну ГУАМ, до якого входять Грузія, Україна, Молдова, Вірменія тощо.

2. Наступний напрямок зовнішньої політики України – це зовнішньополітична дипломатична діяльність.

Дипломатичні відносини Україна встановлює на засадах рівноправності, суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи одне одного, визнання територіальної цілісності та нерухоності існуючих кордонів.

Дипломатичні відносини з Україною встановили понад 100 країн з 226. Одразу після проголошення незалежності Україна означила 23 держави, будівництво відносин з якими стало пріоритетним. Серед них країни-сусіди (Росія, Білорусь, Угорщина, Польща, Болгарія, Туреччина), держави, де проживають українці (у США – понад 2 млн. чол., Канаді – близько 1 млн. чол., Бразилії – 150 тис. чол., Чехії та Словаччині – 110 тис. чол., Аргентині – 150 тис. чол., Франції – 80 тис. чол., Австралії –

40 тис. чол. та ін.), а також країни, на котрих "зав'язані" економічні інтереси республіки (Іран, Кувейт, Ватикан, Ізраїль й ін.).

3. Важливим напрямком зовнішньої політики сучасної України є встановлення, підтримка та всілякий розвиток економічних, культурних, науково-технічних відносин з усіма країнами світової спільноти, за винятком країн, котрим за рішенням Ради Безпеки ООН оголошена економічна блокада.

Міжнародні економічні відносини із закордоном налагоджуються Міністерством економічних зв'язків України. А Міністерство іноземних справ працює над створенням сприятливої політико-дипломатичної атмосфери для економічних, культурних та інших відносин.

4. Четвертий напрямок зовнішньої політики України – це участь у вирішенні глобальних проблем сучасного світу. *Глобальні проблеми сучасності* – це сукупність найгостріших світових проблем, вирішення яких потребує об'єднання зусиль всіх народів та держав. Головна їх особливість полягає в тому, що кожна з них має загальний характер, що зумовлено цілісністю сучасного світу.

Основними глобальними проблемами світової спільноти є:

- ◆ Знаходження шляхів сталого економічного розвитку у зв'язку з тим, що сучасні технологічні структури досягли своєї межі. Ця проблема є особливо важливою, бо від її вирішення залежить вирішення усіх інших проблем. Сучасна модель виробництва та споживання – це виробництво капіталу, який не має внутрішньої міри і прагне нескінченного зростання. Суспільне багатство ототожнюється із великим накопиченням товарів, а суспільний прогрес із безмежним збільшенням їх кількості та різноманітності. Розвинуті держави споживають у 20 разів більше ресурсів планети, ніж держави, що розвиваються. Це дозволило економістам та соціологам говорити про вступ розвинутої частини індустріального світу у стадію суспільства споживання. Зараз уже зрозуміло, що розвиток суспільства споживання та його розповсюдження на всі країни планети може призвес-

ти до такого тиску на природне середовище, який викличе планетарну катастрофу.

- ◆ Проблеми війни та миру, забезпечення міжнародної безпеки, роззброєння та конверсії, зміцнення довіри до співробітництва між народами. Роззброєння це гостра необхідність, але це не одномоментний акт, а важкий та тривалий процес. Вирішенню цієї проблеми повинні присвячуватись зусилля всіх держав та народів.
- ◆ Екологічні проблеми, що можуть бути порівняні з наслідками ядерної катастрофи. Екологічна проблема у її сучасному вигляді виникла у 60-х рр. ХХ ст., коли почали посилюватись симптоми екологічної кризи. *Екологічна криза* – це різке погіршення стану істотного середовища існування людини в результаті зростаючого отруєння та забруднення землі, води й атмосфери.
- ◆ Складовими компонентами екологічної кризи є: порушення істотного балансу газового складу атмосфери; руйнування озонового шару атмосфери; стан живої та неживої природи, що викликають загальне потепління на планеті в негативному плані.
- ◆ Продовольча проблема – дефіцит продовольства, у багатьох країнах люди голодують та помирають від відсутності харчування.
- ◆ Демографічна проблема – висока народжуваність, швидкий зріст населення у ряді регіонів (Африка, Азія, Океанія) та скорочення народжуваності, збільшення смертності у розвинутих країнах, у тому числі в Україні.
- ◆ Подолання економічної та культурної відсталості, жебрацтва в країнах, що розвиваються, в Азії, Африці, Латинській Америці.
- ◆ Проблема дотримання соціальних, економічних та індивідуальних прав і свобод особистості, боротьби з міжнародною злочинністю та тероризмом, наркоманією, гуманізація міжнародних відносин.

Усі ці проблеми гостро виявляються в Україні і потребують активних, невідкладних заходів з їх вирішення.

5. Одним з найважливіших напрямків зовнішньої політики України є збереження та подальше зміцнення добросусідських стосунків з колишніми республіками СРСР. Україна дуже зацікавлена у добрих стосунках з усіма країнами колишнього СРСР. Особливе значення для України мають відносини з Росією. Нас зв'язують загальні економічні, політичні, військово-стратегічні інтереси, історична доля та культурні традиції.

Підприємства України мали постійні господарчі зв'язки із 33 тис. підприємств інших республік. Сьогодні для забезпечення діяльності усіх підприємств та організацій України необхідно ввезти майже 25 млн т вугілля (17,8% від потреби), 52 млн т нафти та газового конденсату (85,5%), 9,5 млн т ділової деревини (46,8%), 100 млрд м³ природного газу (80%), 205 тис. т бавовни-волокна (100%) та ін.

Механізм здійснення міжнародних відносин у рамках існуючої з 1991 р. Співдружності Незалежних Держав (СНД) та координація їх зовнішньополітичної діяльності здійснюється Україною на засадах узгодження про створення СНД та інших його документів.

Треба зазначити, що відносини між об'єднаними в СНД державами складаються не просто. Потрібен час, терпіння та бажання і праця, щоб молоді незалежні держави змогли налагодити на рівноправних засадах відносини одне з одним. Незалежна Україна не посягає на інтереси інших держав, але ніколи нікому не дозволить диктувати собі будь-які умови.

6. Важливим напрямком зовнішньої політики України є участь у вирішенні складних та невідкладних військово-політичних проблем.

У зв'язку з розпадом СРСР гостро стали питання про майбутнє ядерного потенціалу СРСР, про розподіл зовнішньоекономічних боргів та спадкоємство підписаних СРСР договорів з ядерних та звичайних озброєнь.

З усіх цих питань Україна зайняла чітку та ясну позицію. Вона підтвердила свої міжнародні обов'язки та заявила про своє правонаступництво по усіх договорах та узгодженнях колишнього СРСР, які відповідають загальнолюдським нормам та не суперечать корінним інтересам українського народу.

26 лютого 1992 р. перший Президент України Л.Кравчук у Хельсінкі поставив свій підпис під Заключним Актом Наради по безпеці та співробітництву у Європі (СБСЕ), який був підписаний у 1975 р. 33 главами держав та урядів європейських країн, а також США і Канади.

Заключний Акт – це хартія взаємодій та взаємовідносин держав, націлена на мирний розвиток європейського континенту та усїєї планети, співробітництво народів, поважання прав людини.

Україна заявила, що буде дотримуватись Договору 1991 р. між США та СРСР про обмеження та скорочення стратегічної наступальної зброї. Вона звільняється від ракет з ядерними боєголовками та інших видів ядерної зброї. У подальшому Україна буде без'ядерною та нейтральною державою.

Україна виконує Договір про звичайні збройні сили, які підпадають під дію цього договору. Вони створюються виключно для захисту незалежності, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості кордонів України у мінімальних, необхідних лише для оборони цілях. Припускається, що Збройні сили Україні матимуть численність 250–400 тис. чол. та будуть складатися з трьох видів – сухопутних військ, військово-повітряних та військово-морських сил.

Таким чином, складовою та невід'ємною частиною політичної діяльності держави є зовнішня політика, покликана регулювати взаємовідносини між державами та народами на міжнародній арені.

Зовнішньополітичний курс будь-якої держави – є продовженням її внутрішньої політики та відображує характер державного і суспільного устрою.

Головна мета й основні напрямки зовнішньої політики України – це забезпечення сприятливих умов для удосконалення та демократизації суспільства, просування його шляхом соціального прогресу, досягнення загальної безпеки й розброєння, розвиток міцних дружніх, добросусідських відносин та різностороннього співробітництва, участь у вирішенні глобальних проблем сучасності, сприяння зміцненню та прогресу світової спільноти.

Питання для самоконтролю

1. Як Ви розумієте поняття "міжнародні відносини"?
2. У чому специфіка міжнародних відносин?
3. Хто виступає суб'єктами міжнародних відносин?
4. На яких рівнях здійснюється міжнародна політика?
5. На яких принципах здійснюється міжнародна політика?
6. Які зовнішні пріоритети України?
7. Які основні завдання зовнішньої політики України?

Рекомендована література

1. *Акт* проголошення незалежності України. Прийнятий Верховною Радою України. – К., 1991.
2. *Декларація* про державний суверенітет України. – К., 1990.
3. *Конституція* України. – К., 1996.
4. *Несук Н., Репринцев В., Каминский П.* Украина в зарубежных доктринах и стратегиях XX столетия // Век XX и мир. – 1996. – №1.
5. *Політологія: Підручник* / За заг. ред. проф. В.Г. Кремень, проф. М.Г. Горлача – Х., 2001.
6. *Політологія: Підручник* / За наук. ред. А. Колодій. 2-е вид., перероб. та доп. – К., 2003.
7. *Котель О.А., Пархомчук О.С.* Міжнародні відносини XX століття. – К., 1999.
8. *Кремень Т.* Державний суверенітет України у добу глобалізації // Політика і час. – 2003. – № 10.
9. *Лещенко Л.* Національні інтереси України та її зовнішньополітична стратегія // Політика і час. – 1993. – № 2.
10. *Політологічний* енциклопедичний словник. 2 вид. – К., 2004.

Тема 13.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА

Загальні положення

Глобалістика – це система наукових знань про життєво важливі загальнолюдські проблеми.

Особливості глобальних проблем мають планетарний характер, тобто зачіпають інтереси усіх народів світу, загрожують деградацією й загибеллю усього людства, потребують невідкладних рішень та вимагають колективних зусиль, спільних дій усіх народів.

Після вивчення матеріалу студенти повинні вміти визначити предмет, структуру, категорії політичної глобалістики, розкрити політичні аспекти глобальних проблем сучасності, охарактеризувати проблему підтримки миру на планеті, розкрити специфіку демографічної проблеми та можливості її розв'язання політичними методами, а також розкрити проблему подолання відсталості і висвітлити загрозу розвитку глобальної екологічної проблеми.

План лекції

1. Політична глобалістика: предмет, структура, категорії.
2. Політичні аспекти глобальних проблем сучасності.
3. Проблема підтримки миру.
4. Демографічна проблема.
5. Проблема подолання відсталості.
6. Екологічна проблема.

1. Політична глобалістика: предмет, структура, категорії

Глобалістика – це система міждисциплінарних наукових знань про життєво важливі загальнолюдські проблеми. Політична глобалістика є одним із напрямків глобалістики. Вона виник-

ла на початку 90-х рр. ХХст. для вивчення політичних аспектів глобальної проблематики, політичних причин виникнення і загострення загальнолюдських проблем, а також для пошуку шляхів їх розв'язання, які пов'язані з політичною сферою життєдіяльності суспільства.

У політичній глобалістиці виділяють чотири основні підходи до пізнання феномена глобальних проблем людства під політологічним кутом зору:

- 1) дослідження політичних аспектів загальнолюдських проблем в цілому;
- 2) політологічний аналіз глобальних проблем;
- 3) вивчення проявів глобальних проблем у конкретних регіонах світового співтовариства та їх впливу на розвиток там політичної ситуації;
- 4) формування теоретико-методологічних основ політико-глобалітичних досліджень.

Розвиток політичної глобалістики розширює й збагачує спектр політичних наук, а також дає новий імпульс до розширення й поглиблення глобалістики як системи міждисциплінарного знання. Політична глобалістика здатна нетрадиційно й інноваційно висвітлювати чимало важливих проблем міжнародних відносин і світового розвитку.

2. Політичні аспекти глобальних проблем сучасності

Особливості інтеграційних процесів, що охоплюють найрізноманітніші сфери життя людей, найгостріше проявляють себе в так званих глобальних проблемах сучасності. Глобальні проблеми сучасності – це проблеми, які зачіпають життєво важливі інтереси усього людства, усіх держав, народів, кожного мешканця планети, виступають в якості об'єктивного чинника розвитку сучасної цивілізації, набувають надзвичайно гострого характеру й загрожують не тільки позитивному розвитку людства, а й загибеллю цивілізації у випадку не знаходження конструктив-

них шляхів їх вирішення, та потребують для свого вирішення зусиль усіх держав і народів, усієї міжнародної спільноти.

Поняття "глобальні проблеми" в сучасному його розумінні увійшло у широкий обіг наприкінці 60-х рр. ХХ ст., коли вчені багатьох держав розпочали дослідження змін, котрі відбуваються в глобальній системі, й можливі їх наслідки. У стислий час сформувалося нове наукове поняття – "глобалістика".

Учені-глобалісти виділяють три основні групи глобальних проблем:

1. Проблеми, пов'язані зі сферою міжнародних відносин, що відображають протиріччя і об'єктивно необхідні перетворення.

2. Глобальні проблеми, сферу виникнення та прояву яких складають взаємовідносини особи та суспільства.

3. Глобальні проблеми взаємодії людини та природи. Це проблеми незбалансованості потреб життєдіяльності людей і можливостей довкілля.

Отже, до найгостріших глобальних проблем можемо віднести:

- ◆ екологічну проблему;
- ◆ підтримання миру;
- ◆ освоєння космосу та світового океану;
- ◆ продовольчу проблему;
- ◆ проблему народонаселення;
- ◆ проблему подолання відсталості;
- ◆ сировинну проблему; міжнаціональну проблему та ін.

У науковій літературі значне різноманіття підходів до характеристики особливостей виникнення глобальних проблем. Одні дослідники пов'язують їх появу з останнім десятиліттям. Інші – вважають, що їх генеза проходила впродовж усієї історії людства, але глобальними вони стали у ХХ ст. Ще одна група дослідників наголошує, що чимало глобальних проблем виникли первинно, деякі визрівали достатньо давно, але проявились виразно й на глобальному рівні лише з утвердженням в XVII–XVIII ст. капіталізму. На нашу думку, більшість проблем, які сьогодні ми пов'язуємо з глобальними проблемами сучасності, супроводжували людство впродовж усієї історії. До них, насамперед, відносяться проблеми екології, збереження миру, подолання бідності,

голоду, неграмотності. Але після Другої світової війни, в результаті небачених масштабів діяльності людини, всі ці проблеми стали глобальними, виразили протиріччя цілісного сучасного світу і поставили людство перед потребою співробітництва.

Можна виділити такі особливості глобальних проблем:

- ◆ вони мають планетарний, загальносвітовий характер, зачіпають інтереси усіх народів світу;
- ◆ загрожують деградацією й загибеллю усьому людству;
- ◆ потребують невідкладних та ефективних рішень;
- ◆ вимагають колективних зусиль усіх держав, спільних дій усіх народів.

Для розв'язання цих питань всесвітнього масштабу поруч із політичними вельми важливе значення набувають й науково-технічні передумови. Ефективна науково-технічна політика є важливою умовою розв'язання екологічної, сировинної, енергетичної та інших глобальних проблем.

3. Проблема підтримки миру

Історія доводить, що ріст взаємодії між народами, обмін продукцією промисловості і сільськогосподарського виробництва постійно супроводжувалися гострими збройними сутичками. За період з 3500 р. до н. е. відбулося 14530 воєн; лише 292 роки людство жило в мирі. У ХУІІ ст. у війнах загинуло 3,3 млн осіб, у ХУІІІ – 5,5 млн осіб, у ХІХ – 16 млн осіб. За дві світові війни ХХ ст. загинуло понад 70 млн. осіб; ці війни і позначили початок перетворення проблеми війни і миру в глобальну.

ХХ ст. показало, наскільки досвідченим стало людство в умінні вбивати. Протягом історії розвиток виробництва нової зброї йшов повільно, але у ХХ ст. його можна порівняти з лавиною. Сьогодні за допомогою комп'ютеризованих систем наведення і супутникових датчиків реактивні снаряди можуть робити свою руйнівну дію з величезною точністю.

Звичайно, погляд на війну з століттями змінювався. У ХІІІ ст. Чингізхан казав: "Щастя полягає в тому, щоб підкорити во-

рогів, змусити їх схилитися перед тобою, захопити їхню власність, утішатися їхнім розпачем, знуцатися над їхніми дочками і жінками". Сьогодні складно уявити світового керівника, який би заявив щось схоже; практично неможливо знайти доказів на підтримку думки про те, що війна – справедливе заняття. Великомасштабні війни вважаються "дорогою примхою", і економісти це обґрунтовують так: могутні, багаті держави світу надзвичайно користають з економічної співпраці і матеріальної вигоди, якими вони користуються в мирний час, набагато перевищують будь-які вигоди, котрі може принести війна, тому, у могутніх держав є вагома причина підтримувати мир між собою, у їх інтересах – об'єднувати сили для стримування будь-якого конфлікту між менш могутніми державами, що загрожує економічному статус-кво.

Бажання припинити війни висловлено в преамбулі до Статуту ООН, де держави-учасниці постановили "оберігати наступні покоління від лиха війни, котрі двічі за нашого життя приносили горе людству". Це лягло у основу концепції загальної безпеки, суть якої полягає в об'єднанні держав проти країни-агресора.

Проблема забезпечення безпеки займає центральне місце в глобалістиці.

4. Демографічна проблема

Населення Землі зростає надзвичайно нерівномірно. За 1975–2000 рр. з 2,2 млрд приросту населення близько 90% приходить на країни, що розвиваються.

У європейських, північно-американських державах, навпаки, смертність вища за народжуваність, корінне населення зменшується і старіє. Основна дилема, яка постала перед керівниками держав – чи потрібно адаптувати національні економіки, соціальні програми до меншої кількості населення і більшої частки громадян похилого віку, чи варто компенсувати від'ємний природний приріст населення за рахунок еміграції.

Реально багатші держави не можуть припинити потік емігрантів з менш багатих держав і отримати роботу в політично стабільних державах Західної Європи та Північної Америки прагнуть сотні мільйонів осіб. Міграційні потоки в напрямку до Західної Європи та Північної Америки щороку зростають бо:

- 1) з кожним роком збільшується розрив в рівні життя між найрозвинутішими й найбіднішими державами;
- 2) у розвинутих державах одержують перемогу правозахисники, в результаті чого керівництво цих країн не може повністю заборонити в'їзд емігрантів;
- 3) високий природний приріст населення в багатьох країнах "четвертого світу";
- 4) в основі масових міграцій населення можуть лежати й міжетнічні, міжконфесійні протиріччя.

Уже нинішній рівень міграції жителів Азії в країни Євросоюзу та Північної Америки викликає стурбованість у політиків. Чимало роботодавців, економістів закликають уряди своїх країн збільшити квоти на надання легальної роботи емігрантам, натомість профспілки відстоюють протилежну точку зору, а крайні праві організації все частіше здійснюють терористичні акти проти емігрантів.

Чимало нелегальних емігрантів з Азії – торговці наркотиками, зброєю, людьми, члени терористичних організацій. Збільшення кількості нелегальних емігрантів призводить до росту рівня злочинності. Тому еміграційна політика сьогодні стає пріоритетним напрямком державного управління. Один із найважливіших сучасних напрямків європейської еміграційної політики – технічне та кадрове укріплення кордонів Євросоюзу з метою недопущення потоків нелегалів та імпорту злочинності.

Демографічна криза чітко проявляється й в Україні. Так, упродовж останнього десятиліття ХХ ст. в Україні рівень смертності перевищує рівень народжуваності.

За прогнозами експертів – демографів ООН демографічні тенденції призведуть до зниження чисельності жителів України до 44 млн. осіб уже до початку 2010 р. Зменшення частки дітей та молоді автоматично призводить до зменшення потреб

у виховних, освітніх, розважальних та інших організаціях та закладах, які орієнтуються у своїй діяльності на дітей та молодь. Природно, зменшуються і потреби у відповідних кадрах, а це в основному – жінки з вищою освітою: вчителі, лікарі та ін.

Демографічна депресія загрожує підвищенням середнього віку працюючих, а це означає зниження здатності кадрів та підвищення і зміни кваліфікації. Збільшення в структурі населення частки осіб старшого працюючого і пенсійного віку лягає важкою ношею на економіку країни.

Населення України зменшується не тільки внаслідок зменшення народжуваності і росту смертності, але й в результаті еміграції, що різко зросла з початку 90-х років. Окрім виїзду на постійне місце проживання велетенських масштабів досягла нелегальна трудова еміграція в Росію, Польщу, Італію, Іспанію. За даними соціологічних опитувань, кожен п'ятий респондент готовий виїхати на роботу за кордон на кілька років, а кожен десятий – готовий залишити Україну назавжди.

5. Проблема подолання відсталості

Демографічна проблема безпосередньо пов'язана із проблемою відсталості. Економіки країн, які розвиваються, сильно відстають від рівня виробництва розвинутих держав, і скоротити цей розрив поки ще не вдається. Держави з низьким рівнем доходів складають близько 40% всіх держав і зосереджені в "чорній" Африці, Південно-Східній і Центральній Азії. В країнах з високим рівнем доходів, які складають близько 10% всіх держав, ВНП на душу населення складає 9386 доларів.

Неграмотність дорослих в країнах з низьким рівнем доходів – понад 40%, а питома вага студентів вищих навчальних закладів становить лише 3%. Гостра житлова проблема: з населення країн, які розвиваються, живуть в антисанітарних умовах, 250 млн осіб мешкає в нетрях, 1,5 млрд осіб не отримують медичної допомоги. Близько 2 млрд осіб не мають доступу до безпечної для здоров'я води. Недоїдають понад 500 млн осіб, а від голоду щороку помирає 30-40 млн, близько 15 млн дітей помирає щороку до

п'ятого року життя, причому половина з них від голоду. З кожних 100 хворих на туберкульоз 95 живе у бідних державах.

Згідно з даними Міжнародної організації праці, у країнах, що розвиваються, кількість малолітніх працівників віком від 5 до 14 років становить 250 мільйонів.

Виділяють декілька причин, які заважають країнам "четвертого світу" подолати відсталість:

- 1) насамперед, потрібно мати на увазі, що це – аграрні країни. На їх частку припадає 90% селян світу, але, як це не парадоксально, вони не спроможні прокормити навіть себе, оскільки ріст населення у них перевищує приріст виробництва продовольства;
- 2) необхідність освоювати нові технології, розвивати промисловість, сферу послуг, що потребує участі у світовій торгівлі, а це деформує економіку цих країн;
- 3) використання традиційних джерел енергії, які з огляду на їх низьку ефективність не дозволяють суттєво підвищити продуктивність праці у промисловості, на транспорті, у сфері послуг, у сільському господарстві;
- 4) цілковита незалежність від світового ринку: прикладом цього є нафта, величезними запасами якої володіють деякі держави, але вони не можуть контролювати нафтові ринки і регулювати ситуацію на свою користь;
- 5) швидко росте борг розвинутих державам;
- 6) розвиток продуктивних сил, соціально-культурної сфери неможливий без підвищення освітнього рівня усього народу, оволодіння сучасними досягненнями науки та техніки.

Бідність і низький рівень культури неминуче тягнуть за собою неконтрольований приріст населення. Політична нестабільність, обумовлена, насамперед, низьким рівнем економіки, постійно створює небезпеку виникнення збройних конфліктів у цих регіонах. Диспропорції у світовому розвитку роблять вельми проблематичним безконфліктне співіснування різних держав і регіонів планети в найближчому майбутньому. Чимало політологів бачать високу ймовірність конфліктів між "багатою Північчю" й "бідним Півднем", а також між Сходом та

Заходом, що часто асоціюються з мусульманською та християнською цивілізаціями. Інша група дослідників акцентує увагу, що протистояння, насамперед, буде проходити між західною євроамериканською та східною євразійською культурами.

6. Екологічна проблема

Господарська діяльність у багатьох державах настільки розвинута, що впливає не лише на екологію своїх держав, а й за її межами. На наших очах завершується ера екстенсивного використання потенціалу біосфери, що підтверджується такими фактами:

- ◆ сьогодні залишилось дуже мало неосвоєних земель для ведення сільського господарства;
- ◆ систематично збільшується площа пустель;
- ◆ зменшується кількість лісів;
- ◆ експлуатація водних басейнів здійснюється у таких масштабах, що природа не встигає відтворити те, що забирає людина.

Очевидно, що не лише наші сучасники завдали шкоди екології, хоч їх вплив найочевидніший. Ще синантропи (бл. 300 тис. років тому), які стали використовувати вогонь, спричинили велику шкоду природі, бо пожежі знищували значні прощі рослинності.

Міжурядова комісія щодо кліматичних змін (ІРИС) прогнозує, що за ХХІ ст. температура підніметься на 3,5 С. Ця ніби-то незначна зміна може виявитись катастрофічною. У деяких регіонах посухи можуть стати довшими, в інших – дощі сильнішими, урагани – руйнівнішими... Хоч і сьогодні від повеней та голоду помирають мільйони людей, однак через глобальне потепління кількість смертей може значно збільшитись. Почастішають хвороби та смертні випадки, пов'язані із спекою. Може збільшитись частота та кількість лісових пожеж, підвищиться рівень моря.

Питання для самоконтролю

1. Що Ви розумієте під поняттям "глобалістика", "політична глобалістика", "глобальні проблеми сучасності"?
2. Коли виникла наука "політична глобалістика"?
3. Коли почали виникати глобальні проблеми?
4. Які основні підходи до забезпечення безпеки Ви можете назвати?
5. Які причини міграції?
6. Що заважає країнам "четвертого світу" подолати відсталість?
7. Які Ви можете назвати політичні аспекти екологічної проблеми?

Рекомендована література

1. *Арнольд В.И.* Теорія катастроф. – М., 1990.
2. *Брегета А.Ю.* Політологія. – К., 1999.
3. *Кучер М.В.* Основи політології. – Коломия, 2000.
4. *Основи політології* / За ред. Ф.М.Кирилюка. – К., 2000.
5. *Піча В.М., Хома Н.М.* Політологія. Конспект лекцій. Навчальний посібник для вищих навчальних закладів освіти України. – К., 1999; 2002.
6. *Політологія: Учеб. для вузов* / Под ред М.А.Василика. – М., 1999.
7. *Політологія: хрестоматія* /Сост. М.А.Василик, М.С.Вершинин. – М., 2000.
8. *Чумаков А.Н.* Філософія глобальних проблем. – М., 1994.
9. *Цыганков П.А.* Международные отношения. – М., 1996.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ З КУРСУ "ПОЛІТОЛОГІЯ"

Загальні положення

В сучасній Україні відбуваються глибокі перетворення всіх сфер суспільного життя, суспільної свідомості, осмислюється історичний досвід нашого народу в контексті розвитку світової цивілізації, зростає зацікавленість політичними проблемами минулого і сучасності.

Самостійна робота – одна з основних форм роботи студентів вищих навчальних закладів при вивченні курсу "Політологія". Вона дає змогу засвоїти закономірності розвитку та функціонування політичного життя суспільства, механізмів влади, управління політичними процесами. Самостійна робота над вивченням курсу дозволяє формувати та відстоювати свою політичну позицію, чітко розуміти свої громадянські права та обов'язки, давати раціонально-критичну оцінку діям різних політичних партій та лідерів, орієнтуватися в міжнародному політичному житті, мати уявлення про місце та статус України в сучасному світі, об'єктивно та критично оцінювати життєво важливу соціальну інформацію. Досягнення цієї мети неможливе без самостійної праці, напруження інтелектуальних та вольових зусиль людини, вироблення навичок добування істини. Вивчення політичних теорій та політичної практики минулих епох і сучасності буде корисним для студентів як учасників політичних подій і процесів.

З цією метою програма курсу "Політології" для вищих навчальних закладів передбачає цілком самостійне вивчення студентами низки тем. Основними елементами цієї методики є читання літератури і навчальних посібників; аналіз та оцінка політичних явищ з позицій об'єктивності та історизму; рішення проблемно-пошукових завдань; написання рефератів з окремих проблем вив-

чених тем і виступ з ними на семінарах або в рамках інших форм навчально-виховної та науково-дослідної роботи.

Тема 1. ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ ТА ДАВНЬОРИМСЬКИХ ФІЛОСОФІВ

Головною метою вивчення даної теми є ознайомлення з політичними ідеями давньогрецьких та давньоримських мислителів: Сократа, софістів, Епікура, Цицерона, які прагнули з'ясувати сутність і природу держави, аналізували її роль в історичному процесі, намагались відповісти на одне з "вічних" питань – яким має бути найкращий державний устрій.

При вивченні теми особливу увагу треба звернути на питання:

1. Проблеми права та політики у вченнях софістів.
2. Вчення софістів про закон.
3. Суть держави в розумінні Сократа.
4. Концепція Епікура про договірну суть держави. Етика Епікура.
5. Ідеї про державний устрій у Марка Туллія Цицерона.

Важливо зрозуміти, що антична Греція була колискою європейської і світової цивілізації, вітчизною рабовласницької демократії. Стародавня Греція і Рим, їх культура, наука, мистецтво дали людству багату духовну спадщину, пронизану духом гуманізму, розумної організації суспільного і особистого буття. Студенти повинні звернути увагу на розквіт афінської рабовласницької демократії у другій половині V ст. до н.е., яка викликала виникнення школи софістів – суспільного руху філософів, які навчали мистецтву сперечатися, доказувати, виступати у суді і народних зборах тощо. В центрі уваги софістів знаходились питання права, політики, моралі, ораторського мистецтва. Це було викликано тим, що знанням відводилась роль критерію при виборі кандидата на державну посаду, а тому головне в навчанні займала підготовка слухачів до політичної діяльності. Ідея однакової причетності людей до справедливості, а значить, до управління державою всіх громадян,

була у них головною в погляді на політику. Крім того, софісти розвивали вчення про закон, стверджували, що закони, по суті, і є тією вищою справедливістю, на яку не може претендувати жодна людина, якою б мудрою вона не була. Закон є вираз спільної згоди і справедливості.

Незважаючи на те, що з першої половини IV ст. до н.е. софістика як рух прибічників демократії вироджується, їх ідейна спадщина стала джерелом політичної думки епохи Відродження і періоду перших буржуазних революцій.

Політичному устрою поліса (місто-держава) були притаманні глибокі протиріччя. Їх визначав великий давньогрецький мислитель Сократ (близько 470–399 рр. до н.е.), який піддавав суворій критиці владу афінської демократії – занепад моралі, користь правлячих, закликав людей покращити свою моральність, бути гідними громадянами, підкоряючи особисті інтереси суспільним. Суттю держави Сократ вважав справедливість, якої повинні додержуватись і правлячі, і піддані, а раціональною формою державного устрою – монархію. Сократ гостро критикував софістів.

Вивчаючи четверте питання теми, студенти повинні звернути увагу на період еллінізму й занепаду державності Стародавньої Греції, який почався з другої половини IV–II ст. до н.е. В цей період давньогрецькі держави потрапляють у залежність від Македонії, тому інтерес до політичної проблематики згасає.

Філософ-матеріаліст Епікур (341–270 рр. до н.е.) головну увагу приділив етиці, для якої характерна аполітичність, заклик до неучасті в суспільному житті. Стосовно цього погляду на державу слід підкреслити, що головною метою державної влади і політичних відносин, по Епікуру, є гарантія людям безпеки, допомога в подоланні страху, навчання людей не робити один одному лиха. Це означає, що держава і закон – є свідомим договором людей між собою з метою загальної вигоди й загальної безпеки. Діяльність держави і закону повинні відповідати уявленням про справедливість. Треба підкреслити, що за соціально-політичним змістом концепція Епікура про договірне походження справедливості, держави і законів є об'єктив-

ною, демократичною, тому, що кожен учасник, осмислюючи договірне співжиття, не мав ніяких привілеїв перед іншими.

При вивченні п'ятого питання студентам треба з'ясувати, що політичні вчення Стародавнього Риму мали багато спільного з політичними вченнями Стародавньої Греції.

Відомим ідеологом римської аристократії був яскравий оратор Марк Туллій Цицерон (106–43 рр. до н.е.). У діалозі "Про державу" та "Про дух законів" він виклав своє вчення про державу, стверджуючи, що держава з'являється з сім'ї, а державна влада дана наймудрішим. Якби люди жили за заповітами батьків, то держава могла б бути вічною. Метою держави, на думку Цицерона, є охорона власних інтересів громадян, а право власності, як і права мудрих та почесних громадян, впливає безпосередньо з природи, з природного закону. Він визнає рівність усіх людей від природи й можливість досягнути мудрості кожним, хто одержить освіту. Найбільш раціональною формою правління Цицерон вважав монархію, а також змішану форму державного правління, в якій поєднуються зачатки монархії, аристократії і демократії. Таким устроєм для нього була Римська республіка, в якій існували влада консулів, правління сенату й народні збори з владою трибунів. Нагадаємо, що Цицерон творив у період становлення Римської імперії, підтримував загарбницькі війни Риму й відмовився від ідеалів поліса-держави.

Таким чином, політичні ідеї Сократа, софістів, Епікура, Цицерона, поряд з ідеями й теоріями інших відомих давньоримських і давньогрецьких мислителів, з якими студенти знайомляться на лекції і обговорюють на семінарах, сприяли розвитку наукової думки протягом всієї історії людства й мають велику цінність для сучасної політології.

Формою звіту про результати самостійного вивчення даної теми є домашні контрольні роботи або реферати.

Для самостійного контролю при вивченні теми студентам пропонується відповісти на такі контрольні питання:

1. Які ідеї про устрій держави були притаманні Сократові?
2. Хто такі софісти? Що являють собою їх політичні ідеї?

3. В чому суть соціально-політичної концепції Епікура?
4. Чим відрізнялись від попередніх філософів політичні погляди Цицерона?

Теми рефератів і домашніх контрольних робіт

1. Особливості розвитку політичної думки в Стародавній Греції.
2. Політичні погляди Сократа.
3. "Золотий вік" афінської демократії другої половини V ст. до н.е. і виникнення школи софістів.
4. Питання права, політики, моралі у вченнях софістів.
5. Політичні погляди Марка Туллія Цицерона.

Рекомендована література

1. *Введение* в политологию: Учеб. пособие в 2-х ч./ Под. ред. Н.И. Горлача. – Х., 1994. – Ч.1. – С.37–38, 43–47.
2. *Жизнь и смерть Сократа*, рассказанные Ксенофонтом и Платоном. – М., 1985.
3. *Кессиди Ф.Х.* Сократ. – М., 1988.
4. *Нерсесянц В.С.* Политические учения Древней Греции. – М., 1979.
5. *Нерсесянц В.С.* Сократ. – М., 1977.
6. *Очерки политологии: Учеб. пособие* /Под ред. Н.И. Горлача. – Х., 1993. – С.38-49.
7. *Толстых В.И.* Сократ и мы. – М., 1981.
8. *Шульженко Ф.П., Андрусяк Т.Г.* Історія політичних і правових вчень. Підручник. – К., 1999. – С. 15–44.

ТЕМА 2. ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПЕРІОДУ РЕФОРМАЦІЇ

Головні питання, на які треба звернути увагу в процесі самостійної роботи:

1. Початок протестантизму в ідеях Реформації.
2. Соціальний рух під керівництвом М. Лютера.
3. Спрямованість ідей реформаторства проти католицької церкви.

4. Фаталізм Ж.Кальвіна та його система протестантизму.

При вивченні першого питання теми треба домогтися розуміння того, що ідеї епохи Реформації періоду широкого антифеодального і антикатолицького руху в Європі стали важливим поштовхом у розвитку соціально-політичної думки XV – першої половини XVI ст. Реформація поклала початок протестантизму. Протестантизм – це третій після православ'я і католицизму різновид християнства, сукупність самостійних і різноманітних релігій, церкви, які відрізняються один від одного догмами і канонами. Головна риса, що відрізняє протестантизм від православ'я і католицизму, це вчення про безпосередній зв'язок Бога й людини. Студентам треба звернути увагу на діяльність таких особистостей цього періоду, як Мартін Лютер, Томас Мюнцер, Жан Кальвін.

Вивчаючи друге і третє питання теми, підкреслимо, що мислителі Реформації велику увагу приділяли соціально-політичним проблемам і, перш за все, устрою держави, незважаючи на те, що соціальний рух проти феодалізму мав релігійний характер і наносив удар по католицизму й папству, відкидаючи культурні атрибути католицької церкви.

Основу доктрин М. Лютера складало вчення про два світи – духовний і земний, в яких водночас живе і від влади яких залежить людина. Порятунку людини, стверджував М. Лютер, залежить від того, як вона вірить, і якщо люди були б добропорядні, то не потрібна була б влада і держава.. Але цього нема, тому люди повинні підкорятися владі і державі.

Зазначимо, що реформаторський рух розколовся на бюргерсько-князівський на чолі з М. Лютером і плебейсько-селянський на чолі з Томасом Мюнцером. Т. Мюнцер (1490–1528) був переконаний в тому, що реформаторство – це соціально-політичний переворот найбідніших верств суспільства – селян й міської бідноти. На його думку, всі люди рівні перед Богом, тому вони повинні бути рівні і на землі. Політична програма Т. Мюнцера була близька до комунізму: з гвинтівкою в руках боротися за "царство боже на землі", де не буде приватної власності, класів, державної влади, а буде повна рівність усіх.

Четверте питання теми присвячене радикальному вченню Жана Кальвіна (1509–1564), яке він виклав у "Напутствиях в християнскої вере". Ж. Кальвін пропагував незалежність держави від церкви, а заснована ним система протестантизму – кальвінізм відображала потреби буржуазії. Аналізуючи форми держави (монархію, аристократію, демократію), Кальвін симпатизував аристократичному устрою держави і тлумачив це за допомогою релігійних догм, нібито історія і підтримка Бога довели доцільність аристократичного правління. Ідеальною моделлю держави він вважав республіку.

Таким чином, ознайомившись з ідеями протестантизму, які з'явилися в період Реформації, студенти мають змогу зрозуміти і проаналізувати ідеї сучасного протестантизму, який широко розповсюджений у Скандинавії, Німеччині, Швейцарії, Англії, США.

Для самоконтролю за вивченням теми студентам пропонується відповісти на такі контрольні запитання:

1. Як мислителі Реформації розуміли устрій держави?
2. У чому різниця політичних поглядів М. Лютера і Т. Мюнцера?
3. Чому Ж. Кальвін віддавав перевагу аристократичному устрою держави ?

Формою звіту про результати самостійного вивчення теми є реферати.

Теми рефератів

1. Політичні ідеї лютеранства, кальвінізму і протестантизму епохи Реформації.
2. Політичні ідеї Томаса Мюнцера.

Рекомендована література

1. *Очерки* політології: Учеб. пособие /Под ред. Н.И. Горлача. – Х., 1993. – С.55-62.
2. *Введение* в політологію: Учеб. пособие в 2-х ч. /Под ред. Н.И. Горлача. – Х., 1994. – Ч.1. – С.58–61.

3. Шульженко Ф.П., Андрусяк Т.Г. Історія політичних і правових вчень. Підручник. – К., 1999. – Розд. III.
4. Фрезер Д.Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М., 1983.

Тема 3. ОСНОВНІ ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ

При вивченні теми студенти повинні звернути увагу на такі питання:

1. Суспільний договір та державна влада в уявленні Д. Дідро.
2. Особливості розуміння буржуазної держави П. Гольбахом.
3. Ідеалістичне вчення Г. Гроція про виникнення держави та права.
4. Вчення Б. Спінози про волю та форми влади.

При вивченні першого питання зазначимо, що Д. Дідро (1713–1784) або "Дідерод", як його називали в Росії, був організатором і редактором Французької енциклопедії. Письменник, великий ерудит, політичний філософ, переконливий ворог феодалного ладу та пригнічення народу, абсолютизму та церковного світогляду. Його політичні ідеї спиралися на теорію суспільного договору. Він був прибічником конституційної монархії, мріяв про справедливий суспільний устрій, демократичне правління, або правління на чолі з "освіченим" монархом, або республіку (хоч у нього були сумніви, що вона годиться для великих держав). Деякий час Дідро був у захопленні від російської імператриці Єкатерини II, пов'язував з нею надії на політичні реформи в Росії, але пізніше позбавився своїх царистських ілюзій. За розповсюдження своїх ідей був ув'язнений. Державна влада, на думку Дідро, виникає як продукт суспільного договору, який дає суспільству змогу утворення організованої політичної форми. Люди тільки частково передають державі свою істотну незалежність з метою забезпечення інтересів і об'єднання сили всіх. Головна мета держави – забезпечення прав людини, їх свободи і щастя.

Вивчаючи друге питання, студенти повинні розібратися в розумінні держави Полем Анрі Гольбахом (1723–1789).

Він був прибічником конституційної монархії, але інколи симпатизував освіченому абсолютизму. Буржуазну державу розумів як царство розуму. Інтереси особистої користі штовхають людей до утворення держави. Істотні закони ті, що випливають з природи людини, це – свобода, власність, безпека. У суспільстві, вважав П. Гольбах, існують основні закони, які зумовлені суспільним договором і вирішують взаємовідносини між сувереном і народом. Тому завдання законів обмежувати владу суверена і правити в інтересах суспільства. Студенти повинні звернути увагу на форми устрою держави, які пропонував П. Гольбах, і які він вважав раціональними.

При розгляді третього питання акцентуємо увагу на ідеях нідерландського історика, юриста й державного діяча Гуго Гроція (1583–1645). Його теорія суспільного договору – це ідеалістичне вчення про виникнення держави і права в результаті усвідомлено укладеного між людьми договору. Держава, з точки зору Гроція, це союз вільних людей, який вони заключили заради дотримання права й загальної вигоди. У додержавному житті існувала повна анархія і "війна всіх проти всіх", люди були необмежено вільні. Проте люди усвідомлено вирішили поступитися свободою на користь держави для забезпечення особистої безпеки, власності та інших особистих прав. Ідея Гроція про те, що право і держава мають земне походження, відіграла велику роль у звільненні теорії держави від теології й середньовікової схоластики.

Четверте питання теми присвячене ще одному нідерландському філософу-матеріалісту Баруху (Бенедикту) Спінозі (1632–1677), який був відлучений від єврейської церковної общини Амстердама за свої думки. Вчення Спінози формувалось у той історичний період, коли Нідерланди після звільнення від іспанської феодальної монархії стали передовою капіталістичною країною.

Кращою формою влади Спіноза вважав не монархію, а демократію, проте він обмежував всевладдя держави. Люди, на

його думку, повинні були об'єднатися в цілісну спільноту й підкорятися загальній волі, підтримувати й допомагати один одному.

Таким чином, ознайомившись з запропонованими для самостійної роботи питаннями теми, студенти матимуть змогу краще орієнтуватися в питаннях розвитку політичної думки доби феодалізму і буржуазних революцій, які рекомендовані для вивчення за основною програмою курсу, тим більше, що політична думка Просвітництва не була однорідною. В ній були представники поміркованого, ліберально-демократичного, радикального, революційно-демократичного напрямків.

Для самоконтролю за вивченням теми студентам пропонується відповісти на такі контрольні запитання:

1. Як уявляли собі суспільний договір та державну владу Д. Дідро, П. Гольбах, Г. Гроцій, Б. Спіноза? Що спільного було у їх вченнях? Чим вони відрізнялися?

2. У чому суть політичного радикалізму в період кризи абсолютизму?

Теми рефератів

1. Політична ідеологія Просвітництва.
2. Політичні погляди Д. Дідро.

Рекомендована література

1. *Гроцій Г.О.* праве войны и мира. – М., 1956.
2. *Денисов В.Г.* Гроций о мировом порядке и современность // Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве. – К., 1990.
3. *Введение* в политологию: Учеб. пособие в 2-х ч. /Под ред. Н.И. Горлача. – Х., 1994. – Ч.1.
4. *Очерки* политологии: Учеб.пособие /Под ред. Н.И. Горлача. – Х., 1993. – С.62–63.
5. *Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г.* Історія політичних і правових вчень. Підручник. – К., 1999. – Розд. IV.

Тема 4. ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ В РОСІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Вивчаючи самостійно тему, студенти повинні звернути увагу на те, що політична думка Росії першої половини ХІХ ст. хоч і не виступала видатною школою мислення, але під впливом прогресивної політичної думки Заходу поступово розвивалась, розширювалась і збагачувалась. Розпад та криза феодально-кріпосницької системи в Росії зумовили значне зростання суспільної думки, появу ліберальної течії, представниками якої були середня буржуазія та дворянська інтелігенція. Вони пропонували реформи "зверху" і, хоч визнавали переваги західноєвропейських порядків та буржуазного парламентаризму, проте вважали, що Росія ще не досягла рівня введення конституції і політичних свобод. Як і західноєвропейські ліберали, російські ідеологи цього напрямку були противниками революції, особливо революційного руху мас.

Студенти повинні ознайомитися з політичними поглядами М.М. Сперанського (1772–1839), М.М. Карамзіна (1776–1826), що були характерні для більшості російського ліберального дворянства, розібратися в політичних позиціях слов'янофілів та західників й особливу увагу приділити консервативному напрямку політичної думки, який був пануючим і в Росії у першій половині ХІХ ст. Він був представлений, перш за все, офіційною ідеологією самодержавства. Крім того, студенти не повинні обійти увагою політичні погляди А.І. Герцена (1812–1870), М.Г. Чернишевського (1828–1889), М.А. Добролюбова (1836–1861), яких можна віднести до видатних російських революційних мислителів. По-перше, вони були матеріалістами. По-друге, вірили в творчі сили свого народу і вважали його головною силою історичного розвитку. По-третє, не розуміли до кінця закономірностей суспільного розвитку і реальних процесів, які відбувалися в Росії, і вважали, що вона може перестрибнути через капіталізм і побудувати соціалізм на базі селянської громади.

Студентам рекомендовано розібратися в причинах і наслідках помилкових поглядів російських революціонерів-демократів на цю проблему.

Для самоконтролю студенти можуть перевірити свої знання теми, відповівши на такі запитання:

1. Що собою уявляв консервативний напрямок політичної думки Росії у першій половині XIX ст.?
2. Які ідеї були характерні для ліберальної течії першої половини XIX ст. у Росії?
3. Що пропонували змінити революціонери-демократи в політиці Росії цього часу?

Теми рефератів

1. Погляди слов'янофілів та західників на історичний розвиток Росії.
2. Ліберально-демократичний напрямок в політичній думці Росії першої половини XIX ст.
3. Особливості соціалістичних ідей в Росії у першій половині XIX ст.

Рекомендована література

1. *Аникин А.В.* Путь исканий. – М., 1991.
2. *Бердяев Н.* Философия неравенства. – М., 1990.
3. *Беленький В.Х.* Борьба вокруг русской идеи //Социально-политический журнал. – 1996. – № 1.
4. *Введение* в политологию: Учеб. пособие в 2-х ч. /Под ред. Н.И. Горлача. –Х., 1994. – Ч.1.
5. *Очерки* политологии: Учеб. пособие /Под ред. Н.И. Горлача. – Х., 1993. – С.101–127.
6. *Ильин И. О.* грядущей России. – М., 1991.
7. *Козлов В.А.* Российская история. Обзор идей и концепций //Свободная мысль. – 1996. – № 3-4.
8. *Мальцев В.А.* Основы политологии. – М., 1997. – С.57–82.
9. *Мельник В.А.* Политология. Учебник. –Мн., 1996. – С.48–62.
10. *Соргин В.В.* Взлет и крушение российских утопий //Общественные науки и современность. – 1995. – № 3.

Тема 5. ПРОСВІТНИЦЬКІ ІДЕЇ ПРО СУСПІЛЬСТВО ТА ПРАВО В УКРАЇНІ У XVIII СТ.

При самостійному ознайомленні з темою студентам рекомендується звернути увагу на вивчення таких питань:

1. Розвиток концепції "істотного права" у працях Г. Сковороди.
2. П. Лодій про громадську волю та незалежність від влади.
3. Я. Козельський про перебудову держави та республіканське правління.

Нагадаємо, що просвітницькі ідеї у XVIII ст. в Україні відображали зміни, які відбувалися в суспільно-політичному й економічному житті Росії взагалі: зростання антикріпосницьких і антисамодержавних рухів, перехід до буржуазного суспільства, що потребувало затвердження "юридичного світогляду", тобто права, закону як юридичної гармонії громадянина, його прав і свобод. Українські просвітники XVIII ст. піддавали критиці кріпосництво і самодержавство, які протидіяли нормам права, й пропагували концепцію "істотного права", відстоювали ідеали демократії і гуманізму.

Акцентуючи увагу на першому питанні, необхідно розглянути позицію Григорія Савича Сковороди (1722–1794) – видатного гуманіста, поета, філософа. Шлях до ідеального суспільства, в якому всі рівні, він вважав у самовихованні на основі праці. У ліквідації наживи, зла, користі бачив суть методів вирішення соціальних проблем.

Просвітники зводили побудову суспільного ідеалу на основі ідей свободи, рівності й власності. Цікава з цього приводу позиція Петра Лодія, який вважав, що громадська свобода – це незалежність від законодавчої влади у здійсненні таких дій, які сприяють досягненню особистої мети й блага, якщо здійснення їх не проти мети держави. Просвітницькі тлумачення рівності містилися у визначенні рівності людей перед законом. Право власності є істотним правом.

Концепцію "істотного права" розвивав і Яков Козельський. Він вважав справедливими тільки ті державні закони, які базу-

ються на істотних правах людини. В питанні про форму правління держави Я.Козельський пріоритет віддавав республіці.

Студенти повинні не обійти увагою ідеї про суспільство та право інших представників українського просвітництва XVIII ст.: С. Десницького, М. Гаврилова, В. Золотницького, В. Каразіна, які внесли значний внесок у політичну думку України.

Формою звіту про результати самостійного вивчення є домашні контрольні роботи або реферати.

Теми домашніх рефератів та контрольних робіт

1. Політичні погляди українських просвітників XVIII ст.
2. Політичні концепції в Києво-Могилянській академії.
3. Політичні погляди Г. Сковороди.

Рекомендована література

1. *Введение* в политологию: Учеб.пособие в 2-х ч. /Под ред. Н.И. Горлача. – Х., 1994. – Ч.1. – С.161–166.
2. *Очерки* политологии: Учеб.пособие /Под ред. Н.И. Горлача. – Х., 1993. – С.101–127.
3. *Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г.* Історія політичних і правових вчень. Підручник. – К., 1999. – Розд. VII.

Тема 6. "ЗАЛІЗНИЙ ЗАКОН ОЛІГАРХІЗАЦІЇ" Р. МІХЕЛЬСА

На самостійне вивчення цієї теми виноситься концепція німецького вченого Р. Міхельса, яка є однією з різноманітних концепцій сучасної західної політології. Політичні орієнтації і переконання Р. Міхельса пройшли декілька стадій: анархічний соціалізм, соціал-демократизм, антидемократизм, фашизм. Р. Міхельс вважав, що залучення широких мас до політики значною мірою деформує політичний процес, призводить до загибелі демократії. Він висуває так званий "залізний закон олігархічних тенденцій" в демократії, згідно з яким дієвість демократії обме-

жена необхідністю існування організації, що спирається на "активну меншість" (еліту). На його думку, еліта змушена (виходячи з тактичних міркувань) домагатися підтримки мас і виступати як виразник їх волі. Але й самі маси зобов'язані підтримувати еліту, що має знаходити вираз у згоді з її політикою. Як бачимо, Міхельс – палкий прихильник елітарної структури влади і скептично ставиться до процесів масифікації суспільства.

За Міхельсом, всі демократичні інститути демократична держава, демократичні політичні партії і профспілкові рухи рано чи пізно переживатимуть вождізм, тотальну бюрократію.

Студенти повинні знати саме поняття "олігархізація", а також дати оцінку десяти значенням цього терміну, що виділяють політологи, вивчаючи творчість Р. Міхельса.

Для самоконтролю рекомендуємо студентам відповісти на контрольні запитання і проблемні ситуації:

1. У чому сутність поглядів Р. Міхельса про демократію?
2. Який сенс вкладав Р. Міхельс у поняття "олігархізація"?
3. Як трактують термін "олігархізація" політологи, що вивчають творчість Р. Міхельса?
4. Чому, на думку Р. Міхельса, всі демократичні інститути переживуть культ особи? Як він це пояснював?

Проблемні ситуації:

1. "Принцип організації" – необхідна умова "керівництва масами". Наслідки реалізації цього принципу: виникнення ієрархії влади ("Хто говорить про організацію, говорить про тенденцію до олігархії"). Чи це так? Як що ні, то чому?
2. Три групи факторів обумовлюють олігархічну структуру влади:
 - а) технічні властивості політичної організації;
 - б) психічні властивості організованих мас;
 - в) психічні характеристики політичних лідерів. Чи згодні Ви з психологічними "передумовами" феномена олігархії? Поясніть і проаналізуйте висловлювання Р. Міхельса: "демократія веде до олігархії, перетворюється в олігархію". Чи можна говорити про це в сучасних умовах?

Рекомендована література

1. *Введение* в политологию: Учеб. пособие в 2-х ч. /Под ред. Н.И. Горлача. – Х., 1994. – Ч.1. – С.122–124.
2. *Мальцев В.А.* Основы политологии. – М., 1997. – С.101-107.
3. *Михельс Р.* Социология политической партии в условиях демократии //Диалог. – 1990. – №№ 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 18.

Тема 7. БЮРОКРАТІЯ ТА БЮРОКРАТИЗМ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

При вивченні теми студенти повинні акцентувати увагу на таких питаннях:

1. Поняття бюрократії.
2. Історичне та соціальне коріння бюрократії.
3. Функції бюрократії та її взаємовідносини з владою.
4. Роль бюрократії у здійсненні демократії.

Бюрократія, виходячи з етимологічного його походження, від фр. *bureau* – бюро, канцелярія та грец. *kratos* – сила, влада, означає – влада канцелярії. В політології існує безліч дослідницьких підходів до терміна "бюрократія". Бюрократія як посадові особи – чиновники, бюрократична держава, тобто політична система, в управлінні якою керівна роль належить її посадовим особам. Бюрократизм, тлумачений як бюрократична поведінка, організаційна неефективність. Бюрократія як раціональна організація, ефективна адміністрація тощо.

Студентам надається право віддати перевагу тому чи іншому тлумаченню бюрократії і пояснити свою думку.

Говорячи про історичне та соціальне коріння бюрократії, студенту треба зрозуміти, що вона зародилася у надрах рабовласницького ладу й відтоді залишається незмінним атрибутом суспільства. Бюрократія намагається виправдати й зміцнити своє панівне становище в суспільстві, у тому числі й за допомоги різноманітного у своїх підходах теоретичного аналізу.

Необхідно дати пояснення двом тенденціям у теоретичному дослідженні бюрократії, які є провідними: одна тлумачить її як позитивне соціальне явище, інша – як негативне.

Вивчаючи третє й четверте питання теми, студенти повинні пам'ятати, що бюрократія – імманентна структура соціально неоднорідного суспільства, неминучий атрибут державних, особливо виконавчих органів влади. Ознаки бюрократизму (формалізація, ієрархічність, регламентація) притаманні кожній системі соціального управління.

Для самоконтролю пропонуються такі запитання по темі:

1. Яке історичне та соціальне коріння бюрократії?
 2. Як трактує поняття "бюрократія", "бюрократизм" сучасна політологія?
 3. Які функції виконує бюрократія?
 4. Яка роль бюрократії у здійсненні демократії?
- Форма звіту по вивченню теми – реферат.

Теми рефератів

1. Макс Вебер та його теорія раціональної бюрократії.
2. "Новий клас" і номенклатура – форми тоталітарної бюрократії.
3. Бюрократія як джерело лобізму в політиці.

Рекомендована література

1. *Бєбик В.М.* Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. – К., 2001.
2. *Введение* в политологию: Учеб. пособие / Под ред. Н.И. Горлача. – Х., 1994. – Ч.1. – С.126–131.
3. *Восленский М.* Номенклатура. Господствующий класс в СССР. – М., 1991.
4. *Гудков Л., Левада Ю., Левинсон А. и др.* Рационально-легальная бюрократия в трактовке М. Вебера // *Международ. экономика и междунар. Отношения.* – 1989. – № 7.
5. *Кудинов А.В.* Методические рекомендации к изучению темы "Функции бюрократии в правовом государстве". – Х., 1993.

6. Лазоренко О.В., Лазоренко О.О. Теорія політології. – К., 1996. – С.56–70.
7. Макаренко В.П. Вера, власть и бюрократия. (Критика социологии М. Вебера). – Ростов, 1988.
8. Современная западная социология. Словарь. – М., 1990. – С.47.
9. Социальная природа и функции бюрократии //Междунар. экономика и междунар. отношения. – 1989. – № 7. – 1989. – № 2, 4–7.

Тема 8. ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

Головні питання, на які треба акцентувати увагу студентам, вивчаючи тему "Політичний процес".

1. Сутність політичного процесу.
2. Політична участь.
3. Політична діяльність.
4. Політичні рішення.
5. Структура політичного процесу.
6. Причини динамізму та шляхи змін політичних систем.

Термін "процес"(від лат. processus – просування) має два значення:

- 1) послідовна зміна явищ у розвитку будь-чого;
- 2) сукупність послідовних дій для досягнення будь-якого результату.

Якщо хоча б один з учасників суспільного процесу є політичним суб'єктом, такий процес називається політичним. Таким чином, політичний процес можна визначити як послідовну зміну стану соціально-політичної діяльності та політичної системи суспільства.

Вивчаючи друге питання, треба запам'ятати, що політична участь – це дія, яку розпочинає соціальна спільнота, верства, громадянин з метою впливу на державну політику, управління державними справами або на вибір політичних лідерів.

Студенти повинні з'ясувати суть конвенціональної і неконвенціональної, автономної і мобілізованої участі людей у політичному процесі. А також, те, які взаємовідносини складаються між виборцями і виборними представниками народу, яка роль і функції виборів в органи влади, причини пасивності в політичному житті.

Переходячи до вивчення третього питання, треба зрозуміти, що політичну діяльність можна визначити як систематичне свідоме втручання окремих індивідів або груп людей в систему суспільно-політичних відносин з метою пристосувати її до своїх інтересів, ідеалів, цінностей. Студенти повинні з'ясувати, хто є суб'єктами і об'єктами політичної діяльності, яку мету вона переслідує, які має мотиви, методи, результати, а також співвідношення між цілями й результатами.

Говорячи про політичні рішення, запам'ятемо, що це усвідомлений вибір одного з багатьох можливих варіантів політичних дій. Політичні рішення, безумовно, надають політичним діям той чи інший імпульс. Але внутрішня природа цих двох елементів політичного процесу різна. В цьому і потрібно студентам розібратися. Крім цього, завдання студентів і в тому, щоб з'ясувати, хто є суб'єктом політичних рішень, які стадії підготовки й прийняття вони проходять, які методи при цьому застосовуються (компроміс, консенсус, військовий конфлікт).

Вивчаючи п'яте питання, студенти повинні звернути увагу на те, що існують, по-перше, часткові політичні процеси або групи відносно самостійних політичних дій, які складають у сукупності рух політичного життя. По-друге, етапи у зміні стану політичної реальності або, що те ж саме, фази у розвитку політичних систем.

Шосте питання пов'язане з п'ятим, бо в межах кожного суспільства існують багато соціальних груп і спільностей, інтереси яких не співпадають, або є зовсім протилежними. Все це і є об'єктивною основою динамізму самого політичного життя й змін його інституціонального механізму – політичної системи.

Студентам потрібно розібратися у таких шляхах змін соціально-політичних систем, як реформи і контрреформи, революції і контрреволюції й підтвердити свої відповіді конкретними прикладами з історії або сучасності.

Для самоконтролю рекомендуємо відповісти на контрольні питання:

1. У чому сутність політичного процесу? Які існують типи політичних процесів?

2. Що таке політична участь? Які види політичної участі Ви знаєте?
3. В чому причини неучасті громадян у політичному житті сучасної України?
4. Що таке політична діяльність, які її види Ви знаєте?
5. Що таке політичні рішення і які стадії вони проходять?
6. Форма звіту – реферат, домашні контрольні роботи.

Теми рефератів та контрольних робіт

1. Реформи і контрреформи як шляхи змін соціально-політичних систем.
2. Революції і контрреволюції як шляхи змін соціально-політичних систем.
3. Політичний процес і демократія.

Рекомендована література

1. *Амелия В.Н., Устименко С.В.* Технология избирательной компании. – М., 1993.
2. *Андреев С.С.* Политические движения и политические процессы // Социально-политические науки. – 1991. – № 8.
3. *Андреев С.С.* Теория политической деятельности. – М., 1995.
4. *Введение в политологию: Учеб. пособие в 2-х ч. /Под ред. Н.И. Горлача.* – Х., 1994. – Ч.2. – С.370–394.
5. *Політологія.* Посібник /За ред. О.І. Семківа. – Львів, 1993.
6. *Вебер М.* Политика как призвание и профессия. – М., 1990.
7. *Лерчик Д.А.* Наука побеждать на выборах. – М., 1991.
8. *Салмин А.М.* Политический процесс и демократия//Полис, 1993. – №3.

Тема 9. ЛЮДИНА І ВЛАДА

Рекомендуємо звернути увагу під час самостійного вивчення теми на такі питання:

1. Особистість як суб'єкт політики.
2. Концепція прав людини: історія та сучасність.
3. Соціальні спільноти – суб'єкти політики.

Наголосимо, що особистість постійно зазнає тиску різних діючих у суспільстві соціальних сил, серед яких вельми могутньою є влада. Цей тиск може мати форму насилля, неволі, пригноблення, а може бути легітимним примушуванням, тобто впливом, який особистість сприймає і виправдовує. Зазначене дає можливість виділити дві полярні форми відносин "особистість – влада". Вони позначені відособленням, відчуженням влади та особистості, а також природним перебігом їх співробітництва. Ці форми зумовлюють принципову для розуміння теми позицію: особистість може бути не тільки суб'єктом і об'єктом влади, а й умовою її існування, інструментом її розвитку. Характер влади справляє істотний вплив на спосіб життя людини. Однак і від самої людини, її здібностей, інтересів, дій залежить влада. Характер ставлення людини до влади виявляє себе в різновидах політичної поведінки (особистісній або колективній): а) відповідній закону; б) протиправній, а також заперечуваній конкретним суспільством або людиною з різних мотивів – ідеологічних, релігійних тощо.

Студенти повинні розібратися в політичній поведінці людини та взаємовідносинах між особистістю та державою в різноманітних політичних режимах сучасності.

Вивчаючи друге питання, слід звернути увагу на проблеми прав людини в політичній історії, головних підходах до прав людини, розібратися в позитивних та негативних правах. Треба зрозуміти, що цілий комплекс соціальних гарантій необхідний, щоб права і свободи людини стали реальністю. Серед соціальних гарантій важливе місце займають матеріальні, політичні, юридичні і духовно – моральні. Поважання прав і свобод людини зміцнює довір'я між народами, створює сприятливу атмосферу для різноманітних людських контактів і співробітництва.

При вивченні третього питання теми треба з'ясувати, як багаточисленні соціальні спільності (класи, етнічні, релігійні, професійні, територіальні групи) впливають на політичний процес у суспільстві. Місце і роль соціальної спільності у суспільстві, тобто соціальна стратифікація визначається характером і напрямком її дії, політичним життям суспільства. Студенти повинні звернути увагу на теорію про взаємозв'язок політичної нерівності і соціальної мобільності В. Паретто, Г. Москі, М. Вебера, а також взаємозв'язок статусних позицій і політичної поведінки, взаємодії соціальних спільностей і соціальних інститутів.

Для самоконтролю пропонуємо відповісти на такі запитання:

1. У чому сутність теорії соціальної стратифікації?
2. У чому сутність політичної соціалізації особистості?
3. Що таке соціальний статус особистості?
4. Форма звіту – реферат або контрольна робота.

Теми рефератів та контрольних робіт

1. Проблема прав людини в політичній історії.
2. Проблема прав людини в різних суспільних системах.

Рекомендована література

1. *Введение в политологию: Учеб. пособие в 2-х ч. /Под ред. Н.И. Горлача. – Х., 1994. – Ч.2. – С.31–76.*
2. *Воронов І.* Громадянське суспільство і влада //Людина і політика. – 2003. – № 1.
3. *Гринстайн Ф.И.* Личность и политика // Социально-политические науки. – 1991. – № 10.
4. *Иерхш Ю.В.* Человеческое измерение политики: теоретико-философские аспекты. – М., 1993.
5. *Личность как субъект политики.* – Казань, 1991.
6. *Лола В.* Проблеми формування громадянина України //Політика і час. – 2003. – № 4.
7. *Мирошник И.М., Гаверилин Е. В.* Индивид, личность, постиндустриальное общество //Свободная мысль. – 1996. – № 7.
6. *Очерки политологии: Учеб. пособие /Под ред. Н.И. Горлача. – Х., 1993. – С.277–293, 404–432.*

ПИТАННЯ З ПОЛІТОЛОГІЇ ДЛЯ СТУДЕНТІВ-ЗАОЧНИКІВ

РОЗДІЛ 1. ЩО І ЯК ВИВЧАЄ ПОЛІТОЛОГІЯ?

1. Політична сфера суспільства, її взаємозв'язок з іншими сферами суспільного життя.
2. Політологія в системі знань про суспільство.
3. Предмет, методи і категорії політології.
4. Структура і функції політології.
5. Зростання ролі науки про політику в сучасному розвитку України.
6. Політика і політична влада.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

1. Політична думка в Давньому Китаї і Індії.
2. Політичні вчення в античній Греції (Сократ, Платон, Аристотель).
3. Розвиток вчення про державну і політичну владу в Стародавньому Римі.
4. Основні політичні ідеї середньовіччя. В. Макіавеллі – засновник світової політичної науки.
5. Г. Гоббс – творець вчення про державу на основі природного права. Погляди Д. Локка.
6. Політичні доктрини французьких мислителів (Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо).
7. Ідеї громадських прав Т. Пейна, Т. Джеферсона.
8. Буржуазний лібералізм. Б. Констант, І. Бентам.
9. Культ держави (Г. Гегель).
10. Ліберальні та дворянсько-кріпосницькі течії в політичній думці Росії на початку ХІХ століття.
11. Проблеми політики у філософських листах П. Чаадаєва.
12. Політичні ідеї слов'янофілів (С. Аксаков, С. Соловйов, О. Хом'яков).
13. Революційний демократизм у політичній думці Росії (Радищев, декабристи, Герцен, Чернишевський).
14. Політичні погляди народників (Михайловський, Лавров, Ткачов, Плеханов), анархістів (Бакунін, Кропоткін).

15. Погляди К. Маркса і Ф. Енгельса на проблеми влади і держави.
16. В.І. Ленін про суть державної влади, про співвідношення диктатури і демократії.
17. Критичний аналіз марксистського варіанту політичного розвитку суспільства.
18. Політичні доктрини сталінізму та його наслідки для України.
19. Основні напрями політичних досліджень в англо-американській школі.
20. Особливості сучасної французької політології.
21. Політологічна наука у ФРН.
22. Концепція „форм панування” М. Вебера.
23. Політична ідеологія Київської Русі.
24. Обмеження верховної влади у Київській державі.
25. Проблема співвідношення світської і духовної влади в концепціях українських гуманістів XVI–XVII ст.
26. Вчення українських просвітителів про державу і суспільство.
27. Політична думка в Києво-Могилянській Академії.
28. Державність Української козацької республіки.
29. Б. Хмельницький як політичний діяч.
30. Політична діяльність І. Мазепи.
31. Політичні і правові ідеї Кирило-Мефодіївського братства.
32. Особливості політичних поглядів М. Драгоманова та І.Франка.
33. Внесок у розвиток політичної думки М.С. Грушевського.
34. Творчість і політична діяльність В.К. Винниченка.
35. Основні напрями сучасної української політичної думки.

РОЗДІЛ 3. ЗАГАЛЬНА ПОЛІТОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ

1. Суть політичного життя.
2. Критерії політичного режиму і фактори, які визначають його сутність.
3. Основні типи політичних режимів.
4. Тоталітаризм радянської системи.
5. Види демократії.

6. Громадське суспільство.
7. Політичний плюралізм і опозиція.
8. Суть, структура і функція політичної системи.
9. Історичні типи політичних систем.
10. Різновидність політичних систем в сучасних країнах.
11. Демократизація – магістральний напрям реформи політичної системи України.
12. Сутність держави, її форми і функції.
13. Місце держави в політичній системі суспільства.
14. Принципи правової держави та її формування в Україні.
15. Основні типи політичних партій, їх функції.
16. Нові політичні партії України.
17. Громадсько-політичні об'єднання в політичній системі України.
18. Сучасні молодіжні організації в Україні.
19. Критерії та зміст політичної діяльності.
20. Основні форми політичної діяльності. Об'єкти і суб'єкти політичної діяльності.
21. Характерні риси політичного лідера.
22. Типи політичних лідерів.
23. Загальна характеристика політичної свідомості.
24. Політичні цінності, потреби, інтереси і орієнтації.
25. Політична культура і історична суть та форми прояву.
26. Актуальні проблеми оновлення політичної культури народів України.
27. Національне питання: зміст, принципи і форми вирішення.
28. Сучасні етнопонаціональні конфлікти і шляхи їх подолання.
29. Національна політика України в умовах утвердження суверенітету.
30. Національна політика і мова.
31. Світова цивілізація: сутність, політична структура, перспектива.
32. Загальнолюдське і класове в міжнародних відносинах.
33. Політичний механізм в міжнародних відносинах.
34. Зовнішня політика України.

ЗМІСТ ТЕМ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ КУРСУ

Тема 1. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК СИСТЕМА ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИКУ

План семінару (2 год.)

1. Політика як суспільне явище. Місце і роль політики в системі суспільних відносин.
2. Об'єкт і предмет політології.
3. Основні категорії, методи і функції політології.
4. Місце політології в системі наук про суспільство.

Питання для дискусії

Найбільш суттєве в політиці – це питання про державну владу. Але чи можна всі політичні відносини зводити до влади?

У чому виявляється взаємозв'язок і відмінність між економікою і політикою?

У чому суть політизації суспільного життя, які її причини в Україні?

Теми рефератів

Макс Вебер про політику як покликання і професію.

Взаємодія політики і економіки.

Історичні передумови появи українського державознавства.

Завдання для самостійної роботи

Складіть схему. Політологія як наука і як навчальна дисципліна.

Які з функцій політології є найбільш важливими для сучасного українського суспільства і чому?

Виберіть та проаналізуйте різноманітні визначення політики та політології. Яке з них, на ваш погляд, найбільш вдале. Аргументуйте свій вибір.

Методичні рекомендації

Готуючись до першого питання, студент має усвідомити, що політична наука тісно пов'язана з політикою, впливає з неї, так чи інакше аналізує різні аспекти політичного життя. Термін "політика" походить від давньогрецького *polis* (місто-держава) та його похідних *politike* (мистецтво управління державою), *politeia* (конституція). Ці поняття вказують на державу як на одну з центральних категорій політики, а точніше – політичної науки, і як вони беруть свій початок від ідей Платона та Аристотеля, яку політику тісно пов'язували з державою. Студент має усвідомити, що політика виступає як визначне культурно-історичне явище.

Розгляд другого питання необхідно розпочати з того, що об'єктом політології виступає політичне життя суспільства, його прояви, тенденції і закономірності.

Аналізуючи категорії політології студенту насамперед слід уявити сутність таких категорій: політична влада, держава, політичні відносини, політична система, політичні інтереси, політична свідомість, політична культура, політична боротьба, політичне управління.

При вивченні четвертого питання студент має з'ясувати, що політична наука розвивається в тісній взаємодії з іншими соціальними науками – філософією, соціологією, історією, правом. Останні об'єднує загальний об'єкт дослідження – політичне життя суспільства в усій багатоманітності його конкретних проявів.

Література

1. *Вебер М.* Политика как призвание и профессия. Избр. произв. – М., 1990.
2. *Коваленко А.* Українська політологія: проблеми та труднощі періоду становлення // Сучасність. – 1994. – № 1.
3. *Лазоренко С.В., Лазоренко О.О.* Теорія політології. – К., 1996. – С. 8–24.
4. *Основи політології:* Навч. посіб. / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995. – С. 5–13, 14–20.
5. *Політологічний* енциклопедичний словник. 2-е вид. – К., 2004.
6. *Політологія.* Навчально-методичний комплекс: Підручник. – К., 2004.

7. *Політологія* у запитаннях та відповідях: Навч. посіб. / За заг. ред. К.М. Лемківського. – К., 2003. – С. 7–14.
8. *Політологія*. Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. 2-е вид. – К., 2001. – С. 8–36.
9. *Політологія*. Підручник / За заг. ред. проф. В.Г. Кремень, проф. М.Т. Горлача – Х., 2001. – С. 9–26.
10. *Політологія*. Підручник / За наук. ред. А. Колодій. 2-е вид., перероб. та доп. – К., 2003.
11. *Потульницький В.А.* Теорія української політології. – К., 1993. – С. 17–20, 56–60, 82–85.
12. Рябов С.Г., Томенко В.М. Основи теорії політики. – К., 1996. – Розд. I, II.
13. Швидак О.М. Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001. – С. 8–23.
14. Шляхтун П.П. Політологія (Теорія та історія політичної науки): Підручник. – К., 2002 – С. 8–32.

Тема 2. СТАНОВЛЕННЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

План семінару (2 год.)

1. Політичні доктрини античності.
2. Розвиток античної думки в Середньовіччі.
3. Відродження: суть та вплив на розвиток політичної думки. Н. Макіавеллі.
4. Розвиток політичної думки в Україні (IX–XX ст.).

Питання для дискусії

Чим відрізняються погляди Платона та Аристотеля на функції держави?

Н.Макіавеллі висунув тезу про несумісність політичної діяльності з вимогами норм християнської моралі. Спробуйте спростувати чи підтвердити цю тезу.

Хто з мислителів нового часу вніс найвагоміший вклад у розроблення концепцій розподілу влади?

Теми рефератів

Римське право і політика.
Міфологічні уявлення про політику.
Ідеї просвітництва в Україні.

Завдання для самостійної роботи

Розкрийте значення природного права, суспільного договору для політичної практики нового часу.
Який вплив біхевіоризму на розвиток політичної науки.

Методичні рекомендації

Вивчаючи зміст політичного вчення Платона, зверніть увагу на його тезу про те, що основною ідеєю будь-якої держави є ідея справедливості, створення ідеального політичного ладу на чолі з вибраними мудрецами. При аналізі політичної концепції Аристотеля студенту слід усвідомити сутність його положення про природне походження держави, про людину як істоту політичну. Розглядаючи питання про римське право і політику, студент має звернути увагу на зміст політичної доктрини Полібія, який вбачав успіх Риму у поєднанні трьох державних форм правління (царської, аристократичної, демократичної) та Цицерона, який виступав противником повновладдя окремих осіб у республіці, зокрема проти монополізації влади.

Готуючись до третього питання, студенту необхідно усвідомити, що ідеї доби Відродження, які набули широкого розповсюдження в країнах Західної Європи у XIV–XVI ст., сприяли руйнуванню феодально-релігійних уявлень і об'єктивно відповідали потребам буржуазного суспільства, що зароджувалося. Студент повинен пам'ятати, що Н. Макіавеллі запроваджує світський погляд на політику, державу, розуміючи їх як творіння рук людини, результат боротьби соціальних сил.

Вивчаючи четверте питання, студент має показати, чому Запорозька Січ була християнською, демократичною республікою, на яких соціально-економічних, політичних, духовних засадах вона базувалася.

При вивченні цього самого питання студенту необхідно усвідомити основні напрямки розвитку революційно-демократичних ідей, осмислити місце і роль Кирило-Мефодіївського товариства як виразника ідеології антикріпосницького, національно-визвольного руху народних мас України.

Студенту треба опрацювати зміст теорії національного самовизначення М. Грушевського, державницької ідеї В. Винниченка, погляди та шляхи створення самостійної України Д. Донцова, уяснити місце і роль В. Липинського в розвитку української політології як науки.

Література

1. *Горфункель А.Х.* Философия эпохи Возрождения. – М., 1980. – Розд. V, XII.
2. *Зайченко Г.А.* Джон Локк. – М., 1973. – Розд. VIII.
3. *История* политических и правовых учений. – М., 1988. – Разд. VIII, IX.
4. *Мадіссон В.Й. та ін.* Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. – К., 1996. – С. 19–55.
5. *Основи* політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995. – С. 25–41.
6. *Політологія.* Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. – Харків, 2001. – С. 44–64.
7. *Субботин А.Л.* Ф. Бэкон. – М., 1974. – Гл. XI, XII.
8. *Швидак О.М.* Політологія. Практикум. Навч. посібник. – К., 2001. – С. 35–44.
9. *Шляхтун П.П.* Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. К., 2002. – С. 48–66.
10. *Брайчевський М.Ю.* Утвердження християнства на Русі. – К., 1988.
11. *Основи* політології / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995. – С. 42–74.
12. *Політологія* у запитаннях і відповідях. – К., 2003. – С. 7–15.
13. *Політологія.* Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К., 2001. – С. 39–56.
14. *Політологія.* Підручник / За заг. ред. проф. В.Г. Кремень, проф. М.І. Горлача – Х., 2001. – С. 91–124.
15. *Потульніцький В.А.* Теорія української політології. Курс лекцій. – К., 1993. – С. 56–72.
16. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 151–200.

17. Швидак О.М. Політологія. Практикум. – К., 2001. – С. 58–97.
18. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної думки): Підручник. – К., 2002. – С. 93–145.

Тема 3. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

План семінару (2 год.)

1. Влада як соціальний феномен. Ресурси влади. Класифікація влади.
2. Сутність політичної влади, її структура і функції.
3. Політичний режим, його сутність та типологія. Політична опозиція. Політичний екстремізм.

Питання для дискусії

- Чи може політична влада бути нелегітимною?
Чи можливе існування суспільства без влади?

Теми рефератів

- Проблеми демократизації влади в Україні на сучасному етапі.
Природа тоталітарної влади.
Категорії влади і волі у працях Ф. Ніцше та М. Вебера.

Завдання для самостійної роботи

Спираючись на програмні документи кількох різних політичних партій в Україні, проаналізуйте їхнє розуміння мети, форм і змісту політичної влади в Україні.

Складіть схему за такими параметрами: влада державна і влада політична, спільне і відмінне.

Назвіть і коротко охарактеризуйте основні риси політичної, державної влади в умовах тоталітаризму.

Методичні рекомендації

При підготовці до семінарського заняття студенти повинні опрацювати та законспектувати основний теоретичний матеріал до даної теми, що включає розкриття таких питань: сутність

політичної влади, її структура, функції, ресурси, проблеми її легітимності, політичний режим, його сутність та типологія.

У власні політологічні словники потрібно занести визначення запропонованих понять, ключовими серед яких є політична влада, державна влада, принципи влади, інституціоналізація влади.

При підготовці рефератів необхідно використати матеріал поданої нижче літератури, що містить у собі підручники, наукові статті та монографії, науково-пізнавальні твори.

Для самостійної роботи пропонується на основі різних варіантів структури політичної влади скласти таку схему, яка включала б основні елементи, вимагається вміння розрізняти різні види влади та їх характерні риси в різних політичних режимах.

Орієнтуючись на запитання для дискусії, студенти повинні розробити систему доказів для відстоювання власної позиції щодо необхідності існування влади, її легітимності-нелегітимності, причин появи криз політичної влади та аналітичної розробки програми їх подолання за різних умов.

Література

1. *Амелин В.Н.* Власть как общественное явление // Социал.-полит. науки. – 1991. – № 2.
2. *Бердяев И.А.* Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – Разд. 2, 3.
3. *Бурлацкий Ф.М.* Вожди и советник: О Хрущове, Андропове и не только о них. – М., 1990.
4. *Власть.* – М., 1989.
5. *Пушкарева Г.В.* Власть как социальный институт // Социально-политический журнал. – 1996. – № 2.
6. *Швидак О.М.* Політологія. Практикум. – К., 2001. – С. 119–124.
7. *Шляхтун П.П.* Політологія (теорія та історія політичної думки): Підручник. – К., 2002. – С. 171–197, 377–394.

Тема 4. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА І ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

План семінару (2 год.)

1. Сутність, типологія і функції політичної еліти.
2. Теорії еліт Г. Моски, В. Парето, Р. Міхельса.
3. Сучасна політична еліта України, її відмінні риси та особливості формування.
4. Суть та роль політичного лідерства в суспільстві. Типи лідерства.

Питання для дискусії

Чи правильно стверджувати: "Система політичної еліти в сучасній Україні ще не сформувалася"?

Яку роль відіграє в політиці окрема особа? Як пояснюють різні дослідники поняття "політична еліта"?

Яку людину можна вважати політичним лідером?

Теми рефератів

Сучасні теорії еліт.

Специфіка формування національної еліти в Україні.

Політична еліта і демократія.

Завдання для самостійної роботи

Здійсніть політологічну і соціологічну інтерпретацію понять: "еліта", "елітизм", "політична еліта".

Проаналізуйте історико-соціальну ретроспективу української еліти, її становлення і руйнування.

Д. Донцов, В. Липинський, М. Драгоманов про роль еліти в українському державотворенні.

Методичні рекомендації

Готуючись до семінарського заняття, студенти повинні насамперед уявити і осмислити ключові поняття і терміни, а саме: політичний лідер, політичний вождь, політичне лідерство, політична еліта, володарююча еліта, партійно-політична еліта,

функції політичної еліти, політична олігархія, адміністративна еліта, номенклатура, політичний клас, правляча еліта, політичний правлячий клас, політичний клан, політичне керівництво, етнополітична еліта та ін. Синтезуючи більшість існуючих думок, "політичну еліту" можна визначити як найвпливовішу частину правлячої соціальної верстви (класу), яка активно впливає на реалізацію її інтересів у владі, в політиці та взагалі у суспільному житті.

У другому питанні слід розкрити зміст основних концепцій еліт (елітарна концепція Платона, теорії еліт Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше, О. Шопенгауера), звернувши увагу на те, що елітизм як цілісна система поглядів та концепцій сформувався у першій половині ХХ ст. завдяки працям В. Паретто, Г. Моски та Р. Міхельса. Розглядаючи якісні характеристики еліт та їх типологію, слід звернути особливу увагу на соціальне представництво еліти, систему її рекрутування, номенклатурну систему та її соціальні наслідки, особливості формування та етапи еволюції політичної еліти України, її роль та місце у становленні державності, шляхи формування сучасної демократичної політичної еліти в Україні.

У зв'язку з тим, що у сучасній політології лідерство не має однозначного тлумачення, при підготовці третього питання необхідно з'ясувати існуючі підходи до визначення лідерства. Конкретний зміст та форми прояву лідерства багато в чому визначені рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів: умовами конкретної ситуації; соціальним становищем лідерів та тих, хто йде за ними; їх психологічними особливостями тощо. Варто розкрити різні аспекти політичного лідерства, особливо на рівні нації, держави.

Література

1. *Абашкина К, Косолапова Ю. О. теориях лидерства в современной политической психологии // США: экономика, политика, идеология. – 1993. – № 4.*
2. *Алифанов С. Основные направления анализа лидеров // Вопросы психологии. – 1991. – № 3.*
3. *Ашин Г.К. Формы рекрутирования политических элит // Общественные науки и современность. – 1998. – № 3.*

4. *Ашин Г.К.* Элитизм и демократия //Общественные науки и современность. – 1996. – № 5.
5. *Ашин Г.К.* Политическое лидерство: оптимальный стиль //Общественные науки и современность. – 1993. – № 2.
6. *Бибик В.М.* Як стати популярним, перемогти на виборах та утриматись на політичному Олімпі. – К., 1993.
7. *Головатий М.Ф.* Професія – політик. – К., 2000. – С. 18-28.
8. *Дубов И., Пантелеев С.* Восприятие личности политического лидера //Психологический журнал. – 1992. – № 6.
9. *Журавський В.С. та ін.* Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К., 1999.
10. *Литвин В.М.* Політична арена України. Дійові особи та виконавці. – К., 1994.
11. *Минк К., Шурек Ж.Ш.* Стратегия адаптации бывших коммунистических элит //Политическая мысль. – 1994. – № 4.
12. *Макеев С., Маначинский А., Лисицын Э.* Есть ли в Украине военная элита // Политическая мысль. – 1995. – № 1 (5).
13. *Політична еліта: Формальна? Справжня* //Віче. – 1997. – № 6.
14. *Політичний процес і політична еліта* //Політична думка. – 1993. – № 1.
15. *Політологія: Наука про політику* /За заг. ред. проф. В.Г. Кремень, проф. М.І. Горлача. – Київ–Харків, 2001. – С.275–290.
16. *Політологія посткомунізму.* – К., 1995.
17. *Сенченко М.* Національна еліта в умовах глобалізації //Персонал. – 2003. – № 10. – С. 42–46.
18. *Україна: лідерство, еліта, влада* // Політична думка. – 1994. – № 1.
19. *Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти* //Дзеркало тижня. – 2003. – 15 листопада. – С. 8–15.
20. *Шмиттер Ф.* Неокорпоративизм // Поліс. – 1997. – № 2.
21. *Шляхтун П.П.* Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – С. 430–476.

Тема 5. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

План семінару (2 год.)

1. Сутність, структура та функції політичної системи.
2. Типологія політичних систем. Політична модернізація.
3. Основні напрями, особливості та проблеми розвитку політичної системи України.

Питання для дискусії

Що визначає тип політичної системи суспільства?

Які фактори, на Вашу думку, справляють більший вплив на механізм функціонування політичної системи: внутрішні (економічні, соціальні, духовно-моральні) чи зовнішні (міжнародні, географічні та ін.)? Аргументуйте відповідь.

Від чого залежить стабільність політичної системи?

Як відомо, до політичної системи входять держава і політичні партії. Як співвідносяться їх місце і роль у політичній системі? Кому належить провідна роль: державі чи політичним партіям? Проілюструйте відповідь на прикладі окремих політичних систем.

Як впливає бюрократія на функціонування політичної системи суспільства?

Чи відповідають процеси формування і розвитку політичної системи України в умовах самостійності "міжнародним стандартам"? Аргументуйте відповідь.

Яке місце посідає церква в державі і як вона впливає на функціонування політичної системи?

Які функції політичної системи України є найнерозвинутішими і що зумовлює політичну і соціальну напруженість у суспільстві?

Теми рефератів

Систематичний аналіз та його роль у становленні теорії політичних систем суспільства.

Порівняльний аналіз функціонування політичних систем (на прикладі України та Австрії).

Теорія політичної системи Д. Істона і Г. Алмонда.

Роль ЗМІ в політичній системі суспільства.

Політична система України (за змінами до Конституції).

Завдання для самостійної роботи

Складіть схему політичної системи, окресліть її структуру та механізми функціонування.

З'ясуйте основні стабілізуючі фактори функціонування політичної системи.

Визначте особливості реформування політичної системи України в умовах самостійної держави.

Здійсніть порівняльний аналіз політичної системи за проектами Конституції П. Орлика та Української Народної Республіки.

З'ясуйте взаємозалежність проблем розвитку, модернізації, реформування та трансформації політичних систем.

Методичні рекомендації

Розпочавши вивчення першого питання, треба мати на увазі, що політична система суспільства – одна з найскладніших категорій політології. Спочатку слід з'ясувати, що собою являє загальна теорія систем. Наступним кроком є дослідження внеску в розробку теорії політичних систем, здійсненого Т. Парсоном, Д. Истоном, Г. Алмондом, і порівняння їх поглядів. Необхідно також проаналізувати погляди і підходи до структури політичної системи як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Вивчення першого питання слід завершити аналізом підходів різних вчених до функцій політичних систем.

Друге питання передбачає розуміння того, що порівняння типів політичних систем за різними критеріями дозволяє більш глибоко аналізувати їх переваги і недоліки. Розглядаючи це питання, треба з'ясувати, як змінювалися погляди на типологію політичних систем з античних часів, коли розглядали характерні особливості різних форм правління, і до сучасної типології.

Третє питання присвячене проблемам становлення та реформування політичної системи України. Розкриваються шляхи реформування всіх підсистем українського суспільства (економічної, соціальної, політичної, міжнародної та ін.). Аналізуються основні напрями і перспективи формування нової політичної системи України, виходячи з глибокого і всебічного аналізу всіх структурних елементів політичної системи. Досліджуються складові елементи цього процесу.

Для самостійної роботи пропонується схематично визначити структуру політичної системи та механізми її функціонування, визначити основні риси політичної системи, які відрізняють її від інших систем, зокрема економічної, соціальної, духовної.

Спираючись на подані запитання для дискусії, студенти повинні розробити систему доказів для відстоювання власної позиції щодо визначення домінуючих факторів впливу на політичну систему, ролі в ній держави та політичних партій. На основі теоретичного матеріалу студентам потрібно визначити специфічні особливості реформування політичної системи України в умовах самостійної держави, порівнюючи з даним процесом в інших пострадянських країнах.

Література

1. *Декларація* про державний суверенітет України. – К, 1991.
2. *Каменская Г.В., Радионов А.Н.* Политические системы современности: Учеб. пособие. – М., 1994.
3. *Конституція* України. – К., 1996.
4. *Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К, 1996. – Розд. VII, VIII.
5. *Кучма Л.Д.* Україна – не Росія. – К., 2003.
6. *Марченко М.Н.* Очерки теории политической системы современного буржуазного общества. – М., 1985.
7. *Основи політології: Навч. посібник* / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995. – С. 126–137.
8. *Основы теории политической системы* / Г.Н. Манков, М.Н. Марченко, В.В. Мшвернадзе и др.; Отв. ред. Ю.А. Тихомиров, В.Е. Чиркин. – М., 1985.
9. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку* / Редкол. Ф.М. Рудич (голова) та ін. – К, 1998. – С. 7–49.
10. *Політологія* / За ред. О.І. Семківа. – 2-ге вид. – Львів, 1994. – С. 253–269.
11. *Політологія. Посібник для студентів вузів* / За ред. О.В. Бабкіної, В.Л. Горбатенка. – К, 1998. – С. 146–155.
12. *Політологія: Підручник* / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К., 1998. – С. 51–61.
13. *Політологія: Підручник* / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. – Х.: Друкарський центр "Єдинокор", 2001. – С. 155–188.
14. *Швидак О.М.* Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001. – С. 98–103.
15. *Шляхтун П.П.* Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – С. 220–244.

Тема 6. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ СУЧАСНОСТІ

План семінару (2 год.)

1. Сутність політичного режиму та його типи.
2. Характерні ознаки демократичного, авторитарного та тоталітарного політичних режимів.
3. Політичні режими сучасної України.

Питання для дискусії

Як Ви розумієте поняття "політичний режим"?

Які прояви тоталітарного режиму зафіксовані в історії XX ст.?

Теми рефератів

Демократія як політичний режим.

Особливості сучасного політичного режиму України.

Завдання для самостійної роботи

Дайте розгорнуте визначення "політичного режиму" як категорії політики.

Назвіть сучасні держави, в яких демократичний режим є панівним.

Покажіть особливості авторитарного режиму на конкретних прикладах.

Методичні вказівки

Готуючись до першого питання, студент повинен визначити сутність політичного режиму, виділяти та характеризувати види політичних режимів, аналізувати основні критерії виділення політичного режиму в окремий тип.

Готуючись до другого питання, студент *повинен*:

- ♦ охарактеризувати демократичний режим, визначити основні ознаки авторитаризму, різновиди авторитарних режимів;
- ♦ визначити основні ознаки тоталітарного політичного режиму.

Готуючись до третього питання, студент повинен визначити політичний режим України.

Література

1. Арон Р. Демократія і тоталітаризм. – М., 1993.
2. Лобер В. Демократія: від зародження ідеї до сучасності. – М., 1991.
3. Основи політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995. – С. 152–162.
4. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. – К., 1998. – С. 77–142.
5. Політологія: Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К., 1998. – С. 51–61.

Тема 7. ДЕРЖАВА, ЯК ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

План семінару (2 год.)

1. Походження держави, її сутність, ознаки і функції.
2. Форми державного правління та державного устрою.
3. Вищі органи сучасної держави і поділ державної влади.

Питання для дискусії

"Держава – "Левіафан" – це історично минула форма чи можливе її існування й сьогодні?

Чи можливе, на Ваш погляд, існування людського суспільства без держави в близькому (далекому) майбутньому? Обґрунтуйте свою відповідь.

У Конституції України записано, що Україна є суверенна, демократична, соціальна, правова держава. Чи правомірне є поєднання цих термінів?

Чи узгоджуються принципи демократії з монархічною формою правління?

Чи може індивід впливати на державу? Які режими найбільш сприятливі для здійснення такого впливу?

Теми рефератів

Концепція української державності в творах В. Липинського: Праця "Листи до братів-хліборобів".

Основні концепції походження держави.

Розподіл влад як головний стимулюючий принцип проти зловживання влади в теорії Ш. Монтеск'є.

В. Липинський як політолог.

Завдання для самостійної роботи

З'ясуйте, в чому полягає проблема етатизації та деетатизації суспільного життя.

На основі Конституції України складіть схему державного устрою нашої держави.

Назвіть і дайте коротку характеристику форм державного устрою різних країн.

За яких причин держава може втратити свій суверенітет?

Методичні рекомендації

При підготовці питання про походження держави, її сутність та функції насамперед потрібно з'ясувати, що розуміється під поняттям "держава", охарактеризувати прикметні особливості теорій походження та сутності держави, окреслити її найголовніші функції. Проблема визначення даного поняття не лише у складності чіткого окреслення суто державних (несоціальних, юридичних чи політичних) феноменів, а й в історичній мінливості форм суспільного співжиття, зокрема державних форм. Тож охарактеризувати державну сутність можна лише вичленувавши інваріантні складники за всіх історичних форм державності й на підставі аналізу теорій походження держави.

З'ясувавши ж сутнісно-понятійні аспекти держави, варто перейти до аналізу історично-конкретних її форм (за усталеною формою) – форм державного правління та державного устрою.

Для самостійної роботи пропонується скласти схему політичного устрою України, використовуючи для цього Конституцію України, охарактеризувати "класичні" за державним устроєм

країни (пропонуються ФРН, Швейцарія, Великобританія, Ліхтенштейн) та такі країни, як Китай, Японія, Саудівська Аравія, Російська Федерація, Білорусь, Грузія, Австралія. Грунтуючись на поданих запитаннях для дискусії, студенти повинні розробити систему доказів для відстоювання власної позиції щодо необхідності існування держави, актуальності проблеми побудови громадянської держави та правового суспільства, розробити систему заходів для прискорення даних процесів.

Література

1. *Акт* проголошення незалежності України. Прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. – К., 1991.
2. *Декларація* про державний суверенітет. – К., 1990.
3. *Конституція* України. – К., 1996. – Розд. 1.
4. *Білоус В.С.* Проблема становлення і розвитку правової держави і громадянського суспільства /Політол. вісник, – 1993. – Ч. 3. – С. 10–24.
5. *Винар Л.* Михайло Грушевський. Українська Центральна Рада і відродження державності України //Розбудова держави. – 1992. – № 3.
6. *Воронов І.* Громадянське суспільство і влада //Людина і політика. – 2003. – № 1.
7. *Голубева Г.А.* Поняття правового государства: соціальньо-філософський аспект //Филос. науки. – 1989.
8. *Ильин М.В., Коваль Б.И.* Две стороны одной медали: гражданское общество и государство //Полис. – 1992. –№ 1–2.
9. *Касьян Б.* Суверенітет: від бажаного до дійсного //Віче. – Лютий. – 1994.
10. *Кремень Т.* Державний суверенітет у добу глобалізації //Політика і час. – 2003. – № 10.
11. *Лола В.* Проблеми формування громадянина України //Політика і час. – 2003. – № 4.
12. *Основи політології: Навч. посібник* / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995. – С. 152–162.
13. *Політична* система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. – К., 1998. – С. 77–142.
14. *Політологія: Підручник* /За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К, 1998. – С. 51–61.
15. *Політологія: Підручник* / За заг. ред. проф. В.Г. Кремень, проф. М.Г. Горлача – Х., 2001. – С. 366–395.

16. *Разова Т., Барков В.* Ідеальне та реальне в уявленні про громадянське суспільство // Політика і час. – 2003. – № 6.
17. *Рябов С.Г.* Політологічна теорія держави. – К., 1996.
18. *Рябов С.Г., Томенко М.В.* Основи теорії політики. – К., 1996. – С. 98–108.
19. *Швидак О.М.* Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001. – С. 104–112.
20. *Шляхтун П.П.* Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К., 2002. – С. 246–324.

Тема 8. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

План семінару (2 год.)

1. Поняття політичної партії, її виникнення, етапи розвитку. Функції політичної партії.
2. Типологія політичних партій і партійних систем.
3. Становлення багатопартійності в Україні. Партійна й виборча системи в Україні.

Питання для дискусії

Чи є закономірним явищем виникнення партій у суспільстві? Якщо так, то які фактори, об'єктивні чи суб'єктивні, є першопричиною їх виникнення?

Скільки партій потрібно в Україні на сучасному етапі і взагалі в подальшому? Чи пов'язано їх виникнення в такій великій кількості з перехідним періодом? Аргументуйте відповідь.

Теми рефератів

Громадські організації та рухи, їх роль у політичному житті.
Суспільно-політичні рухи та організації в Україні.
Сучасний молодіжний і студентський рух в Україні.
Сучасні виборчі системи, їх сутність та специфіка.

Завдання для самостійної роботи

Які етапи в історії виникнення політичної партії виділяє Макс Вебер? Назвіть ці етапи і коротко охарактеризуйте їх.

Визначте правові основи створення і діяльності політичних партій в Україні. Закон України "Про політичні партії в Україні".

У чому полягає відмінність суспільно-політичного руху від політичної партії.

Складіть схему: типологія партійних систем.

Складіть теоретичну модель політичної партії.

Методичні рекомендації

При підготовці до семінарського заняття студенти повинні опрацювати та законспектувати основний теоретичний матеріал з цієї теми, що містить розкриття таких питань: політична партія та партійні системи, їх функція, історична необхідність їх появи. У власні політологічні словники потрібно занести визначення запропонованих понять, ключовими серед яких є: політична партія, партійна система, функції політичної партії, суспільно-політичні рухи, громадсько-політичні об'єднання. При підготовці рефератів необхідно використати матеріал поданої нижче літератури, що містить у собі підручники, наукові статті та монографії, науково-пізнавальні твори.

Для самостійної роботи пропонується на основі програмних засад різних політичних партій за основними соціальними питаннями узагальнити та систематизувати основні шляхи їх розв'язання для подальшої схематичної класифікації політичних партій, скласти теоретичну модель політичної партії. Ґрунтуючись на поданих запитаннях для дискусії, студенти повинні розробити систему доказів для відстоювання власної позиції щодо необхідності існування політичних партій у суспільстві, основних, на думку студентів, факторів їх появи та функціонування, охарактеризувати процес появи, розколу, об'єднання, трансформації політичних партій, визначивши основні суб'єктивні та об'єктивні чинники цих процесів.

Література

1. *Базовкін Е.* Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // Політика і час. – 1991. – № 10.
2. *Бенназир-Юзбашев Т.Е.* Партии в буржуазных политико-правовых учениях. – М., 1988.
3. *Білоус А.О.* Політичні об'єднання України. – К., 1993.
4. *Вьдрын В.И.* Многопартійность: "за" и "против" // Социал.-полит. науки. – 1990. – № 9.
5. *Гарань О.В.* Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). – К., 1993.
6. *Голишев В.* Коаліції партій у парламентах // Політика і час. – 2003. – № 5.
7. *Литвин В.* Ліві, праві і центр // Політика і час. – 1992. – № 4.
8. *Литвин В.* Молодіжні громадсько-політичні організації // Політика і час. – 1991. – № 3.
9. *Народний Рух України: державність, демократія, реформи.* – К., 1994.
10. *Основи політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк.* – К. – С. 168–184.
11. *Политические партии: Справочник.* – М., 1986.
12. *Політологія: Підручник // За заг. ред. Проф. В.Г. Кремень, проф. М.Г. Горлача– Х., 2001. – С. 252–274.*
13. *Рудич Ф.* Становлення нових політичних структур // Політика і час. – 1992. – №№ 7, 8.
14. *Україна багатопартійна. Програмні документи нових партій.* – К., 1991.
15. *Швидак О.М.* Політологія. Практикум: Навч. посібник – К., 2001. – С. 112–119.
16. *Шляхтун П.П.* Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К., 2002. – С. 325–358.

Тема 9. ВИБОРИ ТА ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

План семінару (2 год.)

1. Вибори, їх класифікація та особливості при різних політичних режимах.
2. Принципи виборчого права та організація демократичних виборів.

3. Основні функції виборів.
4. Типи (моделі) виборчих систем.
5. Основні стадії виборчої кампанії.

Питання для дискусії

Вибори завжди пов'язані з голосуванням. Однак при всій близькості цих понять вони мають істотні відмінності. У чому вони полягають?

За яких умов вибори можуть розглядатися як знаряддя політичного маніпулювання?

Відомо, що загальність як демократичний принцип виборчого права передбачає участь усіх громадян у виборах. Але в дійсності різні політичні режими обмежують це право відповідними цензами. Покажіть на реальних прикладах, що це за цензи і в чому специфіка їх прояву в різних країнах.

Принципу свободи виборів і добровільної участі в них громадян дотримується більшість демократичних країн. Чи не має іншого світового досвіду (на прикладі сучасних демократичних країн)?

У чому полягає суть, механізм, переваги та недоліки пропорційної виборчої системи?

Теми рефератів

Вибори та виборчі системи.

Порівняльна характеристика основних виборчих систем.

Прямі та непрямі політичні вибори: порівняльна характеристика.

Поняття і принципи виборчого права.

Особливості виборчого права в посткомуністичних країнах.

Політичні вибори і проблема суспільної стабільності.

Запровадження пропорційної виборчої системи в Україні: недоліки і переваги.

Завдання для самостійної роботи

Розкрийте зміст понять "вибори", "політичні вибори", "виборча кампанія".

Здійсніть класифікацію політичних виборів залежно від предмета обрання та з огляду на причини їх проведення.

З'ясуйте зміст понять "виборче право", "активне виборче право", "пасивне виборче право".

Охарактеризуйте принципи виборчого права та виборчі цензи.

Перерахуйте та розкрийте зміст юридичних процедур проведення політичних виборів.

Назвіть та зробіть порівняльну характеристику виборчих систем. З'ясуйте основні недоліки кожної з них.

Методичні рекомендації

Вивчаючи перше питання, студенти мають засвоїти визначення та суть виборів як основного засобу делегування влади; показати особливості виборів при різних політичних режимах. При цьому важливим є здійснення класифікації політичних виборів залежно від предмета обрання та причин проведення. Проаналізувати, за яких умов вибори можуть розглядатися знаряддям політичного маніпулювання і за яких – інструментом переходу до демократії.

Вивчення другого питання варто розпочати із з'ясування поняття виборчого права та його основних демократичних принципів: загальність, рівність, безпосередність, непряме голосування, таємне голосування. Важливе значення має і розуміння загальних принципів демократичної організації виборів, а також аналіз принципів, діючих у сучасній українській державі.

Розглядаючи третє питання, слід головну увагу зосередити на аналізі основних функцій виборів, адже вплив виборів на життя сучасного суспільства досить різноманітний.

Четверте питання присвячене виборчим системам. Його слід розпочати з розкриття нормативних основ виборів. Студенти повинні усвідомити сутність основних виборчих систем, вміти пояснити переваги і недоліки кожної з них, умови ефективності виборів, доцільність виборчої системи в Україні.

Це питання потребує від студентів з'ясування юридичних процедур проведення виборів, тобто знання норм міжнародно-

го права в галузі виборчого права, законодавства України про вибори президента, народних депутатів України та місцевих органів влади.

Література

1. *Бєбик В.* Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі. – К., 1993.
2. *Жмыриков А. Н.* Как победить на выборах. – Обнинск, 1995.
3. *Конституція України.* – К., 1996.
4. *Уоллєрстайм М.* Избирательные системы. Партии и политическая стабильность //Полис. – 1992. – №№ 5–6.
5. *Шаповал В.М.* Конституційне право зарубіжних країн. – К., 1997.
6. *Шляхтун П.П.* Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К., 2002. – С. 343–358.

Тема 10. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

План семінару (2 год.)

1. Політична свідомість: поняття, структура, типи і функції. Політична ідеологія.
2. Політична культура: поняття, зміст і функції.
3. Типологія політичної культури.
4. Політична свідомість та політична культура сучасного українського суспільства.

Питання для дискусії

У Конституції України записано, що жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Як розуміти це положення в умовах плюралізму ідей? Аргументуйте свою точку зору.

Чи тотожні поняття світогляд, свідомість, ідеологія, політика? Якщо так, охарактеризуйте особливості взаємовпливу та взаємозв'язку.

Теми рефератів

Шляхи подолання тоталітарних тенденцій у розвитку політичної культури трансформаційного суспільства.

Історико-політичні, національні та психологічні особливості української політичної культури.

Політика і релігія.

Форми і рівні політичної свідомості.

Психологія натовпу та раціональна політична поведінка.

Сутність і зміст концепції громадянської культури.

Політична культура як фактор модернізації суспільства.

Завдання для самостійної роботи:

Яку роль відіграє суспільна думка в політичній свідомості різних верств населення?

Назвіть типи політичної свідомості.

Засоби реалізації політичної культури.

Дослідіть зміст і характер формування політичної свідомості в сучасному українському суспільстві.

Проаналізуйте сутність інформаційних війн.

Дослідіть політичні традиції і сучасні політичні цінності українського суспільства.

Методичні рекомендації

Політична свідомість є вагомим чинником життєдіяльності суспільства, оскільки соціально-політичні відносини складаються в процесі усвідомлення і здійснення інтересів й потреб суб'єктів політики, їхніх соціальних цінностей та ідеалів.

Аналізуючи перше питання, необхідно з'ясувати сутність і особливості політичної свідомості як однієї з найважливіших форм суспільної свідомості. Це можна зробити, зокрема, і через порівняння існуючих у політології визначень політичної свідомості, які фіксують складність і багатогранність цього феномена. Порівняйте такі найбільш поширені визначення:

- ♦ політична свідомість – це сукупність знань, ідей, поглядів, орієнтацій та установок індивідів і соціальних спільностей щодо політичної системи та їхнього місця в ній;
- ♦ політична свідомість – це відображення політичного життя суспільства в певних емпірично-психологічних, ідей-

но-теоретичних, світоглядних, національно-традиційних, індивідуально-особливих і масових формах.

З'ясування структури, функцій і типології політичної свідомості дає можливість поглибити уявлення про механізм формування та функціонування політичної свідомості в життєдіяльності суспільства. Для цього слід дати характеристику емпіричному, буденному і теоретичному рівням політичної свідомості; проаналізувати структуру, складні функції політичної свідомості; розкрити роль і значення політичної ідеології як важливого чинника суспільного життя.

Політична культура суспільства є якісним критерієм його розвитку. Формування демократичної політичної культури зумовлює успішне вирішення важливих державотворчих процесів.

З'ясовуючи сутність політичної культури, важливо проаналізувати її основні характеристики, представлені численними визначеннями цього поняття. Порівняйте такі поширені трактування змісту політичної культури:

- ♦ політична культура – це сукупність індивідуальних позицій та орієнтацій учасників політичної системи; суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і надає їм певного значення;
- ♦ політична культура – це реалізація політичних знань, ціннісних орієнтацій, зразків поведінки соціального суб'єкта (особи, класу, нації, суспільства) в історично визначеній системі політичних відносин і політичної діяльності.

Феноменальність політичної культури, її роль і функція в політичному житті яскраво проявляються через дослідження цього питання. Необхідно розкрити структуру і дати характеристику структурним компонентам політичної культури, зокрема таким, як політичні знання, оціночні судження політичних явищ, політична поведінка і політичні дії тощо. Важливо також проаналізувати критерії та запропоновані вченими типи політичної культури, умови їх формування та сутнісні ознаки.

Сучасне політичне життя українського суспільства яскраво засвідчує складність і багатогранність процесу формування політичної свідомості та культури. У цьому питанні важливо проаналізува-

ти найважливіші обставини і чинники впливу на відображення політичних інтересів, цінностей, ціннісних орієнтацій громадян, менталітету і політичної культури українців. Необхідно з'ясувати тенденції формування політичної свідомості, складності та суперечності політичних орієнтацій, зумовлених як історичними передумовами, так і сучасними трансформаційними процесами. Пріоритетними тут є питання формування.

Література

1. *Баталов Е.Я.* Политическая культура современного американского общества. – М., 1990.
2. *Бибик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало В.А.* Політична культура сучасної молоді. – К., 1996.
3. *Винокурова С.* Масова свідомість у ситуації соціальної кризи: пошук еквівалента втрачених ілюзій //Філософ. і соціол. думка. – 1993. – № 1.
4. *Власенко В.* Третій шлях. Передумова національного відродження України //Політика і час. – 1991. – № 12.
5. *Головаха Е.* Особливості політичної свідомості //Політол. читання. – 1992. – № 1.
6. *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20-30 роки. – К., 1991.
7. *Довідкові матеріали про становлення молоді та хід реалізації молодіжної політики в Україні.* – К., 1997.
8. *Лісовий В.* Поняття політичної культури. Політична культура українців. – К., 1996.
9. *Лясота А.* Політичні традиції: еволюція інтерпретації у контексті функціонування політичної системи //Політика і час. – 2003. – № 5.
10. *Основи політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк.* – К., 1995.
11. *Політологія: Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.Г.* – Х., 2001. – С. 291–312.
12. *Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна.* – К., 1997. – С. 267.
13. *Сас М.І.* Українська політична культура XVII – XVIII ст. – К., 1999.
14. *Цимбалістий Б.* Тавро бездержавності. Політична культура українців. – К., 1994.
15. *Швидак О.М.* Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001. – С. 148–163.
17. *Шляхтун П.П.* Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник – К., 2002. – С. 477–501.

Тема 11. СВІТОВА ПОЛІТИКА І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

План семінару (2 год.)

1. Міжнародна і зовнішня політика. Цілі й функції міжнародної політики.
2. Сутність та особливості міжнародних відносин.
3. Україна в системі міжнародних політичних відносин.

Питання для дискусії

Як співвідносяться поняття "мораль" і "міжнародна політика"? Наведіть приклади аморальності в міжнародній політиці однієї-двох держав світу.

Чи ідентичні поняття "зовнішня політика" і "міжнародна політика".

Чи є синонімами поняття "міжнародна політика" і "міжнародні відносини"?

Тривалий час аж до початку 90-х рр. існував двополюсний світ, який очолювали й уособлювали відповідно дві "наддержави" – США і СРСР. Куди перемістився полюсний центр після розпаду СРСР? В Росію? Чи інші країни? Аргументуйте свою відповідь.

Теми рефератів

Політичний тероризм і його різновиди.

Національні інтереси України та системи їх пріоритетів.

Безпека України: чинники нестабільності.

Кризи цивілізації і проблеми глобалістики.

Екологічні проблеми людства та політико-правове забезпечення екологічного стійкого розвитку.

Завдання для самостійної роботи

Складіть схему: традиційне мислення і нове політичне мислення.

Що таке дипломатія, її завдання.

Назвіть головні принципи сучасної міжнародної політики.

Які основні компоненти включають національні інтереси України?

Методичні рекомендації

У підготовці до семінарського заняття студент повинен насамперед уявити і осмислити ключові слова, поняття і терміни, що впливають з даної теми семінару, а саме: зовнішня політика, міжнародна політика, міжнародні відносини, національний інтерес, дипломатія, політична стабільність, міжнародне співробітництво, пацифізм, політика з позиції сили, внутрішня політика. При вивченні питань, винесених на семінарське заняття, рекомендуємо зосередити увагу на осмисленні основних теоретичних положень і концепцій. Складові міжнародних відносин. Діалектика внутрішньої та зовнішньої політики. Критерії класифікації форм та видів міжнародних відносин.

Основні тенденції розвитку сучасної світової політики. Співробітництво та взаємозалежність як чинник міжнародного життя. Взаємовідношення національних та загальнолюдських інтересів. Процеси інтеграції та дезінтеграції у системі міжнародних відносин. "Баланс сил" та "баланс інтересів" у світовій політиці.

Проблеми формування колективної безпеки. Роль ООН, інших міжнародних організацій у забезпеченні миру, безпеки, консенсусу.

Характеристика глобальних проблем сучасності. Прискорення ритму історії та загострення глобальних проблем: насильство в його різновидах та забезпечення ненасильницького миру; сировинна та енергетична кризи; "населення – продовольство"; відсталість та забезпечення економічного росту; культури та культурної політики; подолання небезпечних хвороб; мирного освоєння космосу і надр Світового океану, культурно-цивілізаційних суперечностей тощо. Україна в системі міжнародних політичних відносин.

Література

1. *Декларація* про державний суверенітет України. – К., 1990.
2. *Договір* про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією // Урядовий кур'єр. – 1997. – 3 червня.
3. *Кириченко В.* Національні інтереси: баланс компромісів, синтез доцільності // Віче. – 1992. – № 6.
4. *Котель О.А., Пархомчук О.С.* Міжнародні відносини ХХ століття. – К., 1999.
5. *Лещенко Л.* Національні інтереси України та її зовнішньополітична стратегія // Політика і час. – 1993. – № 7.
6. *Литвин В.М.* Політична арена України. Дійові особи та виконавці. – К., 1994.
7. *Маркусь В.* Атрибут самостійної держави. Зовнішня політика сучасної України // Політика і час. – 1993. – № 2.
8. *Основи політології* / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995. – С. 271–296.
9. *Політологія: наука про політику* / Заг. ред. проф. В.Г. Кремень проф. М.І. Горлача – Київ–Харків, 2001.
10. *Про основні* напрямки зовнішньої політики України // Політика і час. – 1993. – № 7.
11. *Решетняк Б.К.* Глобальні проблеми сучасності і шляхи їх вирішення. – К., 1988.
12. *Швидак О.М.* Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001. – С. 163–169.
13. *Шляхтун П.П.* Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К., 2002. – С. 502–539.
14. *Удовенко Г.К.* Дипломатія України: прагматизм і збалансованість // Урядовий кур'єр. – 1996. – 10 серпня.
15. *Україна* на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів 1986–1990 рр. – К., 1993.

Тема 12. СУЧАСНІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

План семінару (2 год.)

1. Глобалістика та передумови її виникнення.
2. Політичні аспекти глобальних проблем сучасності.

Питання для дискусії

Прийнято вважати, що ідея нового світового порядку породжена війною у Перській затоці. Які аргументи на користь цієї думки Ви можете привести ?

Ознайомтеся з матеріалами Круглого столу "Уроки 11 вересня: проблеми глобальної, регіональної та національної безпеки" (Київ, 23 квітня, 2002 р.). Які корективи внесли події 11 вересня 2001 р. у проблему нового світового порядку? Який сценарій вирішення цієї проблеми, на Ваш погляд, найбільше відповідає цим корективам ? Відповідь обґрунтуйте.

Розкрийте зміст феномена зіткнення цивілізацій, як його визначив С. Хантінгтон. Наскільки правомірно, на Вашу думку, пояснювати сучасні локальні конфлікти за допомогою цього феномена? Відповідь обґрунтуйте.

Яким, на Вашу думку, має бути механізм подолання цивілізаційних конфліктів та запобігання їм? Які реалії сучасного світу заважають виробленню такого механізму? Відповідь обґрунтуйте.

Теми рефератів

Глобалізаційні процеси в сучасному світі та їх геополітичні виміри.

Концепція глобальних проблем Римського клубу.

Політична глобалістика: передумови виникнення та коло проблем.

Сучасні форми політичного насилля.

Новий світовий порядок: визначення та сценарії розвитку.

Теоретичні передумови виникнення глобалістики.

Цивілізаційна модель світового порядку С. Хантінгтона.

Антиглобалізм: вимоги та перспективи.

Завдання для самостійної роботи

Розкрийте зміст сучасних глобалізаційних процесів. Мутація яких геополітичних чинників ними спричинена? У який спосіб, на Вашу думку, держава має вирішувати, з огляду на таку мутацію, проблему безпеки своєї території? Відповідь обґрунтуйте.

Охарактеризуйте прояви глобалізації в різних сферах суспільного життя та спробуйте сформулювати основні парадокси глобалізації. Які, на Ваш погляд, причини цих парадоксів та можливі наслідки їх невіршеності?

Проаналізуйте відомі Вам сценарії нового світового порядку. Яке місце відводиться Україні в кожному з них?

Методичні рекомендації

Вивчаючи перше питання теми, студенти мають усвідомити передумови виникнення глобалістики, напрями, в яких вона розвивається, ознайомитися з її концепціями, основними поняттями: глобалізація, глобальні проблеми, глобальна криза. Студенти повинні осмислити проблеми глобалізації такі, як логіка, потоки, мережі, актори та дискусії.

Друге питання передбачає засвоєння студентами поняття "глобальні проблеми", усвідомлення загрози земній цивілізації через споживацьке ставлення людського суспільства до природи та її ресурсів. Увага має бути зосереджена на висвітленні ознак, аспектів з глобальних проблем, основних підходів до їх розуміння. Студенти повинні з'ясувати специфіку глобальних проблем у постбіполярному світі, зокрема розкрити зміст проблем формування нового світового порядку та охарактеризувати існуючі нині підходи до їх вирішення.

Література

1. *Бистрицький Є.* Конфлікт культур і філософія толерантності // Демони миру і боги війни. – К., 1997.
2. *Кинг А., Шнайдер Б.* Первая глобальная революция: Доклад Римского клуба. – М., 1991.
3. *Романе Й.* Геополитика хаоса. – М., 2001.
4. *Уроки 11 вересня: проблеми глобальної, регіональної та національної безпеки: Матеріали круглого столу (Київ, 23 квіт. 2002 р.).* – К.: НІПБМ, 2002.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ДО МОДУЛЯ № 1

Варіант 1.

1. Яка відмінність між політологією і політикою ?
2. У чому відмінність у трактуванні політики мислителями різних епох?
3. Яке місце серед політичних понять займає влада?

Варіант 2.

1. Коли виникла політологія як наука і навчальна дисципліна?
2. Які соціальні чинники впливають на політику?
3. Які види влади Ви можете назвати?

Варіант 3.

1. Яке, на Вашу думку, завдання політології?
2. Назвіть функції, які найчастіше, на Вашу думку, виконує політика?
3. Які ознаки влади?

Варіант 4.

1. Розкрийте поняття та методи політології.
2. Концепції політики.
3. Які риси має політична влада?

Варіант 5.

1. Що входить у предмет політології?
2. Типологія політики.
3. У чому відмінність між політичною і державною владою?

Варіант 6.

1. Які функції і завдання виконує політика?
2. Чому, на Вашу думку, виникає такий вид людської діяльності, як політика?
3. Які елементи включає у себе система влади?

Варіант 7.

1. Що входить у предмет політології?
2. Від яких чинників може залежати мета політики?
3. Які підходи до трактування влади подає наукова література?

Варіант 8.

1. Методи політології.
2. Якою бачив Платон ідеальну модель держави?
3. Яка влада вважається легітимною?

Варіант 9.

1. Співвідношення політології з іншими науками.
2. Хто вперше розділив владу на три гілки?
3. Які функції виконує політична влада?

Варіант 10.

1. Система політичної науки.
2. Які доктрини були панівними в епоху середньовіччя?
3. Властивості політичної влади.

Варіант 11.

1. Суб'єкти та об'єкти політології.
2. Основні школи і течії сучасної зарубіжної політології.
3. Як Ви розумієте поняття "еліта", "лідер", "лідерство" ?

Варіант 12.

1. Методологія політичної науки.
2. Політична думка середньовіччя.
3. Які види еліт Ви знаєте?

Варіант 13.

1. Розкрийте взаємозв'язок політології з іншими соціально-гуманітарними науками.
2. На який час припадає епоха Просвітництва?
3. Коли і ким був введений в обіг термін "еліта"?

Варіант 14.

1. Поясніть, у чому відмінність об'єкта від предмета політології.
2. Як Ви розумієте метод біхевіоризму?
3. Які типи партійних еліт виділив Г. Моска?

Варіант 15.

1. Які основні завдання політології?
2. У чому суть політичної модернізації?
3. Які види еліт виділяв В. Каретто?

Варіант 16.

1. У чому виявляється взаємозв'язок і відмінність між економікою і політикою?
2. Що означає термін "модернізація"?
3. Яка відмінність між легітимною і нелегітимною елітою?

Варіант 17.

1. Найбільш суттєве в політиці – це питання про державну владу. Але чи можна всі політичні відносини зводити до влади?
2. Які політичні концепції другої половини XIX ст. Ви можете назвати?
3. Які ознаки політичного лідерства?

Варіант 18.

1. Концепції політики.
2. Розвиток зарубіжної політичної думки в 20-х рр. XX ст.
3. Які функції політичних лідерів?

Варіант 19.

1. Які соціальні чинники впливають на політику?
2. У чому суть політичної програми М. Драгоманова?
3. Як класифікуються політичні лідери?

Варіант 20.

1. Політика має двоїсту природу: з одного боку вона наука, з іншого – мистецтво. Чому? Аргументуйте свою відповідь.

2. Який внесок у розвиток української політичної думки зробила Києво-Могилянська академія?
3. Які риси характеризують сучасну політичну еліту України?

Варіант 21.

1. Які з функцій та завдань виконує політика?
2. Назвіть дослідників політичних партій, теорій еліт.
3. Типологія політичного лідерства. Класифікація М.Вебера.

Варіант 22.

1. У якій країні була створена перша школа політичної науки?
2. Українська політична думка 40–90-х рр. ХХ ст.
3. Класичні теорії еліт.

Варіант 23.

1. Що є предметом вивчення політології?
2. Політичні концепції УНР.
3. Які види влади Ви можете назвати?

Варіант 24.

1. Поясніть, у чому відмінність об'єкта від предмета політології?
2. Які ознаки влади?
3. Формування політології як самостійної галузі знань.

Варіант 25.

1. Які функції та завдання виконує політологія?
2. Властивості політичної влади.
3. Основні школи та течії сучасної зарубіжної політології.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ДО МОДУЛЯ № 2

Варіант 1.

1. Походження та природа політики.
2. Як Ви розумієте поняття "політичний режим"?
3. Що таке демократія?

Варіант 2.

1. Взаємодія політики з іншими сферами життя суспільства.
2. Поняття політичного режиму, його різновиди.
3. Коли виникла демократія?

Варіант 3.

1. Політичне життя суспільства та його особливості.
2. Тоталітаризм: його ознаки, форми.
3. Типи держави.

Варіант 4.

1. Як Ви розумієте поняття "політична система"?
2. Авторитарні політичні режими.
3. Які є форми державного правління та устрою?

Варіант 5.

1. Коли, на Вашу думку, виникає система?
2. Демократія як політичний режим.
3. Як Ви розумієте поняття "держава"?

Варіант 6.

1. Які складові території держави?
2. Поняття політичного режиму, його різновиди.
3. Що Ви розумієте під поняттям "політична партія"?

Варіант 7.

1. Які основні ознаки держави?
2. Які прояви тоталітарного режиму зафіксовані в історії XX ст.

3. Що зумовлює виникнення політичних партій?

Варіант 8.

1. Які види форми державного правління і форми державного устрою Ви можете назвати?
2. Дайте розгорнуте визначення "політичного режиму" як категорії політології.
3. Коли виникли політичні партії?

Варіант 9.

1. Правова та соціальна держава.
2. Назвіть основні передумови виникнення демократичного політичного режиму.
3. Які етапи за М.Вебером пройшла у своєму розвитку політика?

Варіант 10.

1. Назвіть основні шляхи переходу від тоталітарних до демократичних режимів?
2. Які є типи держав?
3. Які функції виконують політичні партії?

Варіант 11.

1. Що зумовлює виникнення політичних партій?
2. Яка відмінність між виборами та референдумом?
3. Які складові території держави?

Варіант 12.

1. Які типи політичних партій Ви можете назвати?
2. Що таке вибори?
3. У чому відмінність внутрішніх функцій держави від зовнішніх?

Варіант 13.

1. Різновиди партійних систем.
2. Які види виборів Ви можете виділити?
3. Які теорії походження держави Ви знаєте?

Варіант 14.

1. Типологія партій.
2. Що таке абсентеїзм?
3. Які складові терміна "форма держави"?

Варіант 15.

1. Які можливі наслідки переконливого домінування партії, що знаходиться при владі?
2. Якою за типом є виборча система України?
3. Чи можна назвати правовою державу із тоталітарним режимом?

Варіант 16.

1. Які ознаки характеризують політичні партії?
2. У чому відмінність між виборами та голосуванням?
3. Основні функції держави.

Варіант 17.

1. У чому відмінність між партійними системами за класифікацією Дж. Сартрі?
2. Які етапи проходить виборча кампанія?
3. Походження і сутність держав.

Варіант 18.

1. Які маніпулятивні можливості двопартійної системи?
2. Як можна подолати абсентеїзм виборців?
3. Назвіть держави, які не мають писаної Конституції.

Варіант 19.

1. Які маніпулятивні можливості однопартійної системи?
2. Якою за типом є виборча система України?
3. Назвіть нові тенденції у розвитку сучасних держав.

Варіант 20.

1. Соціальні та економічні основи багатопартійності.
2. Які, на Вашу думку, причини абсентеїзму?

3. Правова держава: сутність, функції.

Варіант 21.

1. Поняття і види виборчих систем.
2. Назвіть основні шляхи переходу від тоталітарних режимів до демократичних.
3. Від чого залежить формування тієї чи іншої політичної системи в різні історичні епохи і в різних країнах?

Варіант 22.

1. Мажоритарна виборча система.
2. За допомогою яких критеріїв можна визначити, який режим існує в Україні?
3. З яких елементів складається політична система?

Варіант 23.

1. Пропорційна виборча система.
2. Хто автор терміна "тоталітаризм"?
3. Від чого залежить стабільність політичної системи?

Варіант 24.

1. Особливості формування виборчої системи України.
2. Демократія як політичний режим.
3. Моделі політичних систем.

Варіант 25.

1. Яка виборча система історично з'явилась першою?
2. Концепція ліберальної демократії.
3. Які ознаки політичної системи?

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ДО МОДУЛЯ № 3

Варіант 1.

1. Що таке "політична діяльність"?
2. Функції та рівні політичної культури.
3. Хто вважається засновником міжнародного права?

Варіант 2.

1. Які функції політичної соціалізації?
2. Хто виступає об'єктами та суб'єктами національної політики?
3. Як Ви розумієте поняття "міжнародні відносини"?

Варіант 3.

1. Форми політичної участі.
2. Які типи політичної культури виділяли Г.Алмонд та С.Верба?
3. Хто виступає суб'єктами міжнародних відносин?

Варіант 4.

1. Політичне відчуження: поняття, прояви.
2. З яких елементів складається політична культура?
3. Які види міжнародних відносин Ви можете назвати?

Варіант 5.

1. Які передумови високої активності особи?
2. Як у політичній культурі України поєднуються демократичні та антидемократичні тенденції?
3. Як Ви розумієте поняття "геополітика"?

Варіант 6.

1. Що таке політична культура?
2. Від яких чинників залежить національна політика?
3. Які зовнішньополітичні пріоритети України?

Варіант 7.

1. Як, на Вашу думку, можна узгодити поняття "політика" та "культура"?
2. Що Ви розумієте під поняттям "нація", "національні відносини", "національна політика"?
3. Які цілі світового політичного процесу?

Варіант 8.

1. У чому відмінність між масовою та елітарною політичною культурою?
2. Які завдання покладені на національну політику?
3. На яких рівнях здійснюється міжнародна політика?

Варіант 9.

1. Які політичні субкультури Ви можете назвати?
2. Які особливості українського націоналізму?
3. На яких принципах здійснюється міжнародна політика?

Варіант 10.

1. Матеріальні та ідеологічні компоненти політичної культури.
2. Які риси характеризують національну політику?
3. Поняття і сутність міжнародної політики.

Варіант 11.

1. Яка роль націй, етнонаціональних відносин у політичному житті?
2. У чому, на думку мислителів минулого, причина походження міжнародних конфліктів?
3. Коли виникла наука політична глобалістика?

Варіант 12.

1. Що Ви розумієте під "етичною диференціацією" та "етичною інтеграцією"?
2. У чому специфіка міжнародних відносин?
3. Які особливості глобальних проблем?

Варіант 13.

1. Яке місце національні відносини посідають у політичному житті?
2. Із яких основних типів суб'єктів політичного життя складається структура світового політичного процесу?
3. Чим можна пояснити нерівномірність розселення населення на планеті?

Варіант 14.

1. Що Ви розумієте під " українською національною ідеєю"?
2. Які цілі світового політичного процесу?
3. Які причини міграції?

Варіант 15.

1. Як співвідносяться між собою соціальна і національна політика?
2. За допомогою яких засобів держави реалізують міжнародну політику?
3. Що заважає країнам "четвертого світу" подолати відсталість?

Варіант 16.

1. У чому полягає сутність націоналізму і які існують його різновиди?
2. На яких засадах здійснюється військова політика України?
3. Проблеми боротьби із тероризмом.

Варіант 17.

1. Назвіть і охарактеризуйте основні напрями етнонаціональної політики в Україні.
2. Які основні завдання зовнішньої та військової політики України?
3. Проблема підтримки миру.

Варіант 18.

1. Як здійснюється мовна політика в Україні?
2. Охарактеризуйте сучасний стан українсько-російських відносин.
3. Предмет, структура, категорії політичної глобалістики.

Варіант 19.

1. Назвіть і охарактеризуйте основні напрями етнонаціональної політики.
2. Які функції міжнародної політики?
3. Політичні аспекти екологічної проблеми.

Варіант 20.

1. Розкрийте процес формування та розвитку політичної форми з проблем міжнародних відносин.
2. Визначте місце націй та етнонаціональних відносин у політичному житті.
3. Як визначити поняття "політична культура"?

Варіант 21.

1. Визначте поняття "міжнародні відносини", "міжнародна політика", "військова політика".
2. Виділіть стратегічні та поточні завдання національної політики.
3. Опишіть процес формування політичної культури.

Варіант 22.

1. Охарактеризуйте види міжнародних відносин, їх рівні.
2. Дайте визначення поняттям "нація", "народ", "національні відносини", "національна політика".
3. Виділіть елементи політичної культури.

Варіант 23.

1. Виділіть цілі та функції міжнародного політичного процесу.
2. Хто є об'єктами національної політики.
3. Виділіть типи, види, функції політичної культури.

Варіант 24.

1. Визначте місце України на міжнародній арені.
2. Що таке націоналізм?
3. Чорнобильська проблема: наслідки, прояви, розв'язання.

Варіант 25.

1. Розкрийте суть військової політики України.
2. Причини виникнення міжнаціональних конфліктів.
3. Чи допустима дитяча праця? Які її межі?

ТЕСТИ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ

1. Політологія як самостійна навчальна дисципліна почала формуватись:

- а) у першій половині ХУІІІ ст.;
- б) на початку ХІХ ст.;
- в) у другій половині ХІХ ст.;
- г) після зруйнування Бастилії.

2. У якій країні була створена перша школа політичної науки:

- а) США;
- б) Німеччина;
- в) Франція;
- г) СРСР.

3. Що є предметом вивчення політології:

- а) політична культура;
- б) держава;
- в) владні відносини;
- г) все вищезгадане.

4. До загальнотеоретичних методів політології належить:

- а) структурно-функціональний;
- б) метод вибіркового дослідження;
- в) експеримент;
- г) приховане спостереження;
- д) все вищезгадане.

5. Політика як соціальне явище і наукове поняття виникла:

- а) в античні часи;
- б) в середні віки;
- в) в епоху Відродження;
- г) в період становлення капіталізму.

6. Поняття "політика" у науковий обіг уперше ввів:

- а) Платон;

- б) Цицерон;
- в) Маркс;
- г) Гегель;
- д) Овідій;
- е) Ленін;
- є) Аристотель;
- ж) Кант;
- з) Макіавеллі.

7. Метою політики є:

- а) забезпечення панування одних суспільних груп над іншими;
- б) узгодження соціальних інтересів;
- в) визначення лідера;
- г) на основі спільних інтересів об'єднувати всі верстви суспільства.

8. Автором праці "Хто такі українці і чого вони хочуть" є:

- а) М. Драгоманов;
- б) Т. Шевченко;
- в) І. Франко;
- г) М. Грушевський;
- д) М. Костомаров.

9. Що з переліченого є головною та необхідною умовою існування демократичної політичної системи:

- а) виборність органів місцевого самоврядування;
- б) наявність політичних партій;
- в) обмежений в часі мандат на перебуванні при владі;
- г) вибори, які гарантують реальну можливість вибирати серед багатьох кандидатів.

10. Автором системного аналізу політичного життя є:

- а) Г. Алмонд;
- б) Г. Пауел;
- в) М. Вебер;
- г) Т. Марсонс;
- д) У. Мітчел.

11. Політична система України є:
- а) перехідною від закритої до відкритої;
 - б) консервативною;
 - в) етатизованою;
 - г) демократичною;
 - д) авторитарною.
12. Демократія характеризується:
- а) участю усіх громадян в управлінні суспільними та державними справами, формуванні органів влади;
 - б) підпорядкованістю більшості волі меншості при прийнятті рішень та їх виконанні;
 - в) пріоритетом прав держави над правом людини;
 - г) формуванням законодавчих органів влади зверху;
 - д) наявністю політичного консенсусу.
13. Що є основною функцією законодавчого органу:
- а) контроль за діяльністю виконавчої гілки влади;
 - б) інтерпретація законів;
 - в) представництво інтересів громадян, що обрали депутатів у законодавчий орган влади;
 - г) законодавча діяльність.
14. Формою трансформації недемократичних режимів є :
- а) реформа політичної системи згори;
 - б) крах недемократичних режимів, коли вони швидко капітулюють;
 - в) поступові реформи, узгоджені з різними політичними силами;
 - г) правильним є все вище назване.
15. Політичний режим сучасної України можна охарактеризувати як:
- а) тоталітарний;
 - б) авторитарний;
 - в) демократичний;
 - г) автократичний;

- д) охлократичний;
- е) змішаний.

16. Політична влада включає в себе:

- а) економічну владу;
- б) партійну владу;
- в) владу ідеології;
- г) сімейну владу;
- д) державну владу;
- е) законодавчу владу;
- є) духовну владу;
- ж) виконавчу владу.

17. Найголовнішою ознакою влади є:

- а) контроль над життям людини;
- б) регулювання суспільного виробництва;
- в) узгодження інтересів і дій різних соціальних верств;
- г) насилля;
- д) примус;
- е) панування однієї групи над іншими.

18. Першими в історії політичної думки ідею розподілу влади висловив:

- а) І.Кант;
- б) Ш.-Л. Монтеск'є;
- в) Аристотель;
- г) Платон;
- д) А. Августин;
- е) М.Вебер.

19. На думку О.Тоффлера, домінуючим фактором влади є:

- а) насильство;
- б) знання;
- в) багатство.

21. Які можливі наслідки переконливого домінування партії, що знаходиться при владі:

- а) пасивність і розкол політичної опозиції, що відчуває себе безсилою;

- б) єдність опозиції та вибір агресивних форм політичної активності;
- в) виникнення загрози для існування демократичного правопорядку;
- г) усе з переліченого.

22. Які маніпулятивні можливості однопартійної системи:

- а) відсутність реального багатоманіття політичних симпатій у суспільстві;
- б) односторонні переваги в доступі до засобів масової інформації;
- в) домінування силових методів регулювання конфліктів;
- г) усе з переліченого.

23. Які маніпулятивні можливості двопартійної системи:

- а) виборці голосують за одну з провідних партій через небажання безрезультативно витратити свій голос, відаючи його за нечислену партію;
- б) виборець голосує за принципом вибору меншого зла із двох можливих;
- в) при збереженні стабільних умов політичного процесу забезпечується зміна інтересів;
- г) ніщо з переліченого.

24. Принципом політичного відчуження є:

- а) членство в політичному об'єднанні;
- б) політичне моралізування;
- в) абсентеїзм;
- г) нонконформізм;
- д) толерантність;
- е) політична соціалізація.

25. Політик, який стверджує, що пересічні члени суспільства повинні підпорядковуватися владі правлячої еліти у зв'язку з її професійною компетентністю, належить до послідовників теорії:

- а) біхевіоризму;
- б) плюралістичної демократії;
- в) егалітаризму;
- г) ні до однієї з перелічених.

26. Що з перерахованого характеризує ситуацію "державного перевороту":

- а) активні протестні дії не задоволених режимом громадян в основному у сільській місцевості;
- б) негативна реакція населення на надмірне використання режимом силових методів примусу;
- в) зміщення із посад глави держави і частини вищих керівників насильницьким шляхом;
- г) все з перечисленого.

27. Що є, на Ваш погляд, головною підставою для приналежності до еліти сьогодні:

- а) мужність, відвага;
- б) походження;
- в) видатні здібності, знання;
- г) мудрість;
- д) інше (що саме)?

28. Елітаристи – це прихильники політичної влади:

- а) еліти;
- б) харизматичного лідера;
- в) виборних народних представників;
- г) нікого з названих.

29. Хто виправдовував аморальні й навіть злочинні дії політичного лідера, якщо він мав на меті зберегти правопорядок і державність:

- а) Гоббс;
- б) Макіавеллі;
- в) Ганді;
- г) Ласаль;
- д) Фрейд;
- е) Дюверже.

30. Яке із перелічених сприйняття політики найбільше характерне для громадян України сьогодні?

- а) довірливе;
- б) відчужене;

- в) практичне і раціональне;
- г) цинічне.

31. Процес впровадження політичних цінностей називається:

- а) політичною соціалізацією;
- б) передвиборною агітацією;
- в) культурною інтеграцією особи;
- г) політичною стратифікацією.

30. Яка з ідеологій особливо наголошує на тому, що людина може змінитися під впливом суспільного середовища?

- а) фашизм;
- б) марксистсько-ленінський соціалізм;
- в) консерватизм;
- г) класичний лібералізм.

32. Пропорційна виборча система сприяє:

- а) збереженню існуючої кількості політичних партій;
- б) зменшенню кількості політичних партій;
- в) зростанню кількості політичних партій і об'єднань;
- г) взагалі не впливає на ці процеси.

33. Пріоритетним методом вирішення спірних міжнародних проблем на сьогодні є:

- а) переговори, діалог між конфлікуючими сторонами;
- б) тиск сильнішої сторони з загрозою застосування сили;
- в) втручання третіх країн і світового співтовариства;
- г) ніякий із перелічених.

31. Найрозповсюдженішим механізмом координації зовнішніх відносин між державами є:

- а) організація політичного блоку чи альянсу;
- б) встановлення дипломатичних відносин;
- в) повільна конфронтація;
- г) прикордонний конфлікт.

Екзаменаційні питання з курсу "Політологія"

1. Предмет, методи, функції та структура "Політології".
2. Виникнення і розвиток світової політичної думки Стародавнього Світу.
3. Зародження і становлення української політичної думки.
4. Розвиток вітчизняних політичних концепцій XIX–XX ст.
5. Сутність і види політичної влади.
6. Захоплення, здобуття, заміна та передача політичної влади у державі.
7. Ресурси політичної влади.
8. Поняття, ознаки та типи легітимності політичної влади.
9. Принципи поділу влади.
10. Функції та способи здійснення влади.
11. Політичні системи суспільства.
12. Функції й типологія політичних систем.
13. Політична система України.
14. Сутність сучасних концепцій демократії.
15. Політичні принципи демократії.
16. Особливості становлення і розвитку демократії в Україні.
17. Вибори та референдум як форма безпосередньої демократії.
18. Особливості виборчої системи в Україні.
19. Головні ознаки та функції держави.
20. Вищі органи державної влади в Україні, їх повноваження.
21. Форма державного устрою та державного правління України.
22. Вертикальна й горизонтальна структура державної влади в Україні.
23. Державна символіка України.
24. Сутність та основні ознаки правової держави.
25. Конституційне закріплення ознак України як правової держави.
26. Становлення концепції громадянського суспільства.
27. Структура громадянського суспільства.
28. Взаємозв'язок держави і громадянського суспільства.

29. Проблеми становлення правової держави і громадянського суспільства в Україні.
30. Поняття і структура політичного режиму.
31. Типологія політичних режимів.
32. Основні риси тоталітарного режиму.
33. Основні риси демократичного режиму.
34. Основні риси анархічного та охлократичного режимів.
35. Політичний режим у сучасній Україні.
36. Сутність і походження політичних партій.
37. Поняття та типологія партійних систем.
38. Класифікація сучасних українських політичних партій.
39. Громадсько-політичні об'єднання та рухи в сучасній Україні.
40. Сутність і структура політичної ідеології.
41. Сучасні політичні ідеології.
42. Політичні ідеї, ідеали, політична програма.
43. Поняття та зміст політичної свідомості.
44. Структура політичної свідомості.
45. Типи і функції політології.
46. Громадянська культура та її роль у політиці.
47. Поняття політичного конфлікту.
48. Політична стабільність і конфлікти.
49. Риси політичної стабільності.
50. Динамічна і стагнаційна стабільність.
51. Конструктивні та деструктивні політичні конфлікти.
52. Стилi поведінки у конфліктній ситуації.
53. Насильницькі та ненасильницькі форми політичної боротьби.
54. Основні методи врегулювання конфліктів.
55. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні.
56. Національне відродження в історії України.
57. Державний суверенітет – умова національного відродження.
58. Основні виміри національної безпеки України.
59. Проблеми національної безпеки України.
60. Національні інтереси України.

61. Процес формування і реалізація національних інтересів України.
62. Місце і роль міжнародної політики в житті суспільства.
63. Міжнародна і зовнішня політика.
64. Основні завдання і функції зовнішньої політики.
65. Засоби зовнішньої політики.
66. Сутність та особливість міжнародних політичних відносин.
67. Україна на міжнародній арені.
68. Розвиток національної ідеї в козацько-гетьманську добу.
69. Основні моделі виборчих систем.
70. Народ –джерело влади.
71. Роль громадської думки в політиці.
72. Визначення соціальної держави.
73. Основні проблеми побудови демократичної соціальної, правової держави в Україні.
74. Геополітична легітимізація України.
75. Становлення багатопартійності в Україні.
76. Вибір пріоритетів та стратегічних партнерів України.
77. Україна в загальноєвропейському політичному процесі.
78. Політичні партії при переході від тоталітаризму до демократії.
79. Голова держави, його повноваження.
80. Поняття та типологія "політичної еліти".
81. Поняття соціально-політичного передбачення та прогнозування.
82. Основні науково-теоретичні засади політичного прогнозування.
83. Методологія політичного прогнозування.
84. Прогнозування розвитку України в майбутньому.
85. Характерні ознаки та класифікація глобальних проблем.
86. Походження та природа глобальних проблем.
87. Роль політики у вирішенні глобальних проблем сучасності.
88. Мета політичного прогнозування.
89. Предмет політичного прогнозування.

СЛОВНИК ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

Аболіціонізм – суспільний рух за скасування якогось закону.

Абсентеїзм – ухилення громадян, які мають виборче право, від участі у виборах.

Автократія – система правління, за якої необмежена верховна влада у державі належить одній особі й не контролюється представницькими органами.

Авторитаризм – державний устрій, характерними ознаками якого є режим особистої влади, відсутність демократичних інститутів, диктаторські методи правління.

Авторитет влади – одна з форм легітимного здійснення влади. Це якість, яку може мати або не мати суб'єкт влади.

Активність політична – одна з форм суспільної активності, діяльність соціальних суб'єктів, яка має на меті впливати на прийняття політичних рішень, здійснення своїх інтересів. Політична активність власти-ва як індивідам, так і масам, буває усвідомленою і стихійною.

Амбівалентність політична – двоїстість чуттєвих переживань, котра виражається у тому, що один і той самий об'єкт викликає в людини одночасно два протилежних почуття, тобто неоднозначність у ставленні людини до навколишнього середовища і визначенні системи цінностей.

Аполітичність – ухилення від участі у політичному житті.

Виборча система – сукупність правил і законів, що забезпечують певний тип організації влади, участь суспільства у формуванні державних представницьких, законодавчих, судових і виконавчих органів, вираження волі тієї частини населення, яка за законодавством вважається достатньою для визначення результатів виборів легітимними.

Влада – 1) центральне, організаційне й регулятивно-контрольне начало політики, здатність, право і можливість суб'єкта політики нав'язувати власну волю, розпоряджатися іншими людьми, суспільними групами, державами за допомогою авторитету, закону, примусу тощо; 2) система керівних (державних) органів.

Волонтаризм – 1) напрям політичної свідомості, який розглядає людську волю, суб'єктивізм як головний чинник політики; 2) політична діяльність, зумовлена передусім суб'єктивною волею керівних осіб і лідерів панівних політичних угруповань.

Вотум – рішення, прийняте голосуванням. У парламентській практиці часто виражає довіру чи не довіру урядові.

- Вплив політичний** – дія (або утримання від дії) суб'єкта політики щодо інших суб'єктів або суспільства в цілому з метою реалізації власних цілей і політичних програм.
- Геноцид** – винищення окремих груп населення за расовими або релігійними мотивами. Конвенцією ООН (1948) геноцид оголошено злочином.
- Геополітика** – політична доктрина, яка надає переважного значення в обґрунтуванні політики зовнішнім чинникам.
- Глобалізм** – стиль у політиці, за якого певне питання розглядається і вирішується у контексті загальнолюдських проблем, що потребують для свого розв'язання спільних зусиль.
- Громадянство** – формально зафіксований правовий зв'язок людини з державою, який передбачає певну сукупність взаємних прав та обов'язків.
- Громадянське суспільство** – сфера політичних відносин у суспільстві (економічних, духовних, релігійних, приватних, сімейних та ін.), галузь самовияву інтересів і волі вільних індивідів. У демократичних системах громадянське суспільство зумовлює і визначає сферу діяльності держави та її органів.
- Громадські організації** – добровільні об'єднання громадян, які сприяють розвитку їхньої політичної, трудової активності й самодіяльності, задоволенню і захисту багатогранних інтересів та запитів, діють відповідно до завдань, цілей, закріплених у їхніх статутах.
- Демагогія** – облудні гасла, нездійсненні обіцянки, викривлення фактів, використовувані політичними лідерами або угрупованнями для досягнення власних цілей, переважно здобуття або утримання влади, маніпулювання свідомістю мас.
- Демократія** – форма політичної організації суспільства, яка визначає джерелом влади народ, його право вирішувати державні справи, водночас захищаючи громадянські права і свободи.
- Демократизація** – втілення демократичних принципів у організації суспільства.
- Діяльність політична** – невід'ємна складова загальної людської діяльності, специфічна сутність, якої полягає в сукупності дій окремих індивідів і великих соціальних груп, спрямованих на реалізацію їхніх політичних інтересів, насамперед завоювання, утримання і використання влади.
- Екстремізм** – схильність до крайніх політичних поглядів (як "правих", так і "лівих"), прибічники яких вдаються до радикальних (у тому

числі насильницьких, терористичних) засобів з метою загострення політичної ситуації, дестабілізації політичного життя.

Електорат – сукупність громадян, яким надано право брати участь у виборах певного органу, політичної партії чи конкретної особи.

Ідеологія – упорядкована, струнка система поглядів, які виражають ставлення до дійсності, цілі й програми, спрямовані на закріплення, розвитку чи зміну суспільних відносин. Як і політика, ідеологія має універсальний характер, тобто охоплює найрізноманітніші галузі думки, діяльності, поведінки, визначає їх спрямованість, цілі й засоби.

Імідж політичний – образ, що цілеспрямовано формується й покликаний справити емоційно-психологічний вплив на певних осіб з метою популяризації, політичної реклами і т. ін. Населення формує своє уявлення про політика не на підставі безпосередніх контактів, як при звичайному знайомстві, а на основі його символічних уявлень в межах суспільних комунікацій.

Інавгурація – урочиста церемонія вступу на посаду глави держави або посвячення в сан.

Інтрига політична – збіг у часі і просторі низки різнопорядкових політичних подій і процесів, який завдає якісно новий напрям розвитку політичної ситуації. Як правило, вона є результатом цілеспрямованих зусиль гри політичних сил або окремих політичних діячів для досягнення власних політичних цілей.

Квота – мінімум голосів, необхідних для отримання на виборах депутатського мандата.

Клерикалізм – політична течія, спрямована на посилення впливу релігії та церкви на всі сфери суспільного життя.

Коаліція – союз політичних партій або угруповань, створений на добровільних засадах для спільної участі у виборах або створення спільного (коаліційного) уряду.

Комюніке – офіційне повідомлення про хід і наслідки переговорів між державними і громадськими діячами, делегаціями у міжнародних відносинах.

Консенсус – політичні та практичні позиції, ідеї, питання, які дають змогу різним політичним силам, суб'єктам політики під час переговорів досягти згоди, взаємоприйнятних рішень, встановити взаєморозуміння і взаємодію.

Консерватизм – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтується на збереження і підтримання існуючих

форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Конфедерація – союз суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений для певних цілей, зокрема координації дій у сфері політики (переважно у зовнішньополітичних і військових справах).

Конформізм – згода, примирення, пристосовництво до різних думок і позицій, пасивне сприйняття існуючого ладу, панівних тенденцій, брак власної позиції у політиці.

Корупція – злочинна діяльність щодо використання посадовими особами довірених їм прав і владних можливостей з метою власного збагачення. Типові вияви – підкуп чиновників, політичних діячів, хабарництво, протекціонізм.

Легітимація – процедура суспільного визнання, пояснення і виправдань якоїсь дії особи, факту. Не означає юридично оформленої законності й цим відрізняється від легалізації.

Лібералізм – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва і демократичних свобод.

Лідер політичний – глава держави, керівник політичної партії, громадської організації, народного руху тощо, який має високий авторитет, реальну владу і здатний здійснювати її задля розв'язання соціальних і політичних завдань.

Люмпени – декласовані й деморалізовані верстви населення, які опинилися на "дні" суспільства й нездатні до самостійного організованого руху, хоча висувають завищені соціальні вимоги й претензії.

Люмпенізація – процес втрати якимось класом, соціальним прошарком характерних рис, перехід в нижчий соціальний статус. Її здебільшого супроводжується втратою професіоналізму та соціальної ініціативи, безробіттям, правовим нігілізмом, зниженням рівня культури.

Масова свідомість – один із видів суспільної свідомості, конкретна форма її реалізації. Функціонує як на груповому, так і на індивідуальному рівні. Характеризується збігом у певний момент і за певних умов основних компонентів свідомості великої кількості різних суспільних груп. У М.с. дістають відображення знання, уявлення, норми, цінності, які поділяють маси і які вироблені в процесі спілкування, спільного сприйняття соціально-політичних реалій, інформації тощо.

Монархія – форма правління, за якої верховна державна влада цілком або частково зосереджена в руках однієї особи і передається у спадок. Розрізняють М. абсолютну (необмежену) – Саудівська Аравія, Оман; конституційну (обмежену) – Бельгія, Данія; виборчу – Малайзія, Бутан; теократичну – Катар, Бахрейн.

Націоналізм – 1) світогляд і система політичних поглядів, яка проголошує пріоритет національних цінностей щодо усіх інших; 2) один з основних принципів державного устрою, коли нація розуміється як одержавлений етнос.

Національна ідея – акумулятор прогресивних національних програм, політичних ідей, гасел, цінностей, рушій національного прогресу, основа національно-визвольних рухів, національної самосуверенізації. Н.і. становить платформу національної ідеології, визначає теоретичні засади національної свідомості.

Національна свідомість – сукупність теоретичних, буденних, масових, елітних, власне національних і зарубіжних ідей, настанов, прагнень, культурних набутків, які сприяють прогресивному розвитку нації в усіх сферах її функціонування. Н.с. – універсум буття нації. Основні рівні: буденний, теоретичний, політико-державний.

Національні відносини – відносини між різними соціально-етнічними спільнотами, з одного боку, й урядами, державними і політичними організаціями, установами – з іншого.

Нація – 1) історична соціоетнічна, політична, духовна спільнота людей з певною психологією, самосвідомістю, спільними територією, культурою, мовою, економічним життям; 2) сукупність громадян однієї держави.

Обструкція – спосіб вияву протесту, один із методів політичної боротьби, який полягає у спонуканні до зриву засідань або зборів (наприклад вчинення галасу), щоб не допустити або затримати прийняття небажаного для опозиції рішення, законопроекту тощо.

Олігархія – форма державного правління, за якої політичне та економічне правління здійснюється невеликою групою людей, а також сама ця група.

Опозиція – 1) протиставлення своєї політики політиці інших політичних сил; 2) виступ проти думки більшості у законодавчих, партійних та інших структурах. Розрізняють опозицію помірковану, радикальну, лояльну, конструктивну, деструктивну (руйнівну).

Опортунізм – політичний курс, який характеризується пристосовництвом, безпринципністю, угодовством, зрадою інтересів певної політичної сили чи ідеології.

Охлократія – 1) ситуація заколотів, погромів, безладдя, в якій господарем становища є натовп; 2) влада суспільно-політичних груп, що апелюють до популістських настроїв у їх примітивних, масованих варіантах. Така влада динамічно реагує на суспільні настрої, стереотипи масової свідомості, орієнтується на люмпенізовані та маргінальні верстви, вдається до провокацій для спонукання масових пристрастей і заворушень. Перебування О. у владних структурах спричинює публічний галас, безвихідні ситуації, різні авантюри, бешкети, корупційні скандали. Тому О. – загрозливий політичний феномен, що може призвести суспільство до загальнонаціональної катастрофи.

Паблік рилейшнз – спеціалізована діяльність державних і громадських організацій, що забезпечує взаєморозуміння і доброзичливість у контактах з масами (публікою), соціальними групами. Реалізується поширенням інформації, що розкриває механізми здійснення влади, контактами, які імітують довіру у взаємовідносинах влади і мас. П.р. – важлива складова управлінської діяльності, покликана забезпечити взаєморозуміння, довіру між сферою управління і широкими суспільними верствами, соціальним середовищем.

Пацифізм – антивоєнний рух, представники якого виступають проти будь-яких воєн незалежно від їх характеру й мети.

Плебісцит – форма загального голосування, різновид референдуму.

Плуралізм – система влади, заснована на взаємодії та співпраці основних політичних сил і організацій.

Політична доктрина – система настанов, які визначають цілі, що за певних конкретно-історичних умов можуть бути прийняті для реалізації державою, партією чи рухом, а також засоби їх досягнення.

Політична культура – сукупність соціально-психологічних настанов, цінностей і зразків поведінки соціальних верств, окремих громадян, які стосуються їх взаємодії з політичною владою. П.к. охоплює рівень знань та уявлень про політику, емоційне ставлення до неї, що мотивує політичну поведінку громадян.

Політична система – впорядкована сукупність державних, політичних, громадських організацій та інститутів, сфера політичного життя суспільства. П.С. конкретного суспільства визначається його класовою природою, соціальним ладом, формою правління, типом держави, характером політичного режиму, політико-ідеологічними та культурними відносинами у суспільстві, політико-правовим статусом держави, історичною та національною традиціями політичного устрою.

Політична соціалізація – засвоєння особою соціального й політичного досвіду шляхом включення її у політичну систему, в управління політичними процесами. Найважливішими результатами П.с. є політичні переконання, почуття, цінності й норми політичної діяльності, що роблять суспільство спроможним забезпечити збереження, модернізацію чи зміну політичного режиму.

Політичний режим – сукупність засобів і методів здійснення політичної влади, яка відображує характер взаємовідносин громадян і держави. Визначається способом і характером формування представницьких установ, органів влади, співвідношенням законодавчої, виконавчої і судової влади, центральних і місцевих органів, становищем, роллю та умовами діяльності громадських організацій, рухів, партій, правовим статусом особи, ступенем розвитку демократичних свобод. Розрізняють демократичні, авторитарні, тоталітарні, ліберальні, диктаторські, фашистські, екстремістські, парламентські, президентські, монархічні, республіканські, надзвичайного правління, абсолютистські та інші П.р.

Політичні відносини – відносини між суб'єктами політики у процесі здобуття та утримання політичної влади, реалізації інтересів у сфері політики.

Політичні інститути – сукупність суб'єктів, які беруть участь у політичному житті суспільства (органи державного правління, законодавчі, судові органи, політичні партії, рухи, фронти тощо).

Популізм – загравання влади з народом для забезпечення популярності, що характеризується демагогічними гаслами, необґрунтованими обіцянками.

Правова держава – форма організації державної влади, за якої верховенство в усіх сферах життя належить закону. В П.д. усі державні органи й громадяни однаковою мірою відповідальні перед законом; реалізуються всі права людини; здійснюється розподіл влади на (законодавчу, виконавчу, судову).

Самоврядування – надане законом і державною владою право місцевих органів самостійно розв'язувати коло питань, що входять до їхньої компетенції; діяльність щодо реалізації цього права.

Соціалізм – учення про суспільний устрій, для якого характерний підхід до розв'язання всіх соціальних проблем з погляду суспільства як єдиного цілого. Основні тлумачення: 1) марксистське – перша фаза комуністичної формації; суспільство, засноване на загальній власності на засоби виробництва; 2) соціал-демократичне – процес реалізації ідеалів свободи, справедливості, солідарності та інших цінностей; розуміється як вічне завдання.

- Суверенітет** – незалежність держави, що полягає у її праві на власний розсуд вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи, без втручання будь-якої іншої держави. С. народу – визнання всіх громадян країни джерелом політичної влади. С. особи – право керуватися власними інтересами у взаємовідносинах з іншими політичними суб'єктами.
- Теократія** – форма державного правління, за якої політична влада належить духовництву або главі церкви.
- Терор** – особлива форма політичного насильства, що супроводжується жорстокістю, цілеспрямованістю та удаваною ефективністю. Широко використовується як засіб політичної боротьби в інтересах держави, організації чи певної групи осіб. Головний елемент Т. як метод політичної боротьби у мирний і воєнний час; індивідуальний, організований Т. і Т. як політика держави; Т. як метод внутрішньополітичної боротьби і міжнародні терористичні акти.
- Технократія** – соціологічна концепція, за якою керівною силою суспільства є науково-технічна інтелігенція.
- Тоталітаризм** – політичний устрій, за якого державна влада здійснює повний контроль за всіма сферами життя суспільства. Характерні ознаки: відсутність демократичних свобод, громадянського суспільства, насильство, терор влади проти народу, наявність єдиної державної ідеології, обов'язкової для всіх громадян.
- Унітарна держава** – єдина неподільна держава, яка не має у своєму складі інших державних утворень (наприклад автономій), в якій функціонують єдині система права та конституція.
- Фашизм** – правоекстремістська політична течія та ідеологія, що спирається на войовничий антидемократизм, расизм, шовінізм, доведені до істерії, на звеличування тоталітарної держави, обстоювання сильної, авторитарної партії, що забезпечує абсолютний контроль над людиною і державою.
- Фундаменталізм** – радикальне і войовниче неприйняття принципів, форм і цілей будь-якої модернізації, обстоювання традиційних життєвих і світоглядних форм.
- Харизматичний лідер** – громадсько-політичний діяч, ватажок, вождь, авторитет якого ґрунтується на вірі громадян у його надприродні, видатні здібності, виняткові якості, непогрішність, святість.
- Шовінізм** – крайній вияв націоналізму, що полягає у надмірному звеличенні своєї нації, наданні їй винятковості, робить ставку на гноблення, поневолення "малих" народів, таврування їх за прихильність до своєї культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Конституція України.* – К., 1996.
- Декларація про державний суверенітет.* – К., 1990.
- Акт проголошення незалежності України.* Прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. – К., 1991.
- Загальна декларація прав людини.* – К., 1996.
- Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською федерацією // Урядовий кур'єр.* – 1997. – 3 червня.
- Закон України про вибори народних депутатів.* – К., 2001.
- Аристотель.* Політика // Соч.: В 4-х т. – Т. 4. – М., 1990.
- Платон.* Государство // Соч.: В 3-х т. – М., 1971. – Т. 3.
- Платон.* Діалоги. – К., 1999.
- Цицерон.* Про державу. Про закони. Про природу Богів. – К., 1998.
- Гоббс Т.* Левіафан: / Пер. з англ. – К., 2000.
- Гоббс Т.* Сочинення. В 2 т. – М., 1991.
- Локк Дж.* Сочинення. В 3 т. – М., 1987.
- Лютер М.* Избранные произведения. – СПб., 1994.
- Макиавелли Н.* Государь. – М., 1990.
- Мор Т.* Утопия. – М., 1978.
- Монтескье Ш.-Л.* Избранные произведения. – М., 1955.
- Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре, или принципы политического права // Антология мировой философии: Сб. филос. текстов. – К., 1991. – Т. 1. – Ч. 2.
- Пейн Т.* Избранные произведения: В 3-х т. – М., 1961.
- Вебер М.* Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. – М., 1990.
- Винниченко В.К.* Боротьба за незалежність України // Історія філософії України: Хрестоматія. – К., 1993.
- Винниченко В.* Из дневников // Дружба народов. – 1989. – № 12.
- Винниченко В.* Відродження нації. – К., 1990.
- Драгоманов М.* Чудацькі думки про українську національну справу // Історія філософії України: Хрестоматія. – К., 1993.
- Драгоманов М.* Вибране. – К., 1991.
- Костомаров М.І.* Книга буття українського народу. Дві руські народності // Історія філософії України: Хрестоматія. – К., 1993.
- Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
- Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1993.
- Дорошенко Д.* Нариси історії України. У 2 т. – К., 1991.
- Литинський В.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею організації українського монархізму // Філософська і соціальна думка. – 1991. – № 10.
- Міхновський М.* Самостійна Україна. – Київ; Львів, 1991.
- Етнополітика в Україні.* Документи і матеріали. – К., 1998.

Література

- Арендт Х.* Вирус тоталитаризма //Новое время. – 1991. – № 1.
- Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. – М., 1993.
- Алифанов С.* Основные направления анализа лидеров //Вопросы психологии. – 1991. – № 3.
- Ашин Г. К.* Формы рекрутирования политических элит //Общественные науки и современность. – 1998. – № 3.
- Абашкина К., Косолапова Ю.* О теориях лидерства в современной политической психологии //США: экономика, политика, идеология. – 1993. – № 4.
- Антонюк О.* Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико – методологічні засади. Монографія. – К., 1999.
- Ашин Г. К.* Элитаризм и демократия //Общественные науки и современность. – 1996. – № 5.
- Ашин Г.К.* Политическое лидерство: оптимальный стиль //Общественные науки и современность. – 1993. – № 2.
- Алексеева Т.А.* Личность и политика в переходной период: проблемы личности и власти //Вопросы философии. – 1998. – № 7.
- Ахременко А.* Политическое прогнозирование //Вестник Моск. Ун-та. – Серия 12. Политические науки. – 1999. – № 1.
- Баталов Е.Я.* Политическая культура современного американского общества. – М., 1990.
- Беляев А.А.* Политика и ее роль в развитии общества //Социально – политические науки. – 1991. – № 9.
- Бирюков В.Ф.* Искусство и политика //Вестник Моск. ун-та. – Серия 12. Политические науки. – № 3.
- Бергев А.А.* Политическая мысль древнегреческой демократии. – М., 1966.
- Борковський О.* Наука про націю та її життя. – Львів, 1934.
- Бобик В.М.* Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: (Монографія). – К., 2000.
- Бобик В.М.* Як стати популярним, перемогти на виборах та утриматись на політичному Олімпі. – К., 1993.
- Білоус А.О.* Політичні об'єднання України. – К., 1993.
- Бернштейн Л., Панченко П., Рейт О.* Розбудова громадянського суспільства в Україні. – К., 1999.
- Базовкін Т., Кремень В.* Партії та громадянські об'єднання України. – К., 1994.
- Вибірчі технології.* Збірник матеріалів / Упор. В. Цюн. – К., 1998.
- Вівчарик М., Панченко П., Жмихова В.* Українська нація: шлях до самовизначення. – К., 2001.
- Вонсович Г.Б.* З історії західної політичної думки ХХ-го сторіччя. – Кам'янець-Подільський, 1997.
- Воронкова В.* Консерватизм //Політологічні читання. – 1992. – № 2.
- Воронкова В.* Лібералізм //Політологічні читання. – 1992. – № 2.

- Видрін Д.* Табачник Д. Україна на порозі ХХІ ст. Політичний аналіз. – К., 1995.
- Головатий М.Ф.* Професія – політик. – К.: Парламентське видавництво, 2000.
- Головаха Е.* Особливості політичної свідомості //Політологічні читання. – 1992. – № 1.
- Грбовський С., Ставоряні С., Шкляр Л.* Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995.
- Геллер Е.* Націоналізм та ідеологія //Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996.
- Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення.* – К., 1997.
- Гальчинський А.* Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі?. – К., 1996.
- Гура В.* Глобалізація і проблеми людини //Політика і час. – 2001. – № 2.
- Гурв В.* Третій світ і глобалізація //Політика і час. – 2001. – № 6.
- Гаджиев К.С.* Введение в политологию. – М., 2000.
- Гаджиев К.С.* Введение в политическую науку: Учебник. Изд. 2-е, перераб. и дополн. – М., 1999.
- Гелей С., Рутар С.* Основи політології. – К., 1999.
- Гулієв А.* На шляху до демократичної, правової, соціальної держави // Політика і час. – 2001. – № 9.
- Гайворонюк Н.* Культура в політиці: реалії та перспективи //Генеза. – 1994. – № 2.
- Довідкові матеріали про становлення молоді та хід реалізації молодіжної політики в Україні.* – К., 1997.
- Дахин В.* Политическая культура и власть //Свободная мысль. – 1996. – № 1.
- Джилас М.* Лицо тоталитаризма. – М., 1992.
- Дубов И., Пантелеев С.* Восприятие личности политического лидера // Психологический журнал. – 1992. – № 4.
- Институты самоуправления: историко–правовое исследование.* – К., 1995.
- История политических и правовых учений.* – М., 1988.
- Из истории социально–политической мысли //Социально– политический журнал.* – 1992. – № 6 – 9.
- Ідеологія політики //Політологічний енциклопедичний словник.* – К., 1997.
- Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії.* – К., 1993.
- Жмыриков А.Н.* Как победить на выборах. – Обнинск, 1995.
- Журавський В.С.* та ін. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К., 1999.
- Жданов І.* Свідомий вибір чи маніпулювання масовою свідомістю //Нова політика. – 2002. – № 1.
- Зиновьев А. П., Шевченко В.Н.* Политология: Учебное пособие. – М., 2001.
- Забезало П.* Важкий шлях до демократії і свободи //Політологічні читання – 1994. – № 1.
- Зув В.И.* Власть в системе политических категорий //Государство и право. – 1992. -№ 5.

Список джерел та літератури

- Задоянчук О.І.* Громадянське суспільство. – К., 1999.
- Зайченко Г.А.* Джон Локк. – М., 1973.
- Заєць А.П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К., 1999.
- Кресіна І.О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітологічний аналіз). – К., 1998.
- Касьян Б.* Суверенітет: від бажаного до дійсного //Віче .- 1994. – Лютий.
- Кремень Т.* Державний суверенітет у добу глобалізації //Політика і час. – 2003. – № 10.
- Коваленко А.* Українська політологія і проблеми та труднощі періоду становлення //Сучасність. – 1994. -№ 1.
- Кін Д.* Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К., 2000.
- Карась А.* Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – Львів, 2003.
- Колодій А.* На шляху до громадянського суспільства. – Львів, 2002.
- Кельман М.* Десять засад демократії //Право України. – 1996. – № 8.
- Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996.
- Кравченко В.І.* Політологія. – Харків, 2000.
- Кухта Б.* З історії української політичної думки. – К., 1994.
- Кельман М.* Десять засад демократії //Право України. – 1996. – № 8.
- Корнієнко В.* Держава: ідол та ідеал //Віче .- 2001. – №4.
- Крищенко Л.* Суверенітет народу //Віче .- 1992 .- № 2.
- Кравченко Ю., Чечель В.* Легітимність політичної влади й можливості її досягнення //Політологічні читання. – 1993. – № 2.
- Кругла шов А.* Місцева еліта: регіональна чи професійна //Віче. – 1998. – № 5.
- Крижанівський О.П.* Історія Стародавнього Сходу. – К., 2002.
- Лузан А.О.* Політика і суспільство //Політологічні читання. – 1993. – №1.
- Литвин В.* Феномен партії // Віче. – 1992. – № 6.
- Лясота Л.* Причини відтворення авторитарних цінностей в Україні //Нова політика. – 2001. – № 5.
- Лісовий В.* Поняття політичної культури. Політична культура українців. – К., 1996.
- Ляпіна Т.В.* Політична реклама. – К., 2000.
- Лазаренко С.В., Лазаренко О.О.* Теорія політології. – К., 1996.
- Лещенко Л.* Національні інтереси України та її зовнішньополітична стратегія //Політика і час. – 1993. – № 2.
- Маркусь В.* Атрибут самостійної держави. Зовнішня політика сучасної України //Політика і час. – 1993. – №2.
- Мадісон В.В.* та ін. Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: навч. посібник. – К., 1996.
- Мурашин Г.* Найвища цінність. Прийняття Декларації прав і свобод людини – веління часу //Політика і час. – 1991. – № 6.

Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика. Енциклопедія / За ред. Ю. Римаренка. – К., 1998.

Мирончик В.Д., Хромов В.О. Основи політології. – К., 2000.

Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. – К., 1997.

Молчанов М. Ідеологія влади: віхи історії //Політологічні читання. – 1992. – № 1.

Муляр В.І. Політологія: Курс лекцій. – Житомир, 1999.

Малахів В. Інтелігенція та еліта: становлення в сучасній Україні //Політична думка. – 1994. – № 3.

Небоженко В.С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. – К., 1994.

Основи політології: Навчальний посібник /Кер. авт. кол. Ф.М.Кирилюк. – К., 1995.

Основи демократії: Навчальний посібник для студентів вищих навч. закладів / За заг. ред. А. Колодій. – К., 2002.

Обушин М.І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. – К., 1998.

Онїщенко І.Г. Маркетинг сучасної виборчої компанії //Збірник наукових праць. –К., 2000.

Політологія: наука про політику / Заг. ред. проф. В.Г. Кремень, проф. М.І. Горлача– Київ; Харків, 2001.

Політологія: Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Лемківського. – К., 1998.

Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. – К., 1998.

Політологія: Посібник для студентів вузів /За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. – К., 1998.

Політичні структури та процеси в сучасній Україні /За ред. Ф.М.Рудича. – К., 1995.

Піча В.М., Хома Н.М. Політологія: конспект лекцій. Навчальний посібник для вищих закладів освіти України. – К., 1999.

Піча В.М., Хома Н.М. Політологія. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I–IV рівнів акредитації. 2-е вид., випр. і доп. – К. – Львів, 2001.

Піча В.М., Лемківський К.М., Хома Н.М. Політологія: типові питання та відповіді з лекційного курсу. Навчальний посібник для студентів. – К. – Львів, 2002.

Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці / За ред. В.М. Пічі. – К. – Львів, 2002.

Почепцов Г. Виборчий імідж //Нова політика. – 1998. – № 3.

Політологія: історія та методологія /Андрущенко В.П., Антонечко В.Г., Онуфріїв Л.О. та ін.; за ред. Ф.М. Кирилюка. – К., 2000.

Полохало В. Правляча еліта та контр еліта у сучасній Україні //Демократія в Україні. Минуле та майбутнє. – К., 1993.

Список джерел та літератури

- Політичний* процес і політична еліта //Політична думка. – 1993. – № 1.
Політологія посткомунізму. – К., 1995.
- Рябов С.* Політичні вибори: Навчальний посібник. – К., 1998.
- Рябов С.Г.* Політологічна теорія держави. – К.,1996.
- Рябов С.Г., Томенко М.В.* Основи теорії політики. – К., 1996.
- Рудич Ф.* Становлення нових політичних структур //Політика і час. – 1992. – № 7-8.
- Решетняк Б.К.* Глобальні проблеми сучасності і шляхи їх вирішення. – К., 1988.
- Рибет Л.* Теорія нації. – Львів,1997.
- Резнік О.* До проблеми становлення громадянського суспільства в Україні. Соціальні виміри суспільства /Відп. ред. М.О.Шульга. – К., 1999.
- Сіленко А.* Структура особливості соціальної держави //Нова політика. – 1999. – № 4.
- Сіленко А.* Права людини в соціальній державі //Нова політика. – 2002. – № 1.
- Стратегія* подолання бідності //Урядовий кур'єр. – 2001. – 18 серпня.
- Салмін А.М.* Політичний процес і демократія //Полис. – 1993. – № 3.
- Сас М.І.* Українська політична культура XVII–XVIII ст. – К., 1999.
- Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993.
- Сікора І.* Проблеми легітимності політичної влади і державності в перехідних суспільствах //Політологічні читання. – 1992. – № 1.
- Скуратівський В.* Історична ритміка українських еліт //Політична думка. – 1994. – № 3.
- Томенко М.* Політичні технології у виборчій компанії Президента Ураїни / Політична думка. – 1999. – № 16.
- Українська* політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С.Крисаченка. – К., 2003.
- Українська* ідея: перші речники. – К., 1994.
- Уоллєрстайм М.* Избирательные системы. Партии и политическая стабильность //Полис. – 1992. – № 5 – 6.
- Утченко С.Л.* Политические учения Древнего Рима: III–I вв. до н.э. – М., 1977.
- Українське* суспільство на порозі третього тисячоліття / За ред. М.О. Шульги. – К., 1999.
- Фетисов А.С.* Политическая власть: проблемы легитимности //Социально – политический журнал. – 1998. – № 1.
- Фролов П.* Роль ЗМІ у формуванні іміджу політика //Українські варіанти. – 1998. – № 1.
- Федоров А.И.* Глобальный кризис и новое содержание понятия "политика" //Социально-политический журнал. – 1995. – № 2.
- Хмелин В.Н., Устименко С.В.* Технология избирательной компании. – М., 1993.
- Хайек Ф.* Пагубная самонадеянность. – М., 1992.

- Ходаківський М.* Громадянське суспільство і національна держава //Віче. – 1998. – № 9.
- Халитов В.Ф.* Власть. Основы кратологии. – М., 1995.
- Хомелева Р.А.* Природа политической власти. – СПб., 1996.
- Хома Н.М.* Політична культура молоді України. – Львів, 1997.
- Хома Н.М.* Соціологія виборів. – Львів, 1997.
- Чайка В.* Засоби масової інформації: соціально – філософські аспекти // Філософська думка. – 2001. – №2.
- Чиж І.* Роздержавлення ЗМІ: проблеми і перспективи //Віче. – 1999. – №1.
- Хто є хто* в європейській та американській політології? /Кухта Б., Романюк А., Поліщук М. – Львів, 1995.
- Цыганков П.А.* Международные отношения. – М., 1996.
- Шабров О.Ф.* Политическая система в управлении обществом //Государство и право. – 1994. – № 5.
- Щедрова Г.П.* Громадянське суспільство і соціально-демократична, права-ва держава: становлення, функції і тенденції розвитку в сучасній Україні. – К., 1996.
- Швидак О.М.* Політологія. Практикум. – К., 2001.
- Шляхтун П.П.* Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К., 2002.
- Шапавал В.М.* Конституційне право зарубіжних країн. – К., 1997.
- Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г.* Історія політичних і правових вчень. –К., 1999.
- Шморгун О.* Політична еліта: влада і організація //Політологічні читання. – 1994. – № 1.
- Шульга М., Бойко Н.* Уряди України: соціологічний портрет владної еліти (1990–1997 рр.) //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3.
- Энтин Л.М.* Разделение властей. Опыт современных государств. – М., 1995.
- Якушик В.М.* Різноманітність форм правління //Філософська та соціологічна думка. – 1990. – № 10.
- Якушик В.М.* Государство переходного типа (вопросы теории). – К., 1991.
- Якушик В.М.* Політична система і політичний режим //Політична думка. – 1994. – № 1.
- Якушик В.М.* Різновиди політичних режимів //Віче. – 1995 – № 9.
- Ясько А.* Тероризм як форма політичної боротьби //Політика і час. – 2002. – № 2.

Зміст

Передмова	3
Тема 1. Предмет і методи політології	5
Тема 2. Історія світової і української політичної думки	19
Тема 3. Політична думка ХХ століття	42
Тема 4. Політика і влада як суспільні явища	60
Тема 5. Держава як інститут політичної системи суспільства, правова і соціальна держава	76
Тема 6. Політична свідомість та політична культура	99
Тема 7. Політичне лідерство та політичні еліти	119
Тема 8. Основні політичні режими сучасності. Демократія: сутність, форми та роль у суспільстві	134
Тема 9. Політичні партії та партійні системи	149
Тема 10. Вибори і виборчі системи	164
Тема 11. Політичний процес	173
Тема 12. Міжнародні відносини та зовнішня політика держави. Україна у світовій спільноті	181
Тема 13. Глобальні проблеми людства	199
Методичні рекомендації для самостійної роботи студентів з курсу "політологія"	209
Питання з політології для студентів-заочників	231
Зміст тем семінарських занять курсу	234
Контрольні запитання до модуля № 1	265
Контрольні запитання до модуля № 2	269
Контрольні запитання до модуля № 3	273
Тести підсумкового контролю знань студентів	278
Екзаменаційні питання з курсу "політологія"	285
Словник політологічних термінів	288
Джерела та література	296

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Логвина Валентина Львівна

ПОЛТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів – *Б.А.Сладкевич*

Редактор – *Л.І. Єросова*

Комп'ютерний набір і верстка – *І.В. Марченко*

Дизайн обкладинки – *Б.В. Борисов*

Підписано до друку 20.09.2006. Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний. Гарнітура PetersburgС.

Умовн. друк. арк. 19.

Видавництво “Центр навчальної літератури”

вул. Електриків, 23

м. Київ, 04176

тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63

8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

e-mail: office@uabook.com

сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006